

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»  
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА  
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА**

Кваліфікаційна наукова  
праця на правах рукопису

Скіра Юрій Романович

УДК 94:[271.4-78-46УГКЦ:(=411.16)](477.83) «1942/1944»

**ДИСЕРТАЦІЯ  
УЧАСТЬ МОНАХІВ СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ У ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ НА  
ТЕРИТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ АРХІЄПАРХІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ  
У 1942–1944 РР.**

07.00.01 – «Історія України»

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

\_\_\_\_\_ Ю. Р. Скіра

Науковий керівник: Хома Іван Ярославович, кандидат історичних наук, доцент

Львів – 2017

## АНОТАЦІЯ

*Скіра Ю. Р.* Участь монахів Студійського Уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії Греко-Католицької Церкви у 1942–1944 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Національний університет «Львівська політехніка». Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2017.

Наукова праця присвячена малодослідженій темі діяльності монахів Студійського Уставу, спрямованої на порятунок євреїв під час Голокосту. Ця проблематика протягом десятиліть перебувала на рівні розробляння теми. У другій половині ХХ ст. у істориків не було можливості її досліджувати через геополітичні обставини часу, заборону і переслідування ГКЦ з боку радянської держави. У зв'язку з цим тематика стала заручницею ідеологічних, політичних зацікавлень різних сторін. Це сприяло лише фальсифікації минулого і витворенню необ'єктивного, упередженого трактування подій, які відбувалися на території Львівської архієпархії під час Другої світової війни. Тому актуальність цього дослідження полягає у гострій потребі дати відповіді на різноманітні питання, пов'язані з переховуванням євреїв монахами Студійського Уставу. Відобразити мотиви, методи, небезпеки, з якими вони стикалися.

Дослідження складається з чотирьох розділів, які у свою чергу поділяються на підпункти. У першому розділі зроблено історіографічний огляд, відображено стан джерельної бази та методологію дослідження. Аналіз цих питань доводить, що у сучасній українській історіографії на сьогодні немає жодного комплексного дослідження, у якому б різносторонньо проаналізовано причини і процес переховування євреїв монахами Студійського Уставу у 1942–1944 рр. Тому виникла потреба у такій вузькій праці. Задля її реалізації було потрібно широко залучити опубліковані і неопубліковані документи з державних, закордонних, університетських та монастирських архівів. Основою джерельної бази стали

матеріали з категорії неопублікованих документів, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, Державному архіві Львівської області, архіві Управління Служби Безпеки України у Львівській області, Галузовому державному архіві Служби Безпеки України, архіві Єврейського історичного інституту у Варшаві, архіві Інституту історії Церкви Українського католицького університету, архіві Святоуспенської Унівської Лаври, архіві Святоіванівської Лаври, архіві Святопокровського монастиря. Для написання роботи, що порушує питання тоталітарного суспільства, геноциду і Церкви, потрібно було витворити методологічний комплекс, який би опирався на міждисциплінарний підхід. Задля цього використано і здобутки історичної науки, і знання з богослов'я, психології, релігієзнавства. Методологічною основою дисертації стали принципи історизму, послідовності, об'єктивності, систематичності, всебічності, наукового плюралізму. Задля забезпечення реалізації цих принципів використано методи: проблемно-хронологічний, системно-структурний, порівняльно-історичний, діахронний, ретроспективний, статистичний, усної історії.

У розділі другому з'ясовано ставлення митрополита Андрея Шептицького, архімандрита монахів Студійського Уставу до нацистської політики «остаточного розв'язання» єврейського питання. У підпункті 2.1. зроблено акцент на тому, що глава ГКЦ мав постійні контакти з єврейською громадою Львова з моменту початку свого служіння у чині митрополита Галицького. Встановлено, що він був досить популярною фігурою в різних прошарках єврейського суспільства і ще в міжвоєнний період пропагував толерантне ставлення до євреїв. У підпункті 2.2. розглянуто пастирські послання митрополита Андрея Шептицького як форму протесту проти Голокосту. Вказано, що вони були теоретичним етапом у засудженні геноциду. Коли ж предстоятель ГКЦ зрозумів, що цього недостатньо і ситуація загострюється, він перейшов до практичного способу порятунку євреїв.

У розділі третьому аналізуються шляхи практичного порятунку євреїв на прикладі львівських студійських монастирів. У пункті 3.1. піднімається питання про початок акції допомоги євреям. Встановлено, що вихідною точкою стала

«серпнева» акція 1942 р., під час якої євреї з львівського гетто почали звертатися до глави ГКЦ, а він у свою чергу створив координаційну групу, яка їх приймала та направляла в надійні місця. Пункт 3.2. висвітлює місця, осіб та методи, яким користувалися студити задля допомоги жертвам Голокосту. Особлива увага концентрується на Святоюрському комплексі, монастирі священномученика Йосафата, Святоіванівській Лаврі та взуттєвій фабриці «Солід».

У розділі четвертому подано вичерпну інформацію про допомогу євреям студитами в с. Уневі. Перш за все у пункті 4.1. проаналізовано досвід взаємодії та виживання між монахами та євреями під час окупацій 1939–1944 рр. Показано, як історію та гибель єврейської спільноти с. Унева в цілому, так і окремої родини. Це дає розуміння зовнішнього світу, в якому жила Святоуспенська Унівська Лавра, допомагаючи та переховуючи євреїв у своїх стінах. У пункті 4.2. ідеться про співпрацю студитів та студиток на прикладі порятунку Фаїни Ляхер. Також описано досвід преховування у Святоуспенській Унівській Лаврі Курта Левіна. Пункт 4.3. присвячений сиротинцю Святоуспенської Унівської Лаври як місцю переховування дітей. У цьому контексті проаналізовано життєвий шлях єврейської дитини крізь систему місць укриття. Виокремлено небезпеки і загрози, особливості кожного місця.

У висновку зазначено, що основою для порятункової акції митрополита Андрея Шептицького стали саме студійські монастирі, оскільки їм відносно швидко вдалося відновити звичний ритм життя та чисельність у порівнянні з іншими монашими спільнотами після першої радянської окупації Західної України. Також, між їхніми настоятелями і митрополитом панувала повна довіра, підтримка задумів глави ГКЦ ще з міжвоєнного періоду.

Серед головних студійських місць укриття євреїв у Львові були: монастир священномученика Йосафата на вул. П. Скарги, Святоіванівська Лавра, взуттєва фабрика «Солід» на вул. Трибунальській, 16. Опікувалися євреями, яким надав притулок митрополит, студити і у Святоюрському комплексі. У місцях укриття студити дбали не лише, щоб люди були ситими і у безпеці, але і їхнім психічним здоров'ям. Для цього врятованим надавали різноманітну неважку роботу,

відволікала від постійних думок про те, що діялося навколо. При перших ознаках викриття, людей переміщували у більш надійні місця. Ніщо так добре не ілюструє цього процесу, як доля єврейських дітей. Через різноманітні провали у адаптації в українському дитячому середовищі сиротинців, монахи були змушені переміщати їх з одного закладу до іншого. Найбільш висвітленим у спогадах залишається унівський сиротинець. У дисертації було показано цю установу у системі подібних і з'ясовано, що саме у зв'язку з проблемами адаптації у початковій фазі єврейські діти часто не могли залишатися у інших закладах. У роботі також було перелічено небезпеки, які очікували рятівників. Насамперед це стосується доносів сусідів.

Особливий акцент був зроблений на с. Уневі. Відкрито досі невідому сторінку надання допомоги єврейським родинам, які переховувалися спочатку на території Святоуспенської Лаври, а пізніше в місцевих лісах. У дисертації подано інформацію про життя всередині Святоуспенської Лаври, дочерного дому сестер-студиток, де надавали притулок євреям, так і про атмосферу у селі та околицях. Це дало розуміння того, що студійське монашество сповняло задум свого архімандрита в умовах щоденних проявів Голокосту.

У підсумку можна ствердити, що дисертація відобразила комплексний підхід до дослідження процесу переховування монахами Студійського Уставу євреїв у роки Другої світової війни. Було розглянуто передумови, перебіг подій, які поклали початок акції порятунку та, найважливіше, досліджені нові факти того, як усе відбувалося. Це дало можливість заповнити досі неопрацьовану прогалину у вивченні діяльності духовенства та монашества ГКЦ у справі допомоги єврейському народові під час Голокосту.

Ключові слова: монахи, митрополит, Голокост, Церква, тоталітаризм, євреї, переховування, монастир, сиротинець, Лавра, діти.

Список публікацій здобувача:

1. Скіра Ю. Р. Взаємовідносини монахів Святоуспенської Лаври Студійського Уставу з євреями села Унева напередодні Голокосту. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 47. С.142–146.

2. Скіра Ю. Лихоліття Першої світової війни як чинник формування досвіду протистояння викликам воєнного часу в монахів Студійського Уставу. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2017. Вип. 4 (353). С. 43–48.
3. Скіра Ю. Р. Переховування євреїв монахами Студійського Уставу на взуттєвій фабриці «Солід» у Львові в 1942–1944 рр. *Науковий журнал «Історико-культурні студії»*. Львів, 2016. № 1 (3). С. 113–117.
4. Скіра Ю. Р. Переховування Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського Уставу під час Голокосту. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 138–144.
5. Скіра Ю. Переживання трагедії Голокосту митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів очевидців. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Вип. 27. С. 50–54.
6. Скіра Ю. Позиція Греко-Католицької Церкви у змаганнях за вищу національну освіту в Галичині у 1900–1939 роках. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2016. Вип. 9. С. 78–90.
7. Скіра Ю. Порятунку родини Штерн митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів Лілі Польман. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Київ, 2017. 2 (133). С. 68–70.
8. Скіра Ю. Діяльність ієромонаха Германа (Будзінського) у порятунку євреїв під час Голокосту в селі Уневі та у Львові. *Scientific journal of academic research «The Caucasus»*. Баку, 2016. Vol. 16. P. 38–42.
9. Скіра Ю. Початок акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у серпні 1942 р. *Evropský filozofický a historický diskurz. Praha*, 2017. V. 3, Sv. 3. S. 14–18.
10. Скіра Ю. Р. Діяльність координаційної групи організованої митрополитом Андреем Шептицьким для порятунку євреїв під час Голокосту у 1942 р. *Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна*

- спадщина: проблеми збереження і популяризації» / уклад.: Ю.М. Курдина. Львів, 2017. С. 116–117.*
11. Скіра Ю. Переховування єврейських дітей у сиротинці Свято-Іванівської Лаври Студійського Уставу у 1942–1944 рр. *Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24–25 лютого 2017 року).* Херсон: Гельветика, 2017. Ч. 1. С. 216–218.
  12. Скіра Ю. Розвиток студійського монашества у 20–30 рр. XX ст. з перспективи його діяльності щодо порятунку євреїв під час Голокосту. *Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 10–11 квітня 2017 р.).* Вінниця, 2017. С. 28–31.
  13. Скіра Ю. Справа Митрополита Андрея Шептицького і Яд-Вашем: проблеми визнання. *Митрополит Андрей Шептицький – великий праведник України, фундатор національно-культурного відродження в Україні. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Коломия, 20 травня 2015 р.) / ред. М. Ковальчука, С. Михайлюк, О. Русакової.* Івано-Франківськ: НАІР, 2015. С. 15–20.
  14. Скіра Ю. Ставлення Митрополита Андрея Шептицького до політики «остаточного вирішення єврейського питання». *Полілог. Збірник статей науковців з історії, філософії, культурології.* Одеса, 2015. С. 160–167.
  15. Скіра Ю. Ставлення представників студійського монашества до ОУН під час Другої світової війни. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців.* Рівне: РВВ РДГУ, 2017. С. 287–288.
  16. Skira Y.R. The Ukrainian Greek Catholic Church and the challenges of totalitarian in 1939–1946. *Materialy V międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Osobowość, społeczeństwo, polityka» (23.12.2016–24.12.2016).* Lublin: WSEI, 2016. Cz. I. S. 68–70.

## EXTENDED ABSTRACT

*Skira Y. R.* The Role of the Studite Monks in Rescuing the Jews on the Territory of Lviv Archeparchy of the Greek Catholic Church in 1942–1944. – Graduation research paper published as manuscript.

Thesis for a PhD degree in Historical Studies (Doctor of Philosophy), major: 07.00.01 History of Ukraine. – Lviv Polytechnic National University. I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 2017.

The research is dedicated to poorly investigated topic of the activity of the Studite Monks in rescuing the Jews during the Holocaust. This problem has been a developing topic for decades. In the second half of the twentieth century historians had no opportunity to investigate it because of geopolitical circumstances of that time, the prohibition and persecution of the Greek-Catholic Church by the Soviet state. Consequently this topic became a hostage to ideological and political interests of different parties. This contributed to falsification of the past and creation of biased, prejudiced interpretation of events that took place on the territory of the Archeparchy of Lviv during the Second World War. Therefore, the relevance of this study is an acute need to answer various questions related to the process of hiding and sheltering the Jews by Studite monks, to show the motives, methods, the dangers they met.

The research consists of four chapters subdivided into subchapters. The first chapter embraces a historiographical overview, depicts the source base and the methodology of the research. The analysis of above mentioned issues shows that in modern Ukrainian historiography there is no comprehensive study on causes and processes of hiding the Jews by the Studite monks in 1942–1944. Therefore, there was a need for such a narrow investigation. In order to implement it, it was necessary to analyze published and unpublished documents from state, foreign, university and monastic archives. The framework of the source base from the category of unpublished documents were the materials from Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, State Archives of Lviv Region, archives of the Security Service of Ukraine in Lviv Region, Branch State



Archive of the Security Service of Ukraine, the Archives of the Jewish Historical Institute in Warsaw, the Archives of the Institute of Church History of the Ukrainian Catholic University, the Archives of Univ Holy Dormition Lavra of the Studite Rite, the archives of St. John the Baptist Lavra, the archives of The Virgin of Mercy Monastery. In order to complete a research that deals with issues of totalitarian society, genocide and the church, it was necessary to develop a methodological complex that is based on interdisciplinary approach. For this purpose, both the achievements of historical science and knowledge of theology, psychology, and religion were used. The methodological basis of the research includes the principles of historicism, consistency, objectivity, systematicity, comprehensiveness, scientific pluralism. In order to ensure the implementation of these principles, the following methods were used: problematic-and-chronological, systemic-and-structural, comparative-historical, diachronic, retrospective, statistical, oral history.

The second chapter is dedicated to the attitude of Metropolitan Andrey Sheptytsky, Archimandrite of Univ Holy Dormition Lavra of the Studite Rite to Nazi policy on the Final Solution to the Jewish Question. Subchapter 2.1. emphasises the fact that the head of the Greek-Catholic Church had regular contacts with the Jewish community of Lviv since the beginning of his ministry as Metropolitan of Galicia. The Metropolitan was a prominent figure in Jewish community and during the interwar period he promoted a tolerant attitude toward the Jews. Subchapter 2.2. is dedicated to the pastoral epistles of Metropolitan Andrey Sheptytsky as a form of protest against the Holocaust. These epistles are regarded as the theoretical stage in condemning genocide. When the head of the Greek-Catholic Church realized that these efforts were not enough and the situation became more serious he started to rescue the Jews.

In the third chapter a practical side of rescuing the Jews on the example of Lviv Studite monasteries is analyzed. Subchapter 3.1. raises the question on the beginning of Jewish relief campaign. The starting point was the move in August 1942, during which the Jews from Lviv ghetto addressed the head of the Greek-Catholic Church and, as a result, he created a coordination group to rescue and sent the Jews to safe places. Subchapter 3.2. highlights places, individuals and methods used by the Studites to help Holocaust victims.

Particular attention is paid to St. George Cathedral complex, the Holy Martyr Josaphat Monastery, St. John the Baptist Lavra and *Solid* shoe factory.

The fourth chapter describes how Studite monks in the village of Univ helped the Jews. First of all in subchapter 4.1. the experience of interaction and survival between monks and the Jews during the occupation in 1939–1944 is analyzed. The history and death of Univ Jewish community in general as well as of a separate family is depicted. This gives an understanding of the external world in which Univ Holy Dormition Lavra of the Studite Rite lived, helping and hiding the Jews. In subchapter 4.2. the collaboration between Studite monks and nuns is illustrated on the example of Faina Lacher rescue. Experience of hiding Kurt Lewin in Univ Holy Dormition Lavra of the Studite Rite is also described. Subchapter 4.3. is dedicated to the orphanage of Univ Holy Dormition Lavra of the Studite Rite as a place for hiding children. The life path of a Jewish child is analyzed in the context of places for hiding and sheltering. Dangers, threats and peculiarities of each place are singled out.

The conclusion outlines that Metropolitan Andrey Sheptytsky relied mostly on Studite monasteries in hiding and sheltering the Jews, because these places managed to renew its usual rhythm of life after the first Soviet occupation of Western Ukraine as compared to other monastic communities. In addition, between hegumens and Metropolitan absolute trust and support prevailed since the interwar period.

Main Studite places for hiding and sheltering in Lviv were: the Holy Martyr Josaphat Monastery on P. Skarga street, St. John the Baptist Lavra, *Solid* shoe factory on 16 Trybunalska street. The Studites took care of the Jews that were sheltered in St. George Cathedral complex too. The Studites took care not only of nutrition and security, but maintained the mental health of sheltered men and women. A variety of easy work was given to them to divert from constant thoughts about what was happening around. With the first signs of disclosure, people were relocated to more secure places. The fate of Jewish children is the best example of this. Due to various adaptation failures with Ukrainian children in orphanages, the monks were forced to relocate them from one institution to another. Univ orphanage remains the most frequently mentioned in memoirs.

The paper shows this institution as compared to similar ones and concludes that the aspect of adaptation was the reason why Jewish children could not stay in other institutions.

The research also shows the dangers faced by the rescuers. First of all these were denunciations by neighbours. Special attention was paid to the village of Univ. Previously not analyzed information about help to Jewish families that were hiding first on the territory of the Univ Holy Dormition Lavra of the Studite Rite and later in local woods is researched. The life in Univ Holy Dormition Lavra of the Studite Rite and in the house of Studite nuns where the asylum was provided to the Jews is described in the research as well as the life in the village and its surroundings. All that gave understanding that Studite monks fulfilled the ambition of their archimandrite in the conditions of the Holocaust.

Summing up, it can be stated that the research reflects a comprehensive approach to the study of hiding and sheltering the Jews by Studite monks during the Second World War. Preconditions, the course of events that laid the foundation for the rescue campaign and, most importantly, new facts of how it all happened are analyzed. The research touches upon previously not researched topic on clergy and monastic activity of the Greek-Catholic Church helping the Jews during the Holocaust.

Key words: monks, Metropolitan, Holocaust, Church, totalitarianism, Jews, sheltering, monastery, orphanage, Lavra, children.

#### List of Publications:

1. Skira Y. R. Relations between the Monks of Univ Holy Dormition Lavra of the Studite Rite and the Jews of Univ Village before the Holocaust. *Research Papers of the History Department of Zaporizhzhia National University*. Zaporizhzhia, 2017. Vol. 47. P.142–146.
2. Skira Y. Hard Times of the First World War as a Factor of Formation of Experience in Confronting Wartime Challenges by the Monks of the Studite Rite. *Scientific Journal of Lesya Ukrainka Eastern European National University*. Lutsk, 2017. Vol. 4 (353). P. 43–48.
3. Skira Y. R. Sheltering of the Jews by the Studite monks at Solid shoe factory in 1942–1944. *Historical and Cultural Studies Scientific Journal*. Lviv, 2016. № 1 (3). P. 113–117.

4. Skira Y. R. Sheltering of Faina Lacher by Monks and Nuns of the Studite Rite during the Holocaust. *Scientific Notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University*. Vinnytsia, 2017. Vol. 25. P. 138–144.
5. Skira Y. Metropolitan Andrey Sheptytsky's Empathy with the Holocaust Tragedy Based on Witnesses' Reminiscences. *Topical Issues of National and World History: Collection of Research Papers of Rivne State Humanitarian University*. Rivne, 2016. Vol. 27. P. 50–54.
6. Skira Y. Place of the Ukrainian Greek Catholic Church in a Struggle for Pursuing Higher National Education in Galicia during 1900–1939. *Ukraine–Polnad: Historical Heritage and Public Consciousness*. Lviv, 2016. Vol. 9. P. 78–90.
7. Skira Y. Sheltering of the Stern Family by Metropolitan Andrey Sheptytsky based on Lilia Polman's Memories. *Journal of Kyiv Taras Shevchenko National University*. Kyiv, 2017. 2 (133). P. 68–70.
8. Skira Y. Activity of Hieromonk Herman (Budzinskyi) in Rescuing the Jews during the Holocaust in Univ Village and Lviv. *Scientific Journal of Academic Research «The Caucasus»*. Baku, 2016. Vol. 16. P. 38–42.
9. Skira Y. Start of the Campaign for the Rescue of the Jews by the Metropolitan Andrey Sheptytsky in August 1942. *Evropský filozofický a historický diskurz / European Philosophical and Historical Discourse*. Prague, 2017. Vol. 3. P. 14–18.
10. Skira Y. R. Activity of the Coordination Group Organized by Metropolitan Andrey Sheptytsky for Rescuing the Jews during the Holocaust in 1942. *Theses of IV International Scientific and Practical Conference «Historical and Cultural Heritage: Preservation and Promotion Issues»* / compiled by: Y.M. Kurdyna. Lviv, 2017. P. 116–117.
11. Skira Y. Sheltering of Jewish children in the orphanage of St. John the Baptist Lavra of the Studite Rite in 1942–1944. *Theory and Practice of Modern Science. Materials of International Scientific and Practical Conference (Dnipro, February 24–25, 2017)*. Kherson: Helvetica, 2017. Vol. 1. P. 216–218.
12. Skira Y. Development of the Studite Order in the 1920s – the 1930s from the Perspective of Its Engagement in Rescuing the Jews during the Holocaust. *Perspectives and Priorities of History Development: Materials of International Scientific and Practical Conference (Vinnytsia, April 10–11, 2017)*. Vinnytsia, 2017. P. 28–31.

13. Skira Y. Case of Metropolitan Andrey Sheptytsky and Yad Vashem: Recognition Issues. *Metropolitan Andrey Sheptytsky as a Great Righteous of Ukraine, Founder of National and Cultural Revelation Revival in Ukraine. Materials of Ukrainian Scientific and Practical Conference with the Participation of Foreign Scholars (Kolomyia, May 20, 2015)* / edited by M. Kovalchuk, S. Mykhailiuk, O. Rusakova. Ivano-Frankivsk: NAIR, 2015. P. 15–20.
14. Skira Y. Metropolitan Andrey Sheptytsky's Attitude to the Plan of «the Final Solution to the Jewish Question». *Polilog. Journal of Research Papers by Young Scholars of History, Philosophy and Culture Studies*. Odessa, 2015. P. 160–167.
15. Skira Y. Attitude of the Studite Monks towards the OUN during the Second World War. *Science, Education and Society through the Eyes of the Youth: Materials of X International Scientific and Practical Conference of Students and Young Scholars*. Rivne: RVV RDHU, 2017. P. 287–288.
16. Skira Y. R. The Ukrainian Greek Catholic Church and the challenges of totalitarian in 1939–1946. *Materialy V międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Osobowość, społeczeństwo, polityka» / Materials of V International Scientific and Practical Conference «Personality, Society, Politics» (23.12.2016–24.12.2016)*. Lublin: WSEI, 2016. Vol. I. P. 68–70.

## ЗМІСТ

|                                                                                                                                                                         |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Анотація.....                                                                                                                                                           | 2   |
| Extended abstract.....                                                                                                                                                  | 8   |
| Перелік умовних позначень і скорочень.....                                                                                                                              | 16  |
| Вступ.....                                                                                                                                                              | 17  |
| Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....                                                                                                 | 22  |
| 1.1. Історіографічний огляд.....                                                                                                                                        | 22  |
| 1.2. Аналіз джерельної бази.....                                                                                                                                        | 35  |
| 1.3. Методологія дослідження.....                                                                                                                                       | 43  |
| Розділ 2. Ставлення митрополита Андрея Шептицького, архімандрита монахів Студійського Уставу до нацистської політики «остаточного розв’язання» єврейського питання..... | 49  |
| 2.1. Відносини митрополита Андрея Шептицького з євреями Галичини до початку Другої світової війни.....                                                                  | 49  |
| 2.2. Пастирські послання митрополита Андрея Шептицького як форма протесту проти Голокосту.....                                                                          | 54  |
| Розділ 3. Переховування євреїв монахами Студійського Уставу у Львові в 1942–1944 рр.....                                                                                | 64  |
| 3.1. Початок акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у 1942 р.....                                                                                       | 64  |
| 3.2. Місця, особи та методи переховування євреїв монахами Студійського Уставу у Львові в 1942–1944 рр.....                                                              | 72  |
| Розділ 4. Допомога євреям монахами Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу в с. Уневі у роки Голокосту.....                                                 | 107 |
| 4.1. Монахи Святоуспенської Лаври Студійського Уставу і євреї у с. Уневі: досвід взаємодії та виживання під час окупацій 1939–1944 рр.....                              | 107 |
| 4.2. Переховування Курта Левіна і Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського Уставу в с. Уневі.....                                                                | 139 |

|                                                                                                                               |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 4.3. Сиротинець Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу як місце<br>переховування єврейських дітей студитами..... | 158 |
| Висновки.....                                                                                                                 | 180 |
| Список використаних джерел та літератури.....                                                                                 | 184 |
| Додаток 1. Список публікацій здобувача за темою дисертації.....                                                               | 211 |
| Додаток 2. Відомості про апробацію результатів дисертації.....                                                                | 214 |
| Додаток 3. Пояснення релігійних назв, термінів, окремих слів.....                                                             | 216 |

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ І СКОРОЧЕНЬ

АЄП – Архів Єврейського історичного інституту у Варшаві

АПЦ УКУ – Архів Інституту історії Церкви Українського католицького університету

АСУЛ – Архів Святоуспенської Унівської Лаври

АУ СБУ – Архів Управління Служби Безпеки України у Львівській області

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби Безпеки України

ГКЦ – Греко-Католицька Церква

КДБ – Комітет державної безпеки

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

о. – отець

ОУН – Організація Українських Націоналістів

с. – сестра

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква

УКУ – Український католицький університет

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України у м. Львові

ЧНІ – Чин Найсвятішого Ізбавителя

ЧСВВ – Чин Святого Василя Великого



## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Проблематика вивчення стосунків між духовенством і монашеством ГКЦ та галицькими євреями у роки Голокосту протягом десятиліть перебувала на рівні опрацювання теми. У другій половині ХХ ст. у істориків не було можливості її досліджувати через геополітичні обставини часу, заборону і переслідування ГКЦ з боку радянської держави. Унаслідок тематика стала заручницею ідеологічних, політичних зацікавлень різних сторін. Це сприяло лише фальсифікації минулого і витворенню необ'єктивного, упередженого трактування подій, які відбувалися на території Львівської архієпархії під час Другої світової війни. Тому актуальність цього дослідження полягає у гострій потребі дати відповіді на різноманітні питання, пов'язані з процесом переховування євреїв монахами Студійського Уставу. Відобразити мотиви, методи, небезпеки на які доводилося натрапляти. Робота розвінчує міфи, які виникли через незнання попередніми дослідниками умов та можливостей місцевості і рятівників. Вона відновлює історичну правду та формує комплексне бачення участі студитів у порятунковій акції євреїв, яка проходила з ініціативи їхнього архімандрита, митрополита Андрея Шептицького та врятувала життя декільком сотням дорослих та дітей.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертацію виконано в межах наукового напрямку «Проблеми дослідження та викладання історії та культури України» кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

**Об'єктом дослідження** є монахи Студійського Уставу, які брали участь у порятунку євреїв у роки німецької окупації.

**Предметом дослідження** є способи, за допомогою яких монахи Студійського Уставу рятували євреїв.

**Мета дослідження** – дослідити особливості переховування євреїв монахами Студійського Уставу на території Львівської архієпархії ГКЦ під час Голокосту.

Для досягнення поставленої мети визначено **завдання**:

- відобразити відносини митрополита Андрея Шептицького з євреями Галичини до початку Другої світової війни;
- проаналізувати пастирські послання митрополита Андрея Шептицького як форму протесту проти Голокосту;
- простежити початковий етап акції порятунку євреїв митрополита Андрея Шептицького у 1942 р.;
- дослідити місця та методи переховування євреїв монахами Студійського Уставу у Львові в 1942–1944 рр.;
- проаналізувати досвід взаємодії та виживання між монахами Святоуспенської Лаври та євреями у с. Уневі під час окупацій 1939–1944 рр.;
- відобразити особливості переховування Курта Левіна та Фаїни Ляхер монахами і монахинями Студійського Уставу в с. Уневі;
- дослідити функціонування сиротинцю при Унівській Святоуспенській Лаврі як місця переховування єврейських дітей студитами.

**Хронологічні рамки** дослідження охоплюють 1942–1944 рр. Визначення періоду зумовлено тим, що саме на цей час припала активна фаза переховування євреїв під час акції порятунку їх митрополитом Андреем Шептицьким, у якій студити відігравали ключову роль.

**Географічні межі** праці охоплюють територію Львівської архієпархії ГКЦ згідно з шематизмом вказаної адміністративно-церковної одиниці станом на 1 січня 1944 р. Головна увага буде зосереджена на особливостях переховування у м. Львові та в с. Уневі (тепер село Перемишлянського району Львівської області) через наявність багатой джерельної бази, яка дає змогу різносторонньо простежити особливості цього процесу.

**Методологічною основою дисертації** є принципи історизму, послідовності, об'єктивності, систематичності, всебічності, наукового плюралізму у дослідженні шляхів та методів порятунку євреїв монахами Студійського Уставу у період Другої світової війни. Задля забезпечення реалізації цих принципів використано методи:

проблемно-хронологічний, системно-структурний, порівняльно-історичний, діахронний, ретроспективний, статистичний, усної історії.

**Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що вперше в українській та зарубіжній історіографії на основі неопублікованих матеріалів, спогадів і свідчень здійснено комплексний аналіз участі монахів Студійського Уставу в порятунку євреїв на території Львівської архієпархії. У процесі дослідження впроваджено до наукового обігу невідомі архівні матеріали, важливі для розкриття проблематики, які змінюють усталене розуміння вказаних процесів.

*Вперше в українській та зарубіжній історіографії:*

- Заповнено, тобто опрацьовано у формі дисертації, відсутній елемент опору ГКЦ націонал-соціалістичній тоталітарній системі щодо знищення євреїв.
- Запропоновано нове бачення початкової фази акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у серпні 1942 р.
- Проаналізовано особливості переховування євреїв студитами у міському та сільському середовищах.
- Відтворено цілісну картину укриття єврейських дітей при сиротинцях студійських монастирів. Здійснено порівняння особливостей життя і побуту в окремих згаданих закладах.

*Отримали подальший розвиток:*

- Осмислення участі окремо взятого студита у порятунковій акції.
- Дослідження життєвого шляху рятівника-студита на тлі ХХ ст., мотивів його вибору у акції порятунку, переживань, небезпек та вагань під час виконання доручень.

**Практичне значення одержаних результатів.** Матеріали дисертації можуть бути використаними при написанні: регіональних досліджень, особливо в ділянці досліджень питань Голокосту у галицькій сільській місцевості; робіт про поведінку населення, окремо взятих осіб, у екстремальних умовах геноциду і війни щодо категорій населення, визначених державою за ціль знищення; праць з історії УГКЦ періоду першої половини ХХ ст.; навчальних посібників, підручників, методичних

рекомендацій з викладання історії України у середніх та вищих навчальних закладах;

**Апробація результатів дослідження.** Результати дисертаційної роботи обговорювано на засіданнях кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка». Основні положення та висновки дисертаційного дослідження пройшли всебічну апробацію у доповідях на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, семінарах, літніх школах: Всеукраїнській науковій студентській конференції «Між опором і пристосуванням: Церква в умовах тоталітарних режимів у XX–XXI ст.» (Львів, 12–13 травня 2016 р.); II Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX – поч. XXI століття)» (Львів, 25 травня 2016 р.); літній школі «Історія Голокосту в Європі та Україні» (Київ, 3–13 липня 2016 р.); українсько-німецькому молодіжному семінарі «Learning from History: Rights of ethnical and religious minorities nowadays» (Львів, 6–19 серпня 2016 р.); Ars Vivendi Central European Summer School «Virtuous Leadership: From personal growth to culture renewal» (Кальварія Зебжидовська-Вадовіце-Краків, 21–27 серпня 2016 р.); міжнародному молодіжному проєкті «Бабин Яр: пам'ять і сучасний світ» (Київ, 23–29 вересня 2016 р.); міжнародній конференції «Чи беремо ми уроки з історії? Культура пам'яті як шлях до європейського порозуміння» (Варшава, 27–30 жовтня 2016 р.); міжнародній науковій студентській конференції «Україна в добу радянського тоталітаризму: інститути державного насильства, соціальні практики пристосування та опозиційні рухи опору» (Львів, 28–29 квітня 2017 р.); XIX Міжнародній науково-практичній конференції для студентів і молодих науковців «Релігія та глобальні виклики епохи: історичний досвід, реалії сьогодення, перспективи на майбутнє» (Львів, 28–29 квітня 2017 р.); III Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX – поч. XXI століття)» (Львів, 24 травня 2017 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій 100-річчю ієрейських

свячень Йосифа Сліпого (Унів, 30 вересня 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Засновники і монахи Святоїваніської Лаври Студійського Уставу УГКЦ 1927–1946 рр.» (Львів, 17–19 листопада 2017 р.).

**Публікації.** Основні концептуальні положення та висновки дисертації викладено у дев'ятох наукових статтях, з них сім – у провідних вітчизняних та два у закордонних фахових виданнях.

**Структура дисертації** побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг рукопису – 221 с. (основний текст – 166 с., список використаних джерел і літератури нараховує 290 позиції).

## РОЗДІЛ 1

### ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

#### 1.1. Історіографічний огляд

У сучасній українській історіографії на сьогодні немає жодного комплексного дослідження, у якому б різносторонньо проаналізовано причини і процес переховування євреїв монахами Студійського Уставу у 1942–1944 рр. Для відображення історіографічного складника роботи пропонується застосувати проблемно-хронологічний принцип. Отже, довгий час це питання трактували як додаток для відображення позиції митрополита Андрея Шептицького щодо подій Голокосту в Галичині. Тому згадка про студитів залежала від зацікавлення вченими у постаті глави ГКЦ. На початковому етапі вивчення життєвого шляху митрополита у наукових колах української діаспори про цей бік його допомоги євреям у роки Другої світової війни згадували зазвичай декількома тезами, які стверджували факт, але не розкривали деталей. До цього ж монахи взагалі не фігурували як суб'єкти процесу. Це простежується у працях С. Барана<sup>1</sup> та К. Королевського<sup>2</sup>.

Такий стан речей пояснюється тим, що у світових наукових і громадських колах не було тоді серйозних зацікавлень і напрацювань у царині досліджень Голокосту<sup>3</sup>. Кінець 50-их – початок 60-их рр. ХХ ст. став певним зрушенням у цій проблематиці. У 1961 р. виходить монографія Рауля Гільберга «Знищення європейських євреїв»<sup>4</sup>. Вона викликає неоднозначне сприйняття. Її критикує Ганна Арендт та представники Яд Вашему. Автора цікавлять питання про бюрократичну машину, тобто як за допомогою неї нацисти знищили більшу частину євреїв Європи. Праця також важлива тим, що започаткувала підхід до вивчення Голокосту, який стверджував, що до «остаточного розв'язання» єврейського питання нацисти

<sup>1</sup> Баран С. Митрополит Андрей Шептицкий: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. С. 115.

<sup>2</sup> Королевський К. Митрополит Андрей Шептицкий (1865–1944). Львів: Свічадо, 2015. 490 с.

<sup>3</sup> Alexander J. C. The meanings of social life: a cultural sociology. New York: Oxford University Press, 2003. P. 27–60.

<sup>4</sup> Hilberg R. The Destruction of the European Jews. Chicago: Quadrangle Books, 1961. 788 p.

приходять у процесі війни. Його починають дотримуватися представники школи функціоналістів. Після виходу цієї праці поступово починає зростати інтерес до дослідження Голокосту як особливого феномену геноциду.

У питанні ж осмислення проблематики відносин митрополита Андрея Шептицького і євреїв у роки Голокосту на той час також спостерігаються зміни. Другого грудня 1958 р. у Римі розпочався його беатифікаційний процес. Це призвело до детального і фахового вивчення постуляторами біографії кандидата та осіб, які входили до найближчого оточення. Питання порятунку євреїв займало важливе місце у підтвердженні праведності життя. Розпочалося опитування, фіксування свідчень очевидців і врятованих людей. Це дало можливість для закладення потужної джерельної бази, у якій добре відображено роль монахів Студійського Уставу. Активізувалася і єврейська сторона, представлена журналістами та врятованими греко-католицьким духовенством і монашеством євреями. З'являються перші публікації Лео Геймана<sup>5</sup> та Курта Левіна<sup>6</sup>, у яких добре окреслені механізми переховування євреїв та названо студитів, які цим займалися.

Проте підняття цього питання в рамках беатифікаційного процесу і свідчень Курта Левіна не викликало наукових дискусій на міжнародному рівні. Подією, яка вивела вказану проблематику на відкрите суспільне та наукове обговорення з витворенням двох протилежних підходів у розумінні суті проблеми, стало скерування українською стороною запиту в 1964 р. до Яд Вашему з проханням присвоїти митрополитові Андрею Шептицькому звання «Праведника народів світу». Справа виявилася затяжною і фактично відразу зайшла в глухий кут. Від 1964 р. до жовтня 1981 р. її розглядали сім разів і це не дало жодного результату<sup>7</sup>. Детально вивченням цього питання займався П. Мірчук, який видав монографію, сформовану на матеріалах своєї поїздки до Ізраїлю та спілкуванні з представниками Яд Вашему. Ш. Редліх та Ю. Бусганг у своїх працях простежили завершальні тези Яд Вашему

<sup>5</sup> Heiman L. They saved Jews. Ukrainian patriots defied Nazis. *Ukrainian Quarterly*. New York, 1961. Vol. XVII. No 4. P. 326–332.

<sup>6</sup> Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. *Світло*. 1960. № 11. С. 482–486.

<sup>7</sup> Мірчук П. Зустрічі й розмови в Ізраїлю: чи українці «Традиційні антисеміти» Нью-Йорк: Союз Українських Політв'язнів, 1982. С. 62.

щодо відхилення заявки. На думку цих дослідників, наведені Яд Вашемом твердження не мають під собою переконливої джерельної бази. У багатьох випадках вони збігаються з позицією радянської та польської комуністичної історіографії, представленої роботами С. Даниленка<sup>8</sup>, В. Беляєва<sup>9</sup>, К. Дмитрука<sup>10</sup> та Е. Пруса<sup>11</sup>. Вказані праці мають заангажування більш пропагандистське, ніж наукове і стоять на позиції звинувачення глави ГКЦ у колаборації з нацистами, при цьому застосовуючи маніпуляцію та переписування історичних фактів. Це дало підстави П. Мірчуку ствердити, що звинувачення у співпраці з нацистами, висунуті Яд Вашемом главі ГКЦ, опираються на «документи» КДБ<sup>12</sup>. В подальшому протистояння поглядів набуло апологетичного характеру з боку захисників історичної пам'яті митрополита Андрея Шептицького. Прикладом цього може слугувати доповідь Курта Левіна на конференції, присвяченій п'ятдесятиріччю смерті владики<sup>13</sup>.

Зовсім іншим було ставлення Яд Вашему до визнання заслуг студійського монашества у порятунку євреїв. Починаючи з 1976 р. студитам почали присуджувати звання «Праведника народів світу». Першою стала ігуменя Святопокровського монастиря матір Йосифа (Олена Вітер)<sup>14</sup>. У 1984 р. відразу двох монахів удостоєно цією нагородою<sup>15</sup>. Це були схимонахи: Теодозій (Теодор Цибрівський) та Лазар (Лука Шиян), які врятували вісімнадцять євреїв у приміщеннях взуттєвої фабрики «Солід» у Львові. Наступного 1985 р. відзнаку

<sup>8</sup> Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. Київ, 1970. 146 с.

<sup>9</sup> Беляєв В. Я обвиняю! Москва, 1978. 236 с.

<sup>10</sup> Див.: Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. Київ, 1976. 169 с.; Дмитрук К. Свастика на сутанах. Київ, 1976. 135 с.; Дмитрук К. Уніатська церква на службі реакції. *Український історичний журнал*. 1973. № 11. С. 28–40.

<sup>11</sup> Prus E. Władyka Świętojurski. Warszawa, 1985. 274 s.

<sup>12</sup> Мірчук П. Чому жиди проти слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. *Журнал української молоді «Авангард»*. 1982. № 3–4 (162–163). С. 214

<sup>13</sup> Левін К. Думки очевидця про Митрополита Андрея Шептицького. *Митрополія Нью-Йорку служі Божому Андреєві у п'ятдесятиріччя його смерті: матеріали конференції*. Нью-Йорк, 1996. С. 28–36.

<sup>14</sup> Праведники народів світу: довідник / ред. І.Я. Щупак. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 82.

<sup>15</sup> Там само. С. 83.



одержав ієромонах Никанор (Миколай Дейнега)<sup>16</sup>, колишній настоятель монастиря священномученика Йосафата у Львові, який після смерті ієромонаха Климентія (Шептицького) у 1951 р. став архімандритом Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу, а з 1972 р. виконував служіння єпископа-помічника Львівської архієпархії. У 1995 р. визнання одержали головні координатори акції порятунку євреїв митрополита Андрея Шептицького – ієромонахи: Климентій (Казимир Шептицький) та Марко (Михайло Стек)<sup>17</sup>. Присудження цього звання архімандритові Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу ієромонаху Климентію (Шептицькому) і подальші відмови у справі його рідного брата, з волі і прохання якого він здійснював всю покладену на нього роботу з допомоги євреям у Львові, ще раз підтверджує крайню заполітизованість і упередженість представників Яд Вашему щодо митрополита Андрея Шептицького. Останнім на сьогодні студитом, який здобув звання «Праведника народів світу» є ієромонах Даниїл (Дмитро Тимчина)<sup>18</sup>. Поза увагою громадськості та науковців і надалі залишаються ієромонахи: Герман (Григорій Будзінський), Юрій (Іван Макар) та Йоан (Йоган Петерс), які також відіграли помітну роль у переховуванні єврейських дітей та дорослих, але залишаються невизнаними Яд Вашемом через недослідження їх заслуг з боку українських істориків.

Незважаючи на те, що у 70–80 рр. XX ст. розпочалося визнання заслуг представників студійського монашества Яд Вашемом, досліджувана проблематика продовжувала залишатися без належної уваги фахових українських діаспорних істориків. Її промоція перебувала у руках людей, які пережили Голокост і були вдячними студитам. Серед них найпомітнішою постаттю був американський економіст Курт Левін, який постійно порушував питання про це, надсилав запити у Яд Вашем, вивчав архіви у Європі, цікавився беатифікаційним процесом митрополита Андрея Шептицького і публікував спогади. У цей час ще жили у західних країнах головні рятівники євреїв – ієромонахи: Марко (Стек) та Йоан

<sup>16</sup> Праведники народів світу: довідник / ред. І.Я. Щупак. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 83.

<sup>17</sup> Там само. С. 84.

<sup>18</sup> Там само.

(Петерс), проте ніхто не брав у них інтерв'ю і не намагався дослідити цього питання. Це спричинило втрату цінної інформації з уст першоджерел. Відсутність досліджень українських науковців у цій галузі зумовила те, що ця сторінка Голокосту не була вписана до загальних процесів і не здобула свого окремого місця. Це була важлива доба, оскільки закладалися фундаменти комплексного бачення проблематики Голокосту світовими дослідниками, а український церковний контекст залишився невикористаним і неінкорпорованим.

Щоб зрозуміти згадану dobu, потрібно розглянути найголовніші дискусії того часу про Другу світову війну. У 1975 р. виходить монографія Люсі Давідовіч «Війна проти євреїв»<sup>19</sup>. У ній автор пояснює Голокост вродженим антисемітизмом німецького народу. Вказана праця започаткувала школу інтенціоналістів, які вважали, що А. Гітлер мав план знищити євреїв від самого початку. Їхніми опонентами стали згадувані вже функціоналісти. У 80-их рр. ХХ ст. між ними розгорілися дебати, які стали підґрунтям до витворення змішаного підходу, головна теза якого полягала у тому, що нацистський напад у 1941 р. на Радянський Союз зумовив Голокост. Прикладом втілення цього підходу є праці С. Фрідлендера<sup>20</sup>, Ф. Бурріна<sup>21</sup> та Р. Брейтмана<sup>22</sup>.

У 80-их рр. ХХ ст. дебати тривали не лише в середовищі американських дослідників. У 1986–1987 рр. про Другу світову війну та нацистське минуле Німеччини сперечалися і німецькі історики<sup>23</sup>. Мова йшла про історичну пам'ять. Як зазначає В. Рулінський, автори, які гуртувалися довкола Е. Нольте, висували тезу про недопустимість знищення національної величі і намагались не акцентувати на

<sup>19</sup> Dawidowicz L. The war against the Jews, 1933–1945. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975. 460 p.

<sup>20</sup> Див.: Friedländer S. Nazi Germany and the Jews: the years of persecution, 1933–1939. New York: HarperCollins, 1997. 439 p.; Friedländer S. The years of extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945. New York: HarperCollins, 2007. 896 p.

<sup>21</sup> Burrin P. Hitler and the Jews: The genesis of the Holocaust. London: Edward Arnold, 1994. 177 p.

<sup>22</sup> Breitman R. The architect of genocide: Himmler and the final solution. New York: Knopf, 1991. 335 p.

<sup>23</sup> Див.: Печерський М. Суперечки німецьких істориків: між пам'яттю, минулим та історією. Незалежний культурологічний журнал «І». 2003. № 28. С. 264–286.; Рулінський В. «Спор істориків» в Німеччині: проблема відповідальності за нацистські злочини. *Вісник славянських культур*. 2013. № 1. С. 46–56.

помилках минулого<sup>24</sup>. Вони не бачили у злочинах нацистів винятковості. Їхня точка зору опиралася на намагання звільнити німецький народ від відповідальності за злочини нацистів. Опонентами цих дослідників були вчені, які зосереджувалися навколо Ю. Хабермаса, який наголошував на необхідності правдиво розповідати про всі злочини попередніх поколінь. Він вбачав у цьому запоруку здорового майбутнього для ФРН. Перемога залишилася за цією групою, і це призвело до укріплення усвідомлення колективної відповідальності за здійснені злочини націонал-соціалізму у свідомості німецького суспільства аж до сьогодні<sup>25</sup>.

Дебати у різних наукових середовищах про Голокост і Другу світову війну не могли залишити Католицьку Церкву без участі та висловлювання власної позиції. Для юдео-католицького діалогу про минуле і теперішнє переломними моментами стали події 1985–1986 рр., коли Папа Іван-Павло II зробив перші кроки до налагодження повноцінних двосторонніх відносин<sup>26</sup>. У наступні роки вони розвинулася і тема осмислення Голокосту набула свого важливого статусу. 14 червня 1987 р., перебуваючи у Варшаві, Папа Іван-Павло II назвав Голокост універсальним символом зла<sup>27</sup>. У 1998 р. вийшов офіційний документ «Ми пам'ятаємо: роздуми про Шоа», де була висловлена точка зору Католицької Церкви. Документ неоднозначно сприйнято у єврейському суспільному середовищі<sup>28</sup>. Найбільшою проблемою протягом багатьох років для обох сторін було трактування поведінки Папи Пія XII. Деякі представники єврейської сторони звинувачували його у «мовчанні» в роки Голокосту. Подібного критичного погляду дотримується і Яд Вашем. Тезу про слабе заангажування понтифіка і його пасивність підтримували також окремі західні дослідники. Прикладом цього може бути монографія Дж. Корнвелла<sup>29</sup>. До нині це питання не має однозначного трактування і залишається нерозв'язаним, як і справа митрополита Андрея Шептицького. У цьому

<sup>24</sup> Рулинский В. «Спор историков» в Германии: проблема ответственности за нацистские преступления. С. 46.

<sup>25</sup> Там само. С. 55.

<sup>26</sup> Вайгель Дж. Свідок надії: Життєпис Папи Івана-Павла II / пер. з англ. Р. Скакуна. Львів: Видавництво УКУ, 2012. С. 470–471, 477–478, 499–500.

<sup>27</sup> Там само. С. 791

<sup>28</sup> Там само. С. 794.

<sup>29</sup> Cornwell J. Hitler's Pope: the secret history of Pius XII. New York: Viking, 1999. 430 p.

контексті варто зазначити, що у 2000 р. Міжнародна католицько-юдейська історична комісія у своєму звіті «Ватикан і Голокост» визнала митрополита Андрея Шептицького «єдиним ієрархом Католицької Церкви, який мав мужність засудити нацистську кампанію проти євреїв»<sup>30</sup>. Проте це визнання не мало якогось наслідку для зміни погляду науковців, які критично ставляться до глави ГКЦ.

На тлі історичних дискусій 80-их рр. XX ст. в українському діаспорному науковому середовищі добре себе зарекомендував збірник «Моральність і реальність: життя та часи Андрея Шептицького» за редакцією П. Р. Магочія<sup>31</sup>. Це була перша праця, у якій науковці з різних країн розглядали різноманітні аспекти діяльності митрополита Андрея Шептицького. Питання порятунку євреїв у ньому опрацював ізраїльський дослідник Ш. Редліх<sup>32</sup>.

Із здобуттям незалежності України в 1991 р. існували великі можливості збору інформації про порятунку євреїв монахами Студійського Уставу. Були живі ще учасники тих подій, проте не знайшлося жодного історика, якого б це зацікавило. В архіві Інституту історії Церкви Українського католицького університету збереглося декілька інтерв'ю з цими людьми. Більшу увагу інтерв'юерів тоді привертав аспект підпілля ГКЦ, тому в матеріалах про схимонаха Віталія (Матковського), ієромонаха Германа (Будзінського) взагалі відсутні будь-які розповіді про переховування євреїв. У цей період також почали з'являтися науково-популярні праці, в яких вказана тема була присутня, але нефахово висвітлена, з певним забарвленням релігійного тріумфалізму, притаманного 90-им рр. XX ст. та маніпуляцією щодо числа врятованих євреїв. Тому у цьому ключі важливою стала монографія І. Мицька про

<sup>30</sup> Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. Львів: Друкарські куншти, 2009. С. 34.

<sup>31</sup> *Morality and reality: the life and times of Andrei Sheptyts'kyi* / Editor: P. R. Magocsi; with the assistance of A. Krawchuk; introduction by J. Pelikan. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. 485 p.

<sup>32</sup> Redlich S. *Sheptyts'kyi and the Jews during World War II. Morality and reality: the life and times of Andrei Sheptyts'kyi* / editor: P. R. Magocsi; with the assistance of A. Krawchuk; introduction by J. Pelikan. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. P. 145–162.

історію Унівської Святоуспенської Лаври, де він правильно називає кількість осіб, перехованих у місцевому сиротинці<sup>33</sup>.

Незважаючи на те, що була втрачена можливість одержати останні цінні свідчення з уст учасників, тематика здобула нову можливість посісти своє місце у ділянці дослідження Голокосту в Україні, яка тільки почала формуватися. З 1991 р. в українська історіографія Голокосту налічує три періоди становлення: початковий (1991–1995 рр.), коли тематика звільнювалася від ідеологічного заангажування радянського минулого; період 1996–2000 рр., коли з'являються перші статті, монографії та дисертації; період з 2000 р., який триває досі і характеризується ґрунтовним дослідженням різних регіональних аспектів Голокосту<sup>34</sup>. Питання участі монахів Студійського Уставу у порятунку євреїв у працях українських вчених набуло розголосу у третій період. Воно так і ніколи в подальшому не досліджувалося в окремо виділеному аспекті. Його завжди коротко подавали як складник процесу порятунку євреїв представниками ГКЦ. Здебільшого воно опрацьовувалося у рамках висвітлення постаті митрополита Андрея Шептицького. Це простежується у напрацюваннях А. Кравчука<sup>35</sup>, Ю. Бусганга<sup>36</sup>, А. Боляновського<sup>37</sup>, Л. Соловка<sup>38</sup>, Ж. Ковби<sup>39</sup>. Зокрема, А. Кравчук розглядає участь

<sup>33</sup> Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст.-кінець XX ст.). Львів: Свічадо, 1998. С. 103.

<sup>34</sup> Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. С. 18–19.

<sup>35</sup> Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944* / упоряд.: Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 248–281.

<sup>36</sup> Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. 52 с.

<sup>37</sup> Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція Митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького (30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ)* / ред. Л. Фінберга. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 7–70.

<sup>38</sup> Соловка Л. Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького (30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ)* / ред. Л. Фінберга. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 71–110.

монахів-студитів у переховуванні євреїв у рамках аналізу соціального вчення митрополита<sup>40</sup>. Він описує систему, яку вдалося налагодити оточенню глави ГКЦ, та на прикладі ієромонаха Марка (Стека) показує конкретний сектор, яким опікувався окремо виділений студит<sup>41</sup>. А. Боляновський у свою чергу широко використовує спогади врятованих євреїв. Він аналізує практичний бік переховування євреїв студитами у приміщеннях взуттєвої фабрики «Солід» у Львові<sup>42</sup>. Як і А. Кравчук – виокремлює особу і висвітлює роль студита на прикладі ієромонаха Йоана (Петерса)<sup>43</sup>. Оригінальним є підхід Ю. Бусганга. Він, аналізуючи заходи порятунку євреїв, окрім ієромонаха Климентія (Шептицького) не називає жодного прізвища студитів, тобто говорить про процес без його головних учасників. Він не інкорпоровує їх у розповідь, а лише згодом подає перелік<sup>44</sup>.

Коли названі дослідники зачіпають це питання, фокусуючись на постаті митрополита Андрея Шептицького, то М. Керик та О. Сурмич порушують його при описі періоду німецької окупації. Зокрема, М. Керик у статті «Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941–1944 роках»<sup>45</sup> висвітлює аспект участі греко-католицького духовенства у цьому процесі. При цьому вона оперує спогадами рабина Д. Кагане та Л. Штерн. Дослідниця не зосереджується на окремих постатях студитів, а в загальних обрисах подає перебіг подій. О. Сурмич у монографії «Дні кривавих свастик: Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного

<sup>39</sup> Ковба Ж. Роль митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту. *Митрополит Андрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність. Збірник наукових праць* / гол. ред. В. М. Хмарський. Одеса-Львів, 2007. С. 52–67.

<sup>40</sup> Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. С. 257.

<sup>41</sup> Там само.

<sup>42</sup> Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція Митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). С. 36.

<sup>43</sup> Там само. С. 37.

<sup>44</sup> Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. С. 31–33, 40.

<sup>45</sup> Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941–1944 роках. *Вісник ЛНУ*. 2007. Сер. історична, спец.вип. С. 546–566.

режиму в Україні (1941–1944 рр.)», ставлячи перед собою аналогічне завдання, все таки подає декілька прізвищ монахів і фіксує їхні обов'язки<sup>46</sup>.

В. Чернописька одна з небагатьох дослідниць, хто у своїй монографії, присвяченій релігійній та громадській діяльності блаженного преподобномученика Климентія (Шептицького) деталізовано описує як акцію порятунку, так і її перебіг та студитів-виконавців. Тут вона виокремлює роль ігумена Унівської Святоуспенської Лаври у переховування дітей, правильно наголошує на скоординованості його дій з ігуменею Йосифою (Вітер). Робить слушний висновок, що ієромонах Климентій (Шептицький) надавав допомогу євреям не з політичних чи інших мотивів, а з причини «застосування християнської етики на практиці»<sup>47</sup>.

Проте найбільший внесок на сьогодні у висвітленні питання участі монахів Студійського Уставу у допомозі євреям під час порятункової акції митрополита Андрея Шептицького зробила Ж. Ковба у монографії про поведінку місцевого населення Галичини під час Голокосту. Вона перелічила учасників координаційної групи, їх завдання<sup>48</sup>. Окреслила методи та місця переховування<sup>49</sup>. Описала долю окремих євреїв, яким допомагали студити, труднощі і небезпеки на які вони натрапляли. Розглянула внесок у допомозі євреям як монахів, так і монахинь Студійського Уставу<sup>50</sup>.

Вказана проблематика була частково також опрацьована і у дисертаціях Д. Слободинського та О. Войтюк. Д. Слободинський приділяючи увагу описові акції митрополита Андрея Шептицького, у своїй дисертації «Порятунок євреїв українцями у роки Другої світової війни» згадує її основних учасників з числа студійського монашества. Виокремлює завдання у цьому процесі ієромонахів: Марка (Стека), Германа (Будзінського), Кипріяна (Шульгана), Никанора

<sup>46</sup> Сурмич О. Дні кривавих свастик: Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.). Львів: СПОЛОМ, 2005. С. 102.

<sup>47</sup> Чернописька В. З. Релігійна та громадська діяльність Климентія Шептицького (1869–1951 рр.). Львів: Галицька видавнича спілка, 2014. С. 186–187.

<sup>48</sup> Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ: Дух і Літера, 2009. С. 143.

<sup>49</sup> Там само. С. 143–144.

<sup>50</sup> Там само. С. 144–145.

(Дейнеги)<sup>51</sup>. Окремо зупиняється на постатях ієромонахів Никанора (Дейнеги) у контексті його діяльності щодо порятунку єврейських дітей та Климентія (Шептицького), де аналізує його внесок у переховуванні Курта Левіна<sup>52</sup>. Однак, пишучи про ієродиякона Даниїла (Тимчину), він суперечить сам собі. В одному реченні він називає його «схимником Данилом» і зазначає, що той опікувався в сиротинці при Святоуспенській Унівській Лаврі більш як 200-ма єврейськими дітьми<sup>53</sup>, а в наступному правильно зазначає, що тільки трьома<sup>54</sup>. Обрана дослідником тема охоплює дуже широкий географічний спектр, тому він не мав змоги детально вивчити проблему і зупинитися на окремих аспектах, зокрема студійському.

Ольга Войтюк у своїй дисертації «Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу греко-католицької церкви (1898–1947 рр.)» приділяє досліджуваній проблематиці окремий підпункт. Тут дослідниця перш за все акцентує увагу на тісній співпраці ієромонахів Климентія (Шептицького), Йоана (Петерса) та матері Йосифи (Вітер) у справі порятунку євреїв<sup>55</sup>. Зосереджується на описі діяльності ігумена Климентія (Шептицького). Зокрема вказує на виданні ним ідентифікаційних документів та координацію супроводу євреїв до монастирів<sup>56</sup>. Стверджує, що він підтримував українців, які допомагали євреям<sup>57</sup>. Викликає, однак, сумнів і потребу у додаткових поясненнях твердження, що студити передавали до концтаборів євреям ліки, продукти харчування та особливо духовну літературу, яку, як вказує автор, друкували у монастирі, назву якого вона не зазначає<sup>58</sup>. При цьому Ольга Войтюк правильно характеризує роль ієромонаха Климентія (Шептицького) у

<sup>51</sup> Слободинський Д. Порятунок євреїв українцями у роки Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. С. 137.

<sup>52</sup> Там само. С. 137–138.

<sup>53</sup> Там само. С. 141.

<sup>54</sup> Там само. С. 142.

<sup>55</sup> Войтюк О. М. Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу греко-католицької церкви (1898–1947 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Інст. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. С. 126.

<sup>56</sup> Там само.

<sup>57</sup> Там само.

<sup>58</sup> Там само. С. 127.



формуванні надійної групи співробітників з числа монахів Студійського Уставу<sup>59</sup>. Також правильно акцентує увагу на постаті Марка (Стека) як одного із співорганізаторів акції, працю у цьому руслі ієромонаха Никанора (Дейнеги) у монастирі священномученика Йосафата у Львові<sup>60</sup>. Описуючи дії студитів, автор не забуває при цьому згадувати і сестер-студиток, зокрема їх ролі у переховуванні дітей<sup>61</sup>. Позитивним моментом є також перелік студитських монастирів, у яких надавали допомогу євреям<sup>62</sup>. Застереження викликають висновки. В них автор вказує, що частину єврейських дітей ігумен Климентій (Шептицький) переховував у Святоуспенській Унівській Лаврі як послушників<sup>63</sup>. Це твердження не відповідає дійсності, тому що, як вже згадувалося, у сиротинці при Лаврі було лише троє єврейських хлопців, а Курт Левін був єдиним новиком за час війни, якого під таким прикриттям переховували там декілька місяців. В загальному вказана праця, незважаючи на окремі помилки, добре висвітлює генеральну картину участі студитського монашества в допомозі євреям у роки Голокосту.

Переходячи до висновків, варто зазначити, що після сімдесяти трьох років спроб підійти до питання цілісного висвітлення участі монахів Студійського Уставу у порятунку євреїв так і не постала праця, яка б відповідала різноплановим запитам щодо цього явища. Радянський період унеможлилював написання комплексного дослідження. Студити опинилися по різні боки «залізної завіси». Головні учасники акції, які мешкали у західному світі – ієромонахи Марко (Стек) та Йоан (Петерс), опинилися в опалі через суперечності з монашою спільнотою Святоуспенського монастиря у Вудстоку (Канада) та окремими ієрархами ГКЦ, як у випадку з архієпископом Іваном Бучком. Ті ж студити, які мешкали на території Радянського Союзу, перебували під постійним тиском та переслідуваннями. Вони не мали часу і змоги осмислити працю їхньої спільноти, пережиту у роки Голокосту. Тому не відбулася цілісна передача доліквідаційним поколінням монахів історичної пам'яті

<sup>59</sup> Войтюк О. М. Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу греко-католицької церкви (1898–1947 рр.). С. 128.

<sup>60</sup> Там само.

<sup>61</sup> Там само. С. 129.

<sup>62</sup> Там само. С. 132.

<sup>63</sup> Там само. С. 136.

про ці події наступному. Без втручання дослідників цей бік церковної історії приречений на міфологізацію та забуття.

Попередні дослідження, які почали з'являтися за доби незалежності України стали провісниками того, що тема буде розвиватися і має перспективу. Їхнім недоліком було те, що автори занадто концентрувалися довкола постаті митрополита Андрея Шептицького, використовуючи при цьому вже давно опубліковані документи, а в ліпшому випадку – свідчення врятованих євреїв із закордонних архівів. Це призвело до того, що витворилася система подачі інформації, яка почала перетікати зі статті у статтю, не додаючи дослідженню новизни. Тому виникла потреба у вузькому, комплексному дослідженні, побудованому на аналізі неопублікованих документів з державних, закордонних та церковних архівів. Ця дисертація поставила собі за мету вирішити вказану наукову проблему і відкрити нову сторінку у розумінні процесу участі студійського монашества у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії ГКЦ.

## 1.2. Аналіз джерельної бази

Комплексне дослідження участі монахів Студійського Уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії вимагає широкого залучення опублікованих і неопублікованих документів у державних, закордонних, університетських та монастирських архівів. Основою джерельної бази з категорії неопублікованих документів стали матеріали, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛО), архіві Управління Служби Безпеки України у Львівській області (далі – АУ СБУ у Львівській області), Галузевому державному архіві Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ), архіві Єврейського історичного інституту у Варшаві (далі – АЄІ у Варшаві), архіві Інституту історії Церкви Українського католицького університету (далі – АІЦ УКУ), архіві Святоуспенської Унівської Лаври (далі – АСУЛ), архіві Святоіванівської Лаври, архіві Святопокровського монастиря.

З ЦДІАЛ України використано документи декількох фондів. У фонді 408 «Греко-католицький митрополичий ординаріат» цікавими є листи монахинь Студійського Уставу з дочерних домів у Галичі, Гаях Великих, Львові та Святопокровського монастиря в с. Якторові до митрополита Андрея Шептицького. Вони відображають особливі стосунки і опіку, якою сестрер оточував глава ГКЦ. Також там збереглися листи монахів-студитів із монастирів у Зарваниці та Камениці до архімандрита. Крім цього, фонд багатий на важливі офіційні документи з історії студійського монашества. Серед них варто виокремити статут та правила для монастирів. Містяться у збірці і документи про окремі обителі – грамота про заснування монастиря Андрея Первозваного в с. Перегінську та дарчий запис митрополита Андрея Шептицького у справі передачі нерухомого майна на користь Святоіванівської Лаври.

Фонд 358 «Шептицький Андрей (Роман-Марія-Олександр) (1865–1944), граф, митрополит Галицький Греко-Католицької Церкви, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський, культурний і церковний діяч, меценат, дійсний

член НТШ» продовжує тематику офіційних документів студійського монашества. У ньому зберігаються правила і конституції Скнулівської Лаври св. Антонія Печерського, конституція та устави монастирів св. Теодора Студита. Крім цього, у ньому зберігається фактичний заповіт ієромонаха Климентія (Шептицького) «Посліднє слово» за 1940 р. З історії греко-католицько-юдейських відносин унікальним є документ тексту розмови митрополита Андрея Шептицького з представником сіоністської організації про ставлення першого до сіонізму, датований 1939 р. Він відображає чітку позицію глави ГКЦ щодо цього руху.

У фонді 684 «Протоігуменат монастирів чину св. Василя Великого у Львові» міститься стаття невідомого автора про заснування студитської обителі у с. Волсвині. Вона розповідає про час і налагоджування життя у першому монастирі Студійського Уставу. Хроніка монастиря священномученика Йосафата у Львові містить цінну інформацію про події міжвоєнного і, з перервою, воєнного часу. Вона відображає побут у монастирі, його проблеми і клопоти крізь призму бачення літописців, що час від часу змінювалися. У фонді 525 «Святоіванівська Лавра Студитського уставу» міститься статут згаданого у назві монастиря.

Фонд 409 «Центральної адміністрації столових маєтків греко-католицької митрополії» містить значну кількість документів про нерухомість Церкви. Зокрема, там є грамота про заснування Святоіванівської Лаври, договір про земельну власність в с. Уневі, укладений між митрополитом Андреем Шептицьким та Святоуспенською Лаврою, акт даровизни глави ГКЦ земель на утримання хлопців-сиріт при сиротинці згаданого монастиря.

Підсумовуючи аналіз документів з ЦДІАЛ України, можна зробити висновок, що вони є важливими джерелами до історії студійського монашества за його перші два періоди розвитку – 1898–1914 рр. та 1919–1939 рр. Архів має багату колекцію офіційних документів, листів, актів про нерухомість, через які можливо відчутти динаміку життя цієї монашої спільноти до моменту приходу радянської влади у 1939 р. Крім цього, матеріали вповні відображають діяльність архімандрита студитів, як щодо них самих, так і у питанні взаємин з єврейською громадою м. Львова.

Установою, яка містить матеріали про період німецької окупації є ДАЛО. У ньому, в фонді Р-35, було опрацьовано статистичні дані про адміністративний поділ Золочівського окружного староства, проаналізовано національний склад та стан населення згідно зі звітами місцевих німецьких чиновників. У питанні про висвітлення функціонування взуттєвої фабрики «Солід» у Львові було опрацьовано статистичні дані підприємств у місті станом на 31 травня 1942 р. Вказаний архів містить багату колекцію офіційних документів про різноманітні аспекти життя у дистрикті Галичина, тому є важливим у висвітленні питання про воєнний Львів та околиці с. Унева.

Наступними двома установами, які містять важливі документи про учасників акції порятунку євреїв, є АУ СБУ у Львівській області та ГДА СБУ. У першому містяться матеріали, пов'язані з особами, які допомогли врятуватися Фаїні Ляхер у м. Перемишлянах та в с. Уневі. Це кримінальні справи о. Івана Луцишина, ієромонаха Йосифа (Івана Шестюка) та схимонаха Віталія (Володимира Матковського). Справа ієромонаха Йосифа (Івана Шестюка) є особливо цікавою, оскільки в ній проходять під слідством ієромонах Кипріян (Константин Шульган) та схимонах Лазар (Лука Шиян). Перший брав активну участь в опіці над єврейськими дітьми, а другий переховував євреїв у підвалах взуттєвої фабрики «Солід» у Львові. У кримінальних справах немає жодної згадки про це, але міститься інформація про біографію цих людей.

Аналогічна ситуація є і у матеріалах ГДА СБУ. У ньому зберігаються кримінальні справи ієромонахів Климентія (Шептицького) та Германа (Будзінського). Варто зауважити, що слідчих не цікавила участь вище перелічених людей у порятунку євреїв. Це могло виглядати підставою до підтвердження їхнього опору нацистам, тому представники органів держбезпеки старалися уникати запитання і зізнань про це. Але вказані кримінальні справи залишаються цінними з огляду на особисті дані про людей, які допомагали євреям.

Із закордонних архівних установ було використано матеріали АЄП у Варшаві. У ньому, в фонді 301, зберігаються свідчення євреїв, які пережили Голокост на теренах колишньої II Речі Посполитої. Було опрацьовано документи двох осіб – Лілі

Штерн та Марлени Воліш. Особливої уваги заслуговує свідчення першої. Для Лілі Штерн це був не останній спогад про вказані події. Оскільки у дисертації використано її свідчення з різних періодів життя, то це дало можливість простежити еволюцію – як час і обставини давали жертвам Голокосту розповісти про минуле.

Категорію університетських архівних збірок представляє АПЦ УКУ. В ньому зібрано інтерв'ю з поч. 90-их рр. ХХ ст. з мирянами, священиками, монахами та монахинями, які пережили добу підпілля ГКЦ. Інтерв'юерів більше цікавив цей аспект, тому згадки про переховування євреїв є принагідними, проте такими, що заслуговують уваги. В матеріалах міститься цінна інформація про життєвий шлях учасників порятункової акції. Можна виділити три групи опитаних, які згадують питання переховування євреїв: сестри-студитки, студити та редемптористи. Перші поділяються на безпосередніх учасників та покоління, якому передали розповіді про це. Серед опитаних студитів простежується аналогічна ситуація, лише потрібно врахувати, що учасники зовсім не говорили про порятунок. Редемптористи належали виключно до другої групи – тих, які розповідали про почуте.

Найцінніші дані, які власне і складають новизну дослідження, зберігаються у монастирських архівах. У цьому ключі найпомітніше виділяється АСУЛ. Керівництво Святоуспенської Лаври вперше дозволило опрацьовувати належні установі матеріали, тому аналіз їх відкриває незнану досі сторінку переховування студитами євреїв у монастирях. Найбільшим фондом, який має згадані документи є фонд 15. У ньому зберігаються збірка копій документів з Меморіального музею Голокосту США, передана К. Левіном. У ній є свідчення дітей, яких духовенство і монашество переховувало, зокрема: Н. Левіна, К. Левіна, Ц. Барнеа, Л. Польман, Л. Хамайдеса, Е. Харвітта, О. Амаранта, А. Д. Ротфельда. Крім цього, є свідчення ієромонаха Марка (Стека), К. Левіна про діяльність у цьому напрямку ієромонаха Климентія (Шептицького). У вказаному фонді зберігаються також роздуми останнього про убожество, спогади ув'язнених, які з ним перебували після його арешту радянською владою, зокрема І. Кривуцького, Р. Новосада. Особистість ієромонаха Климентія (Шептицького), як і митрополита Андрея Шептицького, розкривається у свідченнях їхніх родичів. Вони складали їх у 80-их рр. ХХ ст.

Особливої уваги заслуговують спогади Анни Шептицької, Яна Казимира Шептицького, сестри-монахині Терези (Шептицької), Катерини Дембінської.

Про часи Голокосту фонд 15 має цінну збірку інтерв'ю. Вона особливо важлива, оскільки складається з опитувань старожилів, та тим, що у ній є інтерв'ю, які стосуються осередків головних обителів студійського монашества. У фонді зібрано спогади жителів з сіл Унева та Якторова, мешканців воєнного Львова, ієромонахів, що передають розповіді покоління, яке допомагало євреям. Також у вказаному фонді зберігаються документи з доби німецької окупації – виписки про стан населення.

Подібний у плані інтерв'ю до фонду 15 – фонд 017. Матеріали, які він містить, походять з 90-их рр. XX ст. та поч. 2000-их. Зокрема ідеться про інтерв'ю з такими врятованими євреями, як Л. Хамайдес, М. Вайтрауп, сестрою-студиткою Марією (Фаїною Ляхер), монахами та монахинями, які їм допомагали або були близькими, жителями с. Унева. Фонд 3 містить уривки щоденника П. П'ясецького про Другу світову війну і настрої в околицях с. Унева, парафіяльні довоєнні та воєнні книги.

Опрацювання джерел АСУЛ дало можливість витворити цілісну картину допомоги євреям студитами та жителями с. Унева під час Голокосту. Відобразити атмосферу страху та небезпек, у якій перебували рятівники, простежити долю окремих людей та родин. Використані джерела вповні відображають життя типового галицького села, з усіма суперечностями вказаного часу на тлі процесу «остаточного розв'язання» єврейського питання.

Крім збірок АСУЛ, з монастирських архівів було використано матеріали з Святоіваніської Лаври та Святопокровського монастиря сестер Студійського Уставу. У Святоіванівській Лаврі зберігається монастирська хроніка ієромонаха Теофана (Шеваги), яка розповідає про історію студійського монашества від моменту його відродження митрополитом Андреем Шептицьким аж до 1944 р. Вона відображає бачення історії спільноти очима її рядового члена, тому насичена описами побуту. В архіві також містяться два цікавих інтерв'ю з С. Яськівим та А. Канич, в яких ідеться про міжвоєнний та воєнний період життя монастиря. В архіві Святопокровського монастиря на увагу заслуговує лист Лілі Польман,

врятованої митрополитом Андреем Шептицьким і сестрами-студитками. Вказаний архів, як і подібний у Святоіванівській Лаврі, тільки почав формуватися, тому він не вирізняється багатством джерел.

Для дослідника доліквідаційної історії ГКЦ унікальними джерелами, які передають адміністративно-територіальний стан Церкви, є шематизми. У відділі рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника було опрацьовано шематизми Львівської архієпарії за: 1909, 1914, 1927, 1928, 1930, 1931–1932, 1932–1933, 1935–1936, 1938 рр. та Станіславівської єпархії за 1938 р. Шематизм Львівської архієпархії за 1944 р. був опрацьований у АСУЛ. Вказані шематизми відображають зріст та динаміку розвитку студійського монашества до 1939 р., стан Церкви і монастирів у 1944 р.

Матеріал про переховування студитами євреїв і дотичні до питання цього історичного часу, можна знайти у опублікованих спогадах людей тієї епохи. З єврейського боку було використано спогади К. Левіна<sup>64</sup>, рабина Д. Кагане<sup>65</sup>, Я. Гешелес<sup>66</sup>, Г. Д. Штайнгаус<sup>67</sup>. Перші два джерела стали від моменту їх виходу у світ практично довідниковими для дослідників, оскільки в них уміщена дуже різнопланова інформація щодо перебігу порятунку.

З українського боку було опрацьовано спогади І. Гірного<sup>68</sup>, В. Гординського<sup>69</sup>, М. Хамули<sup>70</sup>, А. Шкільника<sup>71</sup>. Перелічені особи або самі брали участь у акції, або ж

<sup>64</sup> Див.: Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich, 2011. 188 s.; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії Львів: Свічадо, 2007. 478 с.

<sup>65</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Київ: Дух і Літера, 2003. 267 с.

<sup>66</sup> Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки. Київ: Дух і Літера, 2011. 96 с.

<sup>67</sup> Штайнгаус Г. Д. Друга окупація. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. 2009. № 58. С. 110–125.

<sup>68</sup> Спогади Івана Гірного. *Високий замок*. 1997. 12 вересня. № 64. С. 7.

<sup>69</sup> Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто: Накладом Студентства Богословської Академії, 1983. Ч. III. С. 463–468.

<sup>70</sup> Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського промисловця – організатора килимарства в Західній Україні. Нью-Йорк, 1969. 139 с.

<sup>71</sup> Див.: Шкільник А. Врятування великого рабина з Белза. *В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 739–742.; Шкільник М. Як міг, боронив справедливість... Спогади про пережите під владою Австрії, Польщі, СРСР, Третього Райху. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.



надавали свідчення про її учасників. Зі священників та церковних діячів залучили матеріали патріарха Й. Сліпого<sup>72</sup>, о. М. Сопуляка<sup>73</sup>, о. В. Пелеха<sup>74</sup>, о. С. Їжика<sup>75</sup>. З монашої використовувалися як спогади ієромонахів Антонія (Масюка), ЧСВВ<sup>76</sup>, Іринія (Готри), ЧСВВ<sup>77</sup> та Василя (Вороновського)<sup>78</sup>, так і окремі інтерв'ю, як у випадку з схимонахом Лаврентієм (Кузиком)<sup>79</sup>. Останнє надзвичайно важливе з погляду відображення взаємовідносин євреїв-біженців і студитів до 1941 р., особливостей переховування у 1942–1944 рр. Для відображення світогляду рятівників використовувалися статті ієромонаха Климентія (Шептицького)<sup>80</sup>, пастирські послання митрополита Андрея Шептицького, листи<sup>81</sup>.

Поєднання різних за характером джерел дало можливість: витворити цілісну картину подій Голокосту і відповіді на нього з боку монашої спільноти студитів; простежити у державних архівах стан розвитку монастирів до початку Другої світової війни; за матеріалами кримінальних справ дізнатися про біографічні дані рятівників; через опрацювання інтерв'ю зрозуміти живий контекст подій: переживання, страхи і мотиви, які штовхали тих чи інших людей до дій супроти

<sup>72</sup> Сліпий Й. Спомини. Львів-Рим: Видавництво УКУ, 2014. 608 с.

<sup>73</sup> Сопуляк М. Пам'яті великого Митрополита (Жмут спогадів). *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто-Чикаго, 1983. Ч. III. С. 445–449.

<sup>74</sup> Пелех В. Мій святий працедавець. *Альманах УНС. Джерсі Сіті-Нью-Йорк: Свобода*, 1989. Р. 79. С. 89–126.

<sup>75</sup> Їжик С. В кігтях гестапо. *В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Г. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 252–275.

<sup>76</sup> Масюк А., ЧСВВ Могутність Христової віри (Спогади) / упоряд.: О. Мідик. Львів: Добра книжка, 2002. 158 с.

<sup>77</sup> Готра І. Поворот митрополита Андрея Шептицького із заслання (1917 р.): спогад особистого секретаря. *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто: Накладом Студентства Богословської Академії, 1976. Ч. II. С. 156–163.

<sup>78</sup> Вороновський В. Свідчення. Львів: Свічадо, 2008. 128 с.

<sup>79</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). *Україна Модерна*. 1999–2000. № 4-5. С. 319–342.

<sup>80</sup> Див.: Шептицький К. Митрополит Андрей і оновлення східної чернечої традиції. *Блаженний преподобномученик Климентій (Шептицький): збірка творів* / упоряд.: ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів: Колесо, 2014. С. 133–144.; Шептицький К. Монахи Студити. *Блаженний преподобномученик Климентій (Шептицький): збірка творів* / упоряд.: ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів: Колесо, 2014. С. 145–149.

<sup>81</sup> Див.: Листи дітей-сиріт до митрополита Андрея Шептицького / упоряд.: О. Гайова, М. Перун. Львів: Артос, 2011. 108 с.; Шептицький К. Листи до рідного брата Станіслава графа Шептицького та родини. 1881–1945 рр. / упоряд.: І. Матковський, ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів, 2017. 215 с.

осіб, які опинилися під загрозою знищення. Лише у використанні всіх доступних джерел стало можливим відобразити участь монахів Студійського Уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії ГКЦ.

### 3.3. Методологія дослідження

Написання дослідження про сторінку історії певної специфічної спільноти людей, дії якої були на момент проведення процесу засекреченими, позбавленими письмових фіксацій, а після завершення – навіть відкритого обговорення всередині, вимагає продуманої методології задля розкриття питання на основі доступних джерел. Джерело починає «промовляти» тоді, коли до нього підібрані відповідні методи, які здатні його прочитати. Проте, переходячи до методів, потрібно починати із з'ясування термінології, яка відображає дослідникові розуміння ключових процесів.

Вже у самій назві дисертації вжито декілька термінів, які мають різне тлумачення у світових наукових колах, або ж вимагають пояснення з точки зору невживання у сьогоденні. Першим таким терміном є «Голокост». У дослідженні це поняття трактується як факт загибелі значної частини єврейського населення Європи (близько 6 мільйонів людей) в результаті організованого знищення євреїв нацистами і їх поплічниками в Німеччині та на захоплених нею територіях у 1939–1945 рр. Другим терміном є «Греко-Католицька Церква». Ідеться про одну із Східних Католицьких Церков свого права, що перебуває у сопричасті з єпископом Риму та зберігає візантійську літургічну традицію. Вказаний варіант назви утвердила імператриця Священної Римської імперії німецької нації Марі-Терезія у 1774 р. Він був офіційним для вживання до моменту ліквідації ГКЦ радянськими органами держбезпеки у 1946 р. У 90 рр. ХХ ст. закріпився варіант «Українська Греко-Католицька Церква», яким послуговуються досі. Інші терміни, які засвідчено у назві дисертації вживаються згідно їх використання у історичний часі, коли відбуваються події Голокосту. Окрім цього, на початку роботи окреслено загальний понятійно-термінологічний апарат, у якому відображено базові церковні, богословські, історичні, релігієзнавчі терміни. Для їх пояснення, зокрема і

особливостей написання, використано найновіші напрацювання українських вчених та окремі цільові джерела<sup>82</sup>.

З погляду географії дослідження має регіональний характер, навіть локальний. Для його розкриття потрібно було застосувати міждисциплінарний підхід, оскільки використано як здобутки історичної науки, так і знання з богослов'я, психології, релігієзнавства. З наукових принципів було залучено принципи історизму, послідовності, наукового плюралізму, об'єктивності, систематичності та всебічності.

Вживання принципу історизму означало, що, характеризуючи працю студитів, спрямовану на порятунок євреїв, представлено історичний контекст їхніх дій. Зосереджено увагу на реконструкції подій у хронологічній послідовності та взаємозв'язку. Для цього вироблено лінію, крізь яку можна побачити періодичні контакти у міжвоєнний період між студитами і євреями, наростаючі стосунки під час першої радянської окупації 1939–1941 рр. в окремих обителях і момент зближення заради переховування у 1942 р. У цьому ключі принцип історизму близький до принципу послідовності. Його широке залучення означало простежити як розвиток контактів між митрополитом Андреем Шептицьким і євреями Галичини, так і розвиток самого студійського монашества у першій половині ХХ ст. Тільки тоді можливо зрозуміти вибір глави ГКЦ у роки «остаточного розв'язання» єврейського питання і відповісти, чи студити були готовими зреалізувати його задум. Цей принцип було використано і в аналізі історіографії, яка демонструє розвиток досліджень як вказаної тематики, так і Голокосту загалом. Тому можна ствердити, що дотримано принцип у системності, який передбачає комплексне осмислення. Бо мова йшла не лише про дії, але і їх внутрішнє підґрунтя – якими були у людей світогляд, мотиви, страхи.

<sup>82</sup>Див.: Термінологічно-правописний порадник для богословів та редакторів богословських текстів / гол. ред. М. Петрович. Львів: Видавництво УКУ, 2005. 130 с.; Підручний глосарій церковної термінології / укл. Р. Гайда. Львів, 2013. 56 с.; Англо-український глосарій християнсько-богословських термінів / укл. Л.А. Закреницька; наук. ред. О.Д. Огуй. Хмельницький: ХНУ, 2012. 152с.; Катехизм Католицької Церкви / Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002. 772 с.; Типікон / упоряд.: А. Шептицький, К. Шептицький. Львів: Свічадо, 1996. 255 с.; Наші звичаї. Звичаї монахів Студійського Уставу складені в Унівській Святоуспенській Лаврі. Львів: Свічадо, 1992. 124 с.

Роботу написано на основі об'єктивності та достовірності. Це передбачало кількаразову перевірку фактів з обох боків процесу. У цьому контексті використання лише перевіреної інформації відобразило принцип науковості. Оскільки тема у другій половині XX ст. набула політичного забарвлення, було спрямовано зусилля задля наукового вивчення питання, уникнення заполітизованості, дотримання неупередженості у висвітленні минулого, спростування фальсифікації радянської історіографії чи похибок сучасної. Це є підтвердженням застосування принципу об'єктивності.

Останній принцип мав бути підтверджений принципом всебічності. Він простежується у підході до опрацювання джерел. Тема, з початку її опрацювання дослідниками, висвітлювалася однобоко – через геополітичні обставини історики не мали змоги отримати доступ до архівів на території України, яка входила до складу Радянського Союзу. Проте тенденція однобокості залишилась і надалі. Вона проявляється у обиранні аспекту описування: або лише позитивних моментів, а замовчування негативу, або ж навпаки – з акцентом на порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким як його періодичним діям. У питанні джерел важливим був також принцип комплексності, що передбачав використання різноманітних носіїв історичної інформації. Це з одного боку неопубліковані та опубліковані документи з архівів, з іншого – спогади, інтерв'ю осіб, які були учасниками, або ж передають пам'ять про події з розповідей минулих поколінь.

У підсумку варто зазначити, що використання принципів з різних галузей знань, а зокрема богослов'я, психології, релігієзнавства забезпечило дотримання принципу методологічного плюралізму, за допомогою якого вдалося розкрити широкий спектр питань, пов'язаний з практичними аспектами процесу укриття євреїв у монастирях Студійського Уставу.

Наукова якість тексту, ефективність самого дослідження залежить від професійного використання різних методів. У цьому аспекті було використано напрацювання як українських істориків, так і закордонних. Зазвичай, методи поділяють на чотири групи: філософські, загальнонаукові, спеціально-наукові, конкретно-наукові. Всі вони взаємопов'язані і застосовуються у комплексі.

Написання роботи здійснюється за планом: первинної систематизації, яка передбачає раціональне упорядкування зібраної інформації і вироблення гіпотези, що ляже в основу концепції; аналізу та синтезу фактів і джерел, під час якого гіпотеза отримає підтвердження або ж спростування; узагальнення, яке окреслене у висновках. На кожному з цих етапів потрібними є методи, які є ключами до витворення концепції дослідження.

Першим методом, що його було використано, був проблемно-хронологічний метод, який лежить в основі даного дослідження. Він належить до групи спеціально-наукових методів. Його суть полягає у розподілі дослідження на кілька вузьких проблем, кожна з яких розглянуто у хронологічній послідовності. Дотримання цього методу чітко простежується у побудові завдань розділів і підпунктів дисертації. Другим методом був системно-структурний. Він дозволяє вивчати історичне минуле як цілісний механізм, простежити структурні зміни, їхню еволюцію. Його зручно застосовувати для дослідження тоталітарних режимів у Центрально-Східній Європі, оскільки в них був спільний елемент щораз дужчого насильства і терору з боку держави, що завершувався геноцидом проти визначеного народу чи класу суспільства. Третій метод – порівняльно-історичний. Він створює можливість зіставляти явища і виявляти в них ті чи інші тенденції, що змінюються, або ж залишаються у попередньому стані. Був зручним для порівняння життя єврейських дітей у різних сиротинцях при студійських монастирях, небезпек, з якими стикалися рятівники. У цьому контексті важливо було дотримуватися ретроспективного методу, який передбачав абстрагування від сьогодення і проникнення в реалії того часу.

Для дослідження стану студійського монашества у міжвоєнний період необхідним було використання діяхронного методу. Він передбачав визначення основних етапів розвитку явища. У контексті роботи, його було використано для виділення етапів розвитку монастирів Студійського Уставу у першій половині ХХ ст. У цьому цей метод взаємодіяв з статистичним методом. Для його використання необхідним є залучення методу математичного опрацювання даних. Статистика уможливила пізнати динаміку росту студійської спільноти з початків її

існування аж до 1944 р., чисельності населення тих чи інших сіл і містечок, біля яких існували монаші обителі.

Окрім звичних методів дослідження, використано також і сучасні методи, застосування яких в останніх двох десятиліттях набуло значного поширення в Україні. Перш за все це стосується методів усної історії. Написання дисертації було неможливим лише за допомогою опрацювання архівних документів, в яких практично відсутні згадки про переховування євреїв духовенством та монашеством ГКЦ або опублікованих спогадів, які давно вже використовуються і не приносять наукової новизни. Тому потрібно було звертатися до усних свідчень очевидців, яким про ці процеси розповідали попередники.

У цьому контексті варто наголосити, що ділянка дослідження пам'яті місцевого українського населення про Голокост лише перебуває у процесі свого становлення. У селах відчувається небажання говорити про долю євреїв, які колись там проживали і були знищені нацистами. На це є різні причини, які мають побутове та суспільне підґрунтя. Названий метод є зручним для застосування, тому що ідеться про мікроісторію. Через один конкретний випадок можна простежити якусь приховану в ньому тенденцію, що дасть відповідь на важливе історичне питання, пов'язане з історією тієї чи іншої місцевості. Важливим є розуміння того, що людська пам'ять є вибірковою і суб'єктивною. Однак для дослідження порятунку євреїв методи усної історії актуальні та необхідні, оскільки запитання про мотиви, перебіг подій і вчинки тих чи інших осіб сконцентровані довкола запитань – «як?» і «чому?». Для опрацювання та застосування методів усної історії використано методичні рекомендації Г. Грінченко<sup>83</sup>.

Іншим методом був метод «психоісторії», який передбачає поєднання історії з психоаналізом. Одним з найважливіших питань дисертації стало питання про мотиви сторін. Властиво цей метод ставить осмислення історії через мотиви, а мотивів – через історію. Для відображення взаємовідносин студитів і братів Шептицьких з одного боку і переслідуваних нацистами євреїв з іншого боку, він

---

<sup>83</sup> Грінченко Г. Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2007. 28 с.

підходить якнайбільше. Мотиви є індивідуальними реакціями і відповідями на подразнення зовнішнього середовища. Вони визначають поведінку у конкретних життєвих ситуаціях. Тому результативним є використання цього методу для вивчення поведінки суб'єкта у екстремальних умовах, наприклад війни, коли йдеться і про збереження свого життя, і моральний вибір щодо ближнього.

Не менш важливим було відобразити і дослідити у цьому ключі ментальність окремо взятого учасника акції. Проникнути у його становище, середовище, зрозуміти через його свідомість та погляди, бачення пережитих ним подій. Задля цього було у дисертації виокремлено постать ієромонаха Климентія (Шептицького).

Переходячи до висновків, варто підкреслити, що застосування різних методів і принципів витворило цілісний методологічний апарат та комплекс, який дозволив по-новому: побачити як окремо взятого студита, так і представника єврейського народу; подивитися на монашу спільноту з точки зору їх світогляду, традицій і ментальності; відчувати різноманіття чинників, які впливали на вибір монахів у роки Голокосту; простежити основні риси колективної пам'яті українського населення, яке мешкало на терені розташування студійських монастирів.



## РОЗДІЛ 2

### СТАВЛЕННЯ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО, АРХІМАНДРИТА МОНАХІВ СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ ДО НАЦИСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ «ОСТАТОЧНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ» ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ

#### 2.1. Відносини митрополита Андрея Шептицького з євреями Галичини до початку Другої світової війни

Досліджуючи акцію порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у роки Голокосту, потрібно особливо акцентувати на тому, що глава ГКЦ підтримував активні контакти з представниками цього народу протягом усього свого служіння як львівського архієпископа. Тому ця допомога не була спонтанною. Митрополит орієнтувався у особливостях життя євреїв у Галичині. Йому були знайомі єврейські культурні, громадські та релігійні діячі. Часто до нього у потребі зверталися пересічні євреї, яким він допомагав. Його ж постать була пошанована серед єврейської інтелігенції. Через ці контакти, досвід спілкування, у митрополита формувалося бачення єврейства. Перелічені фактори в поєднанні з християнським обов'язком допомоги ближньому стали тими речами, які спровокували митрополита Андрея Шептицького до позиції опору нацистському режимові та порятунку приречених євреїв.

Наведені тези співпадають з лінією розуміння стосунків між сторонами, яку окреслено у справі беатифікації митрополита, розпочатої у 1958 р. У 59 артикулі для започаткування процесу беатифікації й канонізації слуги Божого Андрея Шептицького сказано: «Багато разів показував свою прихильність жидам, що жили у великому числі у Львові; в 1903 р. вислав управі жидівської громади у Львові значну милостиню, разом з письмом повним висловів християнської любови і то написанім власноручно в єврейській мові»<sup>84</sup>. Пожертва, про яку йде мова у

<sup>84</sup> Римська або Львівська єпархія: для інформативного процесу беатифікації й канонізації слуги божого Андрея Шептицького, Архієпископа Львівського українців, Митрополита Галицького, Єпископа Кам'янця-Подільського: артикули для започаткування процесу. Рим: Накладом Постуляції М. А., 1958. С. 47.

документі, стосувалася єврейського шпиталю на вул. Я. Раппопорта<sup>85</sup>. Вона було однією з низки подібних, яку митрополит надавав у різний час для різних цілей.

Причиною такої уваги з боку глави ГКЦ до євреїв було бажання схилити їх до віри в Ісуса Христа. Про це митрополит чітко пише 26 липня 1902 р. у пастирському посланні до духовенства «О канонічній візитації». У ньому він зазначає, що коли здійснює канонічну візитацію, до нього часто виходять євреї з Торою<sup>86</sup>. Він зазвичай відповідає на їх привітання короткою проповіддю на івриті. Це пояснює своїм обов'язком проповідувати Євангеліє тим, хто готовий його вислухати. Івритом митрополит прагне доторкнутися до релігійних почуттів євреїв, підштовхнути їх до «очікування, любови, шукання Месії». Водночас митрополит Андрей Шептицький не очікує великих результатів від цієї роботи<sup>87</sup>. Але вірить, що «кожна нитка християнської любови ближнього, нав'язана поміж вірними і невірними, може стати за ласкою Всевишнього нагодою до зближення їх до Христової науки»<sup>88</sup>. Наслідок такої діяльності стало видно через декілька десятиліть. У 1937 р. митрополит Андрей Шептицький прихильно поставився до ідеї створення юдеохристиянської спільноти у Львові, яку виношували деякі представники єврейської інтелігенції. Для потреб цієї спільноти він призначив каплицю на Святоюрській горі, а духовну опіку мав здійснювати о. Іван Котів, який добре володів мовою ідиш. Були укладені статuti, які передбачали, що після прийняття християнства євреї зберігатимуть свою національну ідентичність, звичаї. Її члени мали послуговуватися західно-сирійським обрядом Мельхітської ГКЦ, літургічні тексти якої найбільше підходили на цьому, початковому, етапі розвитку. Однак, Друга світова війна перешкодила повноцінному втіленню цього проекту<sup>89</sup>. Під час Голокосту митрополит Андрей

<sup>85</sup> Ленчик К. Слуга Божий Митрополит Андрей і жида. *Визначні постаті Української Церкви: митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий*. Львів: Свічадо 2001. С. 217.

<sup>86</sup> Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства «О канонічній візитації», 26 липня 1902 р. *Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944* / ред. А. Кравчука. Львів: Місіонер, 1998. Т. II, кн. I. С. 125; Ленчик К. Слуга Божий Митрополит Андрей і жида. С. 218; Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського промисловця – організатора килимарства в Західній Україні. С. 95.

<sup>87</sup> Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства «О канонічній візитації». С. 125.

<sup>88</sup> Там само. С. 126

<sup>89</sup> Ленчик К. Слуга Божий Митрополит Андрей і жида. С. 218.

Шептицький не практикував, як і його оточення, розмов та дій, спрямованих до підштовхування перехованих євреїв до християнства. Це вважалося справою майбутнього, коли люди будуть мати вільний вибір, а не страх та безвихідь.

Внутрішні переконання митрополита, очевидно, не впливали на ставлення до нього з боку провідних єврейських релігійних та громадських діячів. Це підтверджує ситуація, яка склалася у 1935 р., коли у митрополита був ювілей. Римо-католицьке духовенство проігнорувало цю подію, натомість рабин прогресивної синагоги «Темпль» Єзикиїл Левін та представники єврейської громадськості прийшли у митрополичі палати і привітали ювіляра від імені єврейської спільноти Львова. Курт Левін зазначає у спогадах, що це був «знак поваги, а також форма протесту проти нетерпимості і ворожості, що їх римо-католицьке духовництво виявляло щодо євреїв і греко-католиків»<sup>90</sup>. Слова привітання з цієї нагоди були також надруковані у єврейській газеті «Хвиля»<sup>91</sup>. Наступного 1936 р. подібна делегація приходила вітати митрополита вже з річницею його на інтронізації<sup>92</sup>.

На той час митрополит Андрей Шептицький був єдиним членом польського єпископату, який мав такий високий рівень поваги серед галицьких євреїв та проявляв інтерес до їхнього життя у II Речі Посполитій<sup>93</sup>. Єврейська сторона прагнула поглибити цей діалог і прохала митрополита окреслити своє ставлення до сіонізму та ідеї відновлення єврейської державності у Палестині. Він у свою чергу дав на ці запити чіткі відповіді. На розмові з представниками єврейської преси він заявив: «Завжди був прихильником ідеї відродження жидівського народу і реституції жидівської держави в Палестині. Сіонізм вважаю за народний рух – натуральний і здоровий»<sup>94</sup>. Наприкінці митрополит додає: «Тяжкі є ваші визвольні змагання і багато перешкод знаходиться на вашій дорозі. Будьте витривалі і вірте в перемогу ваших ідеалів. Народ, який стільки дав людській культурі, освітить світ прекрасним видовищем воскресіння з руїн своєї Вітчизни вступлення до родини

<sup>90</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 31.

<sup>91</sup> Jubileusz metropolity. *Chwila*. 1935 r. 29 lipca. S. 2.

<sup>92</sup> Рабіни м. Львова у митрополита Шептицького. *Діло*. 1936. № 16. 23 січня. С. 3.

<sup>93</sup> Jubileusz metropolity. S. 2.

<sup>94</sup> Текст розмови А. Шептицького з представником сіоністської організації про своє ставлення до сіонізму. 1939 р. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 626. 1 арк.

вільних народів. Моя симпатія є на вашій стороні. З задоволенням констатую розвиток і сукцеси сіонізму. З правдивою сатисфакцією довідаюся про поступи в працях по відбудові Палестини, розквіту краю і формування нового типу жида. Вірю, що всі спроби будуть укороновані повною перемогою»<sup>95</sup>.

З початком Другої світової війни ставлення митрополита до євреїв залишилося незмінним. Воно лише набуло нового розуміння їхнього становище у рамках тих геополітичних змін. Це засвідчують спогади о. Володимира Пелеха, наукового секретаря глави ГКЦ, про події вересня 1939 р.<sup>96</sup>.

Митрополит продовжував підтримувати контакти з представниками єврейського духовенства. Курт Левін, згадуючи про першу радянську окупацію, пише, що до його батька, рабина Єзикіїла Левіна, почали приходити «таємні відвідувачі». Ними були люди від митрополита Андрея Шептицького<sup>97</sup>. Справа полягає у тому, що події ювілею глави ГКЦ у 1935 р., започаткували дружбу між ним і рабином<sup>98</sup>. «Митрополит і мій батько обмінювалися думками, радилися, що робити у цій складній ситуації. Батькові було надто небезпечно показуватися в соборі Юра, а тому розмови провадилися через посланців. Згодом я довідався, що говорили вони головним чином про те, як давати собі раду з непосильними податками, накладеними на релігійні установи, і як розуміти офіційну політику совітів стосовно релігії. Всі ці перемовини відбувалися в цілковитій таємниці, тому що становище Митрополита Андрея в ті дні також було загрозливим»<sup>99</sup>.

Початок німецько-радянської війни і наступні події геноциду проти євреїв, стали завершальним етапом у відносинах між митрополитом і представниками єврейського народу. На момент початку німецької окупації у глави ГКЦ був сорокарічний досвід тісних контактів з галицьким єврейством, який у другій половині 1930-х рр. перейшов у співпрацю. Ця співпраця полягала у створенні юдеохристиянської спільноти у Львові. Вона мала стати виразником бажань

<sup>95</sup> Текст розмови А. Шептицького з представником сіоністської організації про своє ставлення до сіонізму. 1939 р.

<sup>96</sup> Пелех В. Мій святий працедавець. С. 119.

<sup>97</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 42.

<sup>98</sup> Там само. С. 30.

<sup>99</sup> Там само С. 42.

митрополита щодо євреїв Галичини. Адже його протягом усього цього періоду цікавило навернення їх до християнства, а проповідкування їм Євангелія він вважав своїм обов'язком душпастиря. Хибним є бачення особи митрополита Андрея Шептицького виключно у світлі доби після II Ватиканського собору. Він, хоча за влучним виразом кардинала Любомира Гузара і був «провісником екуменізму», залишався однак людиною своєї епохи. Проте йому була притаманна гнучкість і дипломатичність, що унеможливлювало конфлікти у питаннях віри з людьми інших релігій та конфесій. А переконання, що вибір християнства має мати у собі свободну волю, спричинив до того, що під час Голокосту він не практикував розмов про навернення чи проповідкування Євангелія людям, що опинилися без свободи.

У міжвоєнний період митрополит Андрей Шептицький не уникав гострих політичних питань, що у зв'язку із суспільними настроями того часу, могли йому нашкодити. Він, зокрема, відкрито підтримував сіонізм, ідею створення єврейської держави у Палестині. Намагався перешкодити розвитку антисемітизму серед української громадськості. Під час першої радянської окупації глава ГКЦ продовжував перемовини з окремими єврейськими релігійними діячами. Цей безперервний контакт з єврейською стороною спричинив до витворення послідовної поведінки опору митрополита нацистам у роки Голокосту, переходу до крайніх заходів, які полягали у порятунку всіх можливих євреїв, котрі зверталися до нього по допомогу.

## 2.2. Пастирські послання митрополита Андрея Шептицького як форма протесту проти Голокосту

Початок німецько-радянської війни породив сподівання на швидкі політичні зміни серед населення Західної України після двох років радянського терору. 30 червня 1941 р. керівництво ОУН-б взяло ініціативу у свої руки і проголосило «Акт віднови Української держави». Митрополит Андрей Шептицький підтримав цей крок. Свою модель міжетнічних відносин у новоствореній державі він окреслив у Пастирському посланні з нагоди проголошення Української держави 1 липня 1941 р. Митрополит пише: «Від уряду, Ним (Богом) покликаного до життя, очікуємо мудрого, справедливого проводу громадян, які узглядли би потреби і добро всіх, замешкуючих Наш Край громадян, без огляду на це, до якого віросповідання, народності і суспільної верстви належать»<sup>100</sup>. Рабин Давид Кагане з цього приводу зазначає: «Саме цей уривок із послання митрополита, такий важливий для євреїв, говорить нам багато чого про його автора. В ті божевільні дні привселюдні заяви про обов'язок або толерантність відносно прихильників інших релігій, під якими митрополит, не приховуючи цього, розумів у першу чергу євреїв, потребували чималої мужності і непохитності моральних підвалин»<sup>101</sup>. Започатковану у цьому пастирському посланні лінію митрополит Андрей Шептицький, видозмінюючи її у залежності від розвитку подій, продовжував аж до завершення німецької окупації.

Незабаром після цих подій митрополит розпочав усвідомлювати загрози для євреїв з боку нацистів. Після вступу німецьких військ львів'янам відкрилася жахлива картина злочинів НКВС у тюрмах. Нацисти вміло використали цю ситуацію і спровокували до регульованого ними погрому, вчиненого руками місцевого населення<sup>102</sup>. Курт Левін згадує: «Уранці наступного дня до нас прийшли люди і сказали, що український натовп в місті нападає на євреїв. Батько взяв одяг,

<sup>100</sup> Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького з нагоди проголошення Української держави. *Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944* / ред. А. Кравчука. Львів: Місіонер, 1998. Т. II, кн. I. С. 517.

<sup>101</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 163.

<sup>102</sup> Див.: Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки. С. 26–30; Штайнгаус Г. Д. Друга окупація. С. 111–112.

який рабин має на собі під час служби (щось подібне до ряс), чорні рукавички, попросив мене перекласти кілька речень з польської на українську і в супроводі двох старійшин нашої громади пішов до Митрополита Андрея в Юр. Митрополит прийняв його негайно. Батько згадав про те, що Митрополит багато разів виявляв приязнь до єврейської громади. Батько наголосив, що у час смертельної загрози він в ім'я Господа просить допомоги. Митрополит був уражений звісткою про звірства, що їх чинять його люди. Він пообіцяв одразу звернутися до німецьких властей, а також послати на вулиці священиків та монахів, щоб зупинити погром. Він запропонував батькові залишитися в його резиденції, поки в місці все заспокоїться. Батько відповів, що його місце разом з громадою і він повертається»<sup>103</sup>. Про візит рабина Єзекиїла Левіна згадує у своїх «Споминах» і патріарх Йосиф Сліпий: «Почалися тоді переслідування жидів і всякі реванші. Тоді я запровадив був до Митрополита рабина Левіна, а він, виходячи з палати, стрінув мене, був дуже вдоволений і сказав, що буде дякувати Богові, якщо діти будуть спасенні, а він хоче ділити долю з своїм народом»<sup>104</sup>. Відмова рабина прийняти прихисток у митрополита мала для нього фатальні наслідки. Він був убитий німцями того ж дня разом з іншими приведеними євреями у подвір'ї тюрми «Бригідки»<sup>105</sup>. З приводу подальших подій липневого погрому Курт Левін додає: «Український натовп продовжував нападати на євреїв ще день чи два. Потім під впливом священиків і монахів, присланих Митрополитом Шептицьким, натовп угамувався»<sup>106</sup>. На митрополита Андрея Шептицького ці події, очевидно, справили велике враження. Він розпочав у своїх посланнях застерігати молодь від акцій і дій, спрямованих на вбивства і погроми.

З новою владою у Митрополита Андрея склалися непрості взаємини. Отець Михайло Сопуляк згадує: «Німці знали прекрасно, яким великим авторитетом серед українського населення втішається Митрополит, і тому в перших місяцях німецької окупації відвідували Його частіше й пробували з'єднати собі Його вплив для своєї

<sup>103</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 44.

<sup>104</sup> Сліпий Й. Спомини. С. 141.

<sup>105</sup> Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки. С. 128.

<sup>106</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 44.

політики. Митрополит постійно відмовлявся. Тому й відвідини німецьких достойників ставали все рідші, а в 1944 р. не приходив уже майже ніхто з офіційних німецьких осіб, бо німці знали заздалегідь, що Митрополит ніякого заклику, чи відозви до українського населення не підпише, зате витягне із своїх актів листа від українців у Німеччині, чи з якогось українського села і питатиметься з добродушною посмішкою, чи і як це можливо, щоб під німецькою владою так гноблено і переслідувано людей»<sup>107</sup>. Тому «ставлення німецької влади до Митрополита було холодне, якщо не вороже. Німці Митрополитові не довіряли, бо вважали Його уосібленням українського духа спротиву і патроном українського підпілля»<sup>108</sup>.

Відкрито проти наростаючої політики антисемітизму митрополит Андрей Шептицький протестувати не міг з огляду на пильність Гестапо. Тому він вибрав непряме спілкування між рядками у своїх посланнях, де висловлювався проти злочинів влади. Вже 10 липня 1941 р. у пастирському послання «Про організації парохії і громади» митрополит застерігає тих, хто «пробує спричинитися до вчинків, які суперечать сумлінню та Божим заповідям»<sup>109</sup>. У Актах Митрополичого Ординаріату є неопубліковане послання «Про злочин чоловікоубивства» за 9 жовтня 1941 р. У ньому Митрополит пише: «Злочин чоловікоубійства нарушує також найглибші основи культури народу, бо першим постулатом тої культури є пошанування людського життя. Народ, що не уміє людського життя шанувати, це народ дикий, недостойний вставати в ряди з християнськими народами світа»<sup>110</sup>. У посланні митрополит Андрей Шептицький також згадує і позицію влади: «Нехай наша молодь знає, що нема на світі влади, яка могла би дозволяти, вдобряти або наказувати злочин чоловікоубійства. І нема влади, яка могла би розказувати щось

<sup>107</sup> Сопуляк М. Пам'яті великого Митрополита (Жмут спогадів). С. 445.

<sup>108</sup> Там само.

<sup>109</sup> Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. С. 253.

<sup>110</sup> Пастирське послання «Про злочин чоловікоубійства». *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944* / упоряд.: Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 46.



противного Божому законі»<sup>111</sup>. Ці думки Митрополит розвине у пізнішому посланні «Не убий».

У лютому 1942 р. Митрополит Андрей Шептицький робить неймовірний для свого часу крок – пише протест до рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера. У ньому Митрополит скаржеться на ставлення німців до місцевого населення, особливо до євреїв, і протестує проти використання української поліції у антиєврейських акціях<sup>112</sup>. Андрій Кравчук робить припущення, що цей лист можливо постав як результат відповіді на єврейський погром у Рогатині<sup>113</sup>. Рабин Давид Кагане, який особисто бачив і читав цього листа, стверджує: «У листі до Гімmlера митрополит закликав не залучати українських поліцаїв до операцій, що мали на меті знищення євреїв»<sup>114</sup>. Отець Михайло Сопуляк описував так події написання цього документу: «Це було з початком 1942 р. Увесь Львів був під гнітучим враженням вивозу жидівського населення. Напружену і нестерпну атмосферу відчувалося на кожному кроці. Я зайшов до Митрополита. Митрополит, хоч і не покидав своєї кімнати, докладно був поінформований про події у Львові та з обуренням говорив про поведінку з жидами. Наприкінці розмови Митрополит сказав: «Я таки рішився написати листа до Гімmlера. Напишу йому, що все те, що діється, противиться всякому Божому і людському праву, й домагатися буду, щоб до виселювання жидів, а зокрема до ексекуцій не вживали української поліції. В мене були молоді українські поліцисти і жалілися, що їх змушують до участі в ексекуціях, загрожуючи висилкою до концентраційних таборів, а навіть розстрілом. Тому я мушу написати Гімmlерові, що це може мати погані наслідки для німців...» Я завважив, що цей лист ледве чи вплине на поведінку німців, бо переслідування жидів є невідомою частиною їх політичної системи. На те Митрополит відповів, що він без огляду на наслідки, листа напише і висле...»<sup>115</sup>. З Берліна митрополиту

<sup>111</sup> Пастирське послання «Про злочин чоловікоубійства». С. 46.

<sup>112</sup> Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. *Єгуець*. 2006. № 16. С. 207.

<sup>113</sup> Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. С. 251.

<sup>114</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 179.

<sup>115</sup> Сопуляк М. Пам'яті великого Митрополита (Жмут спогадів). С. 446.

відповіли грубою відмовою<sup>116</sup>. Однак цей протест мав деякий успіх, бо Гестапо перестало змушувати українську поліцію брати участь в антиєврейських акціях.

Листування митрополита Андрея Шептицького з німецькими високопосадовцями не оминули увагою радянські органи держбезпеки. У доповідній записці начальника УНКДБ по Львівській області К. Волошенка наркому держбезпеки УРСР С. Савченку про діяльність духовенства ГКЦ в період німецької окупації фіксується, що до середини 1942 р. ставлення Андрея Шептицького до німецької влади поступово змінюється<sup>117</sup>.

У червні 1942 р. Митрополит пише пастирське послання до вірних «Про милосердя». За цей час, від лютневого протесту Гіммлеру, ситуація в регіоні загострилася. 17 березня 1942 р. вирушили перші потяги з галицькими євреями до газових камер концентраційного табору смерті в Белжеці<sup>118</sup>. З 14 березня до 2 квітня 1942 р. нацисти провели у Львові «квітневу» акцію. Її жертвами стали п'ятнадцять тисяч євреїв, яких вивезли до Белжеця через залізничну станцію Львів-Клепарів<sup>119</sup>. Очевидно, під враженнями цих подій митрополит Андрей Шептицький починає висловлювати критичне ставлення до німецького панування<sup>120</sup>. Основним етичним завданням своєї доби він вважає християнський обов'язок захищати людське життя<sup>121</sup>. «Обов'язок милостині росте з потребою ближнього. На коли та потреба доходить до крайности, коли йде про життя ближнього, християнин обов'язаний з любові допомогти йому не тільки з того, що йому збуває, але й з того, що йому потрібне до збереження добробуту у своєму стані. Тоді той обов'язок любові стається важким обов'язком, себто обов'язком під тяжким гріхом і обов'язком справедливості. Хто знаходиться в крайній біді, має право шукати рятунку навіть з

<sup>116</sup> Сопуляк М. Пам'яті великого Митрополита (Жмут спогадів). С. 446.

<sup>117</sup> Витяг із доповідної записки начальника УНКДБ по Львівській області К. Волошенка наркому держбезпеки УРСР С. Савченку про діяльність духовенства УГКЦ в період німецької окупації. *Ліквідація УГКЦ (1939–1946): документи радянських органів державної безпеки* / ред. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. 1. С. 216.

<sup>118</sup> Schenk D. Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej. Kraków: Wysoki zamek, 2012. S. 244.

<sup>119</sup> Ibid.

<sup>120</sup> Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. С. 234.

<sup>121</sup> Там само.

чужої власності, навіть без згоди власника. Коли потреба ближнього є важка, християнин обов'язаний з любові допомогти йому не тільки з того, але й з того, що людині потрібне або корисне в міру потреби ближнього»<sup>122</sup>. Андрій Кравчук з цього приводу зазначає, що митрополит «поєднував християнський обов'язок братерської любові зі святістю людського життя, що за даних обставин означало необхідність навіть за умови особистого смертельного ризику, надавати притулок тим, чиє життя наражалося на небезпеку»<sup>123</sup>.

У посланні «Про Милосердя» митрополит Андрей Шептицький офіційно порушує і тему чоловіковбивства, що стане однією з провідних у всіх наступних посланнях. «Але з гріхів поміж людьми та супроти людей чоловіковбивство являється найбільшим злочином, найбільшим запереченням людської природи, бо смерть є найбільшим злом, яке може людина людині завдати. Тому то й злочин найбільше людину відчужує від людей, найбільше затерає в ній характер чоловіка, найбільше противиться людській природі»<sup>124</sup>.

Влітку 1942 р. нацисти посилили свою політику «остаточного розв'язання» єврейського питання. Між 20 і 23 серпня 1942 р. було депортовано близько 50 тис. людей з львівського гетто<sup>125</sup>. У цій страхітливій атмосфері терору митрополит Андрей Шептицький пише листа до папи Пія XII (1939–1958). Цей документ належить до числа аналогічних, які протягом 1942 р. надсилали Пію XII католицькі єпископи і священики з різних країн Європи, щоб поінформувати про злочини нацистів та їх засвідчити<sup>126</sup>. На початку листа митрополит розповідає про

<sup>122</sup> Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства та вірних «Про милосердя». *Шептицький А. Пастирські послання 1939–1944 рр.* / упоряд.: О. Гайова, Р. Тереховський. Львів: АРТОС, 2010. Т. 3. С. 215.

<sup>123</sup> Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. С. 255.

<sup>124</sup> Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства та вірних «Про милосердя». С. 221.

<sup>125</sup> Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. С. 207.

<sup>126</sup> Phayer M. *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965*. Bloomington: Indiana University Press, 2000. P. 47–48.

особливості «нового порядку»<sup>127</sup>. І одразу в наступних рядках згадує переслідування і вбивства євреїв<sup>128</sup>. З рядків документа можна простежити, наскільки добре був поінформований митрополит Андрей Шептицький про трагедію євреїв. Він, очевидно, навіть знав про катастрофу Бабиного Яру в Києві. У листі до папи він згадує і свій протест до Берліна<sup>129</sup>, чітко висловлює свою позицію щодо націонал-соціалізму<sup>130</sup>.

У вказаний період написання листа митрополит починає надавати притулок євреям, які до нього приходять. Шимон Редліх слушно зазначає, що: «Більшість євреїв, врятованих Шептицьким і його помічниками, втекли із львівського гетто і трудового табору в період між серпнем 1942 р. і травнем 1943 р.»<sup>131</sup>.

Апогеєм відкритого несприйняття й осудження злочинів нацистів став Декрет Митрополита Андрея «Не убий». Час його написання збігся з моментом, коли за свідченнями о. Семена Іжика, глава ГКЦ остаточно утвердився у думці, що німці програють війну<sup>132</sup>. Андрій Кравчук стверджує, що у цьому пастирському посланні митрополит «засудив усі форми вбивства, включаючи наймане політичне вбивство, братовбивство та самогубство. У пастирському посланні немає безпосередньої згадки про винищення євреїв, але в час написання цього палкого звернення, стосовно святості людського життя, не залишає сумнівів, що в ньому засуджується політика геноциду разом з іншими формами вбивства»<sup>133</sup>.

Митрополит Андрей Шептицький підкреслює у ньому: «Основою всякого суспільного ладу після прийняття і пошанування авторитету має бути не порушена

---

<sup>127</sup> Лист митрополита Андрея Шептицького до Папи Пія XII про ситуацію в Архієпархії під час німецької окупації. *Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944* / упоряд.: А. Кравчук. Львів: Місіонер, 1999. Т. II, кн. II. С. 982.

<sup>128</sup> Там само.

<sup>129</sup> Там само. С. 984.

<sup>130</sup> Там само. С. 985.

<sup>131</sup> Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. С. 210.

<sup>132</sup> Іжик С. В кігтях гестапо. С. 254.

<sup>133</sup> Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. С. 256.

святість людського життя»<sup>134</sup>. Він уточнює, що «людина, що проливає невинну кров свого ворога, політичного противника є таким самим чоловіковбивником, як людина що це робить для рабунку і так само заслуговує на Божу і на клятву Церкви»<sup>135</sup>. Особливо реалістично описує митрополит Андрей Шептицький маніакальність вбивць<sup>136</sup>. Наполягає на тому, що «годиться в правді, своїх близьких більше, а дальше чужих, менше любити, але християнською любов'ю треба усіх ближніх обнимати»<sup>137</sup>.

Публікація цього пастирського послання мала багато перешкод<sup>138</sup>. Але врешті решт воно було видане. Про рівень ворожості німецької влади до тексту послання свідчать факти. За його привселюдне відчитання Гестапо вбило двох священиків: о. Ярослава Васильківа та о. Івана Любовича<sup>139</sup>.

Рабин Давид Кагане прочитав це послання у 1943 р. Свої враження він описує так: «За цей час було ліквідоване Львівське гетто, все проникаюче полум'я продовжувало буяти, євреїв знищували з такою старанністю, що здалося, жоден єврей не переживе катастрофи, і євреїв не стане на землі. На цьому тлі пастирське послання митрополита Шептицького набувало особливого сенсу. Крім того, воно відбивало надзвичайну людяність і високі моральні якості автора»<sup>140</sup>. І згодом додає: «Читаючи пастирське послання, я зрозумів, яким глибоко гуманним був світогляд його автора»<sup>141</sup>. Давиду Кагане митрополит Андрей Шептицький під час їхньої розмови після прочитання рабином послання «Не убий», сказав таке: «Ви повинні знати, що Церква виражає людяне, дружнє ставлення до єврейського народу. Офіційна Церква різко і рішуче засуджує нападки на євреїв. Ми проти звірств,

<sup>134</sup> Декрет Митрополита Андрея «Не убий» і правила до декрету «Про п'яту Божу заповідь». Шептицький А. *Пастирські послання 1939–1944 рр.* / упоряд.: О. Гайова, Р. Тереховський. Львів: АРТОС, 2010. Т. 3. С. 543.

<sup>135</sup> Там само. С. 544.

<sup>136</sup> Там само. 545.

<sup>137</sup> Там само. 543.

<sup>138</sup> Сопуляк М. Пам'яті великого Митрополита (Жмут спогадів). С. 447.

<sup>139</sup> Ті, що відійшли. Поминки професорів Богословської академії у Львові. Надгробне Слово Верховного Архієпископа Кир Йосифа 20. XI. 1969 в храмі Св. Софії. *Світильник істини: богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П.Синиця. Торонто-Чикаго, 1983. Ч. III. С. 871.

<sup>140</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 179.

<sup>141</sup> Там само. С. 180.

учинених нацистами, і зробимо все можливе, щоб обвинуватити їх у нелюдськості і святотатстві. Пастирське послання німецького кардинала Фаулхабера, як і моє власне пастирське послання в листопаді 1942 року, є незаперечним доказом позиції Церкви стосовно нацизму і його ставлення до єврейського питання. Публікація мого пастирського послання була пов'язана з рядом труднощів, воно кілька разів піддавалося цензурі. Нещодавно мене відвідала офіційна делегація міністерства закордонних справ Німеччини. Я відкрито засудив їхні дії і заявив протест проти жорстокого, звірячого ставлення до євреїв. Ми, як людські створіння, зобов'язані заявити свій протест і найсуворішим чином засудити переслідування євреїв та всі види расової дискримінації»<sup>142</sup>.

Жанна Ковба, роздумуючи, чому з подібним посланням не виступив тодішній римо-католицький архієпископ і митрополит Львівський Болеслав Твардовський (1864–1944), говорить: «Греко-католиків нацисти до певної міри толерували, оскільки агресія німців була спрямована проти Польщі як ворога Рейху. Поляки і польські ієрархи перебували у набагато гіршому становищі. Тому, можливо, Шептицький міг виступити з Посланням «Не убий», бодай спізненим і цензурованим, а Болеслав Твардовський не міг»<sup>143</sup>. Незважаючи на це, римо-католицьке духовенство також відіграло помітну роль у порятунку євреїв в Галичині<sup>144</sup>.

Переходячи до висновків, варто зазначити, що пастирські послання митрополита Андрея Шептицького 1941–1942 рр. відображають еволюцію його поглядів щодо націонал-соціалістичного режиму. Спочатку він, як і більшість політичних діячів краю, мав сподівання, що Німеччина дозволить сформувати уряд і державу на звільнених від радянської окупації територіях. Однак цього не сталося і взамін регіон одержав статус дистрикту в рамках Генерал-Губернаторства. Досвід політики щодо євреїв цього утворення був перенесений на галицький ґрунт, і

<sup>142</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 182.

<sup>143</sup> Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини. Київ: Дух і Літера, 2011. С. 47.

<sup>144</sup> Kyrek E. Dzieci żydowskie w klasztorach: udział żeńskich zgromadeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945. Lublin: Wydawnictwo Replika, 2012. 380 s.

митрополит Андрей Шептицький став свідком цього в перших місяцях нової окупації. Він відразу почав реагувати на звірства влади, пишучи протести, послання, посилаючи священників і монахів гамувати юрби погромників. Всі зусилля цього періоду були спрямовані на застереження української молоді від участі у зlodіяннях нацистів. Як форму спілкування зі своєю паствою митрополит обирає видання послань, в яких між рядками можна було відчитати суть закликів і порад. Таким чином ГКЦ у межах Львівської архієпархії висловлювала свою позицію щодо політики «остаточного розв'язання» єврейського питання. Пастирське послання «Не убий» є важливим документом у цьому контексті, оскільки дає прямі відповіді на злочини, пов'язані з Голокостом. Згаданий матеріал був дороговказом для вірних, свідченням живої позиції Церкви у рамках тогочасного тоталітарного ладу. Розуміючи недостатність попередніх звернень і бачачи наростаючий терор, поставлений на рейки планомірного знищення євреїв депортаціями у «фабрики смерті», митрополит Андрей Шептицький переходить до крайніх методів спротиву режиму – порятунку всіх можливих людей, які до нього зверталися за допомогою. Цей етап розпочався у серпні 1942 р. і тривав аж до завершення німецької окупації влітку 1944 р.

### РОЗДІЛ 3

## ПЕРЕХОВУВАННЯ ЄВРЕЇВ МОНАХАМИ СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ У ЛЬВОВІ В 1942–1944 РР.

### 3.1. Початок акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у 1942 р.

Висловлюючи свій протест у пастирських посланнях, листах та розмовах з оточенням проти антисемітської політики та жорстокості нацистів, що з кожним місяцем окреслювалася у добре продуманий і організований до деталей геноцид, митрополит Андрей Шептицький розпочав влітку 1942 р. перехід до реалізації систематичного порятунку євреїв. Це було зумовлено наростаючими хвилями нищення єврейського населення у Львові. Їх вершиною стала «серпнева» акція 1942 р.<sup>145</sup>. У спогадах очевидців тих подій вона запам'яталася вражаючими масштабами вбивств та переслідувань<sup>146</sup>. Упродовж цієї акції 10–22 серпня 1942 р., у місті було вбито більше 40 тис. євреїв<sup>147</sup>. Операцію з погляду військової стратегії було розроблено блискуче: було складено план блокади окремих будинків і вулиць, одних жертв вивозили до залізничної станції Львів-Клепарів, а звідти до газових камер концентраційного табору смерті Белжеця, інших доправляли на розстріл поблизу Янівського концентраційного табору, ще інших – до сіл Винник і Лисиничів<sup>148</sup>. Акція завершилась тим, що 23 серпня 1942 р. частина німецьких підрозділів, що брала участь у її реалізації, вирушила до містечок Городка та Рави-Руської ліквідовувати тамтешні гетто<sup>149</sup>.

<sup>145</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 138.

<sup>146</sup> Див.: Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки. С. 39–43; Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 92–109; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 53; Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2016. С. 56–57.

<sup>147</sup> Schenk D. Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej. S. 245.

<sup>148</sup> Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). *Незалежний культурологічний журнал «І»*. № 58. 2009. С. 179.

<sup>149</sup> Там само. С. 180.



Напередодні «серпневої» акції львівські євреї відчували наближення загрози<sup>150</sup>. Тому кожен намагався знайти якесь укриття чи інший спосіб вижити. І деякі з них вирішили шукати порятунку у глави ГКЦ митрополита Андрея Шептицького. Рабин прогресистської синагоги у Львові на вул. К. Шайнохи, 6 (сучасна вул. Банківська) Давид Кагане так аргументував свій вибір: «У цьому не було нічого незвичного: неодноразово євреї знаходили захист у вищих служителів Церкви, які часто виявляли розуміння їх трагічного становища»<sup>151</sup>. Проте насправді це був важкий вибір для євреїв<sup>152</sup>. Коли Курт Левін запропонував своїй матері, Рахіль Левіній, піти і порадитися про їхній можливий порятунок з митрополитом, вона, хоч її покійний чоловік був у дружніх стосунках з главою ГКЦ, поставилась до цього скептично, але загалом не заперечувала<sup>153</sup>. Але, коли митрополит сказав, що має два місця для укриття і дітей потрібно привести наступного ранку, вона, спершу, навіть не хотіла говорити вдома про цю можливість. Курт Левін згадує, що йому довелося брутально пояснити їй, що вони в такому разі «підуть на мило». І тоді Рахіль Левіна заявила про те, що їй, як і більшість тодішніх євреїв, найбільше хвилювало – питання про хрещення. Вона сказала, що за таку ціну не хоче купувати життя, навіть якщо йдеться про життя дітей, що їй не можна цього робити, хоча б з огляду на пам'ять про покійного чоловіка-рабина. На цьому дискусія завершилась. Курт Левін був вимушений наступного ранку йти сам до Митрополичих палат і пояснювати ситуацію. Митрополит Андрей Шептицький, у свою чергу, відповів йому, що розуміє причину цієї відмови. Він заявив, що хлопець має і його зрозуміти, що він це робить не для отримання грошей чи іншої винагороди, а виключно з мотивів любові до Бога і ближнього. А щодо до Левіних має подвійний обов'язок через пам'ять про покійного рабина Ізекиїла Левіна, який був його приятелем. Про хрещення ж митрополит заявив, що він навіть і не думав про це. Якщо вдасться

<sup>150</sup> Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. 2009. № 58. С. 138.

<sup>151</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 88.

<sup>152</sup> Див.: Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. Wethersfield, 2012. Р. 122; Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. С. 68.

<sup>153</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 54.

врятуватися і пережити війну, і вони переконуються у правдивості християнської віри, тоді можна буде говорити про щось. Також, митрополит попросив, щоб Курт Левін все це передав матері і вона наступного ранку прийшла до нього на особисту розмову. Коли ж вдома було все передано, Рахіль Левіна погодилась прийти до Митрополичих палат. Там митрополит Андрей Шептицький ще раз підтвердив свої слова і заявив, що він є гарантом того, що діти не забудуть про своє єврейське походження, що будуть виховуватися у єврейському дусі<sup>154</sup>. Рахіль Левін знову попросила час на роздуми і лише наступного дня Курт Левін завів свого молодшого брата Натана (1932 р.н.) до резиденції митрополита Андрея Шептицького<sup>155</sup>. Це відбулося наприкінці «серпневої» акції<sup>156</sup>. Натомість сам проект порятунку єврейських дітей розпочався ще під час її проведення.

Рабин Давид Кагане зазначає, що незадовго до Курта Левіна, він з рабином Кальманом Хамайдесом також зверталися по допомогу до митрополита Андрея Шептицького. Курт Левін на початку просив у глави ГКЦ переховати рукописи свого батька<sup>157</sup>. Рабини ж прийшли з проханням від імені відділу релігії Юденрату попросити про передачу на зберігання декількох сотень сувоїв Тори, які зберігалися у підвалах на вул. Бернштейна, 12<sup>158</sup> (сучасна вул. Шолом-Алейхема). Як і у випадку Курта Левіна, це було вступним проханням. Спражнім мотивом приходу було прохання про надання притулку<sup>159</sup>. Рабини знали, що митрополит мав славу справедливої людини і, ведені цією надією, що він не відмовить у допомозі, звернулися до нього<sup>160</sup>. Контакт з Митрополичими палатами був наведений через приятеля рабина Давида Кагане, колишнього викладача Львівської богословської академії, о. д-ра Гавриїла Костельника. Саме він домовився про зустріч і митрополит їх прийняв. На початку розмови, як згадує рабин Давид Кагане, митрополит Андрей Шептицький взяв його руку у свої руки і, дивлячись

<sup>154</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 120.

<sup>155</sup> Ibid. C. 121.

<sup>156</sup> Свідчення Натана Левіна від 12 серпня 1994 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 11.

<sup>157</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 119.

<sup>158</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 88.

<sup>159</sup> Там само.

<sup>160</sup> Там само.

співчутливо, сказав з прихильністю у голосі: «Я бачу, біда привела тебе до мене, мій сину. Сідай, будь ласка, й розкажи мені про неї»<sup>161</sup>. Під час бесіди митрополит запитався, як може їм допомогти. Тоді рабин Давид Кагане попросив його врятувати Тори і дітей, що їхніх батьків нацисти вбили і мають знищити в найближчій обласі<sup>162</sup>. Останнє було пов'язане з тим, що під час «серпневої» акції нацисти особливу увагу приділяють ліквідації дітей<sup>163</sup>. Як зазначає Лілі Штерн, у кожній єврейській родині після цієї акції не стало однієї-двох осіб<sup>164</sup>.

Митрополит, у свою чергу, погодився на перше прохання рабина з умовою, що євреї самі принесуть Тори. Стосовно другого, то він виявив готовність прийняти єврейських дітей. Але попросив прийти наступного дня, оскільки мав порадитися щодо технічних питань вирішення цієї проблеми<sup>165</sup>. Його найближчі співробітники у цьому проєкті – ігумен Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький) та ігумена Святопокровського монастиря Студійського Уставу мати Йосифа (Вітер) також виявили готовність сприяти цьому задуму і його реалізовувати. Єдиним застереженням було те, що з огляду на часті перевірки сиротинців, під час яких нацисти наказували дітям роздягатися, було домовлено, що першу групу врятованих складатимуть тільки дівчатка. Очевидно, оточенню митрополита потрібний був час на вироблення системи порятунку. Невдовзі відбулась перша рятівна операція<sup>166</sup>. Тоді, особистий водій митрополита Андрея Шептицького, Іван Гірний перевіз автомобілем глави ГКЦ певну кількість дітей до різних місць, підготовлених для переховування<sup>167</sup>.

Рабин Давид Кагане твердить, що цей візит став вихідним пунктом у проведенні операції з порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким<sup>168</sup>. Ця

<sup>161</sup> Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*. 1984. Листопад-грудень. №. 11–12. С. 12.

<sup>162</sup> Там само.

<sup>163</sup> Relacje ocalonych z Zagłady. *Stern Lilith. AŻIH. Z.* 301. T. 1181. Ark. 7.

<sup>164</sup> Ibid.

<sup>165</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 89.

<sup>166</sup> Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*. 1984. Листопад-грудень. №. 11–12. С. 12.

<sup>167</sup> Спогади Івана Гірного. *Високий замок*. 1997. 12 вересня. №64. С. 7.

<sup>168</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 187.

теза є дискусійною, оскільки до кінця неможливо дослідити контактів митрополита з євреями з львівського гетто через брак джерел. Останні дослідження показали, що митрополит активно переховував дорослих осіб у підвалах Святоюрського комплексу вже під час самої «серпневої» акції, а різні люди у пошуках спасіння зверталися до нього ще до візиту рабинів. Підтвердженням цього є свідчення Марка Вайнтраупа.

Марк Вайнтрауп (1925 р.н.), справжнє ім'я Ізек Маркус Вайнтрауп, змінив його на початку 50-их рр. XX ст., коли закінчив Сорбонну в Парижі і виїхав до Австралії. Він був сином Якуба Вайнтраупа та Діни Вайнтрауп з дому Канер. У подружжя було ще двоє дочок – Адель, яка загинула під час «серпневої» акції, коли Марк Вайнтрауп переховувався у Святоюрському комплексі, та Регіна, яка врятувалася долею випадку у Янівському концентраційному таборі через рішення німецького солдата не брати її до числа осіб, призначених на знищення<sup>169</sup>.

Родина Вайнтрауп була дуже заможною. Її глава Якуб Вайнтрауп був власником будівельного підприємства на вул. Л. Сапєги (сучасна вул. С. Бандери), фабрики віконниць<sup>170</sup>. Вони жили на вул. А. Кордецького, 12а (сучасна вул. О. Степанівни) у неєврейській околиці Львова, де Якуб Вайнтрауп мав дві кам'яниці. Марк Вайнтрауп вчився у IX державній гімназії ім. Я. Кохановського, де на той час навчалось шістсот учнів і лише семеро серед них були євреями. Всі його друзі дитинства та юності були за національністю поляками або українцями. Під час німецької окупації всі вони покинули його і він не отримав від них жодної допомоги, а навпаки – тільки неприязнь<sup>171</sup>. В одному лише випадку довоєнні контакти допомогли йому і врятували життя. Коли Львів був окупований нацистами, Марк Вайнтрауп був змушений працювати на залізниці. Це була тяжка виснажлива робота, яка полягала в прокладанні дороги. Робітники не витримували більше семи-восьми днів. Їхнім завданням було носити на плечі балки вагою п'ятдесят кілограмів, а коли хтось від знемоги падав, його відразу вбивали вартові. На п'ятий

<sup>169</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 373-001.

<sup>170</sup> Там само.

<sup>171</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 372-002.

день праці до Марка Вайнтраупа підійшов чоловік, який впізнав у ньому однокласника свого сина у ІХ державній гімназії ім. Я. Кохановського. Його прізвище було Грюник, він працював начальником підрозділу на львівській залізниці і саме він перевів Марка Вайнтраупа працювати до себе в бюро, що дало йому чотири-п'ять місяців відносного спокою і врятувало від смерті. Марк Вайнтрауп свідчить, що це була випадкова людина, яка допомогла і врятувала, бо лише впізнала<sup>172</sup>.

Другий випадок безкорисливої допомоги Маркові Вайнтраупові – це належить допомога митрополита Андрея Шептицького<sup>173</sup>. Вся проблема родини Вайнтраупів полягала у тому, що вони на початку німецько-радянської війни мали можливість евакуюватися, але відмовились від цього. Якуб Вайнтрауп знав головного лікаря військового шпиталю у Львові. Перед евакуацією з міста той приїхав тритонною машиною під будинок родини Вайнтраупів і запропонував приєднатися до нього. Але Якуб Вайнтрауп відповів йому, що ніхто не може бути гіршим за радянську владу<sup>174</sup>. Така відповідь була викликана тим, що восени 1939 р. у Якуба Вайнтраупа було націоналізовано дві кам'яниці. Тому він цієї влади не любив і водночас боявся. Своїй родині він заявив, що закінчив німецьку школу у Відні, знає цю мову і вірить, що німці не можуть робити таких страшних речей, що Вайнтраупи мають залишитись у Львові і вони переживуть війну. Але, як зазначає Марк Вайнтрауп, – не пережили<sup>175</sup>.

Подібні настрої не були поодинокими серед львівських євреїв. Про цю надію у єврейської громади Львова щодо німецької влади, згадує у своїх спогадах і Курт Левін<sup>176</sup>. Проте безкомпромісна політика нацистів відразу переконала мешканців міста у марноті їх сподівань. На початку серпня 1942 р., як зазначає Марк Вайнтрауп, у львівському гетто було відомо про наближення наступної великої акції, оскільки можна було спостерігати збільшення кількості військ СС, які

<sup>172</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 373-001.

<sup>173</sup> Там само.

<sup>174</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 372-002.

<sup>175</sup> Там само.

<sup>176</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 44.

оточували територію проживання євреїв. У цей період Якуб Вайнтрауп прийняв рішення звернутися за допомогою до митрополита Андрея Шептицького<sup>177</sup>. До війни вони часто зустрічалися і вони добре зналися. Він зателефонував до канцелярії митрополита і попросив владику допомогти його єдиному сину<sup>178</sup>. Спис греко-католицького духовенства за 1944 р. фіксує два номери телефону канцелярії митрополичого ординаріату – 230-20 та П.К.О. Варшава 206-76<sup>179</sup>. Очевидно одим з них Якуб Вайнтрауп скористався. Митрополит відповів йому, що Марк Вайнтрауп має прийти до церкви св. Юрія. Останній прийшов до архикатедрального собору ввечері перед «серпневою» акцією. Його завели на перший поверх Митрополичих палат. Там зібралось близько сімнадцяти євреїв. Митрополита Андрея Шептицького привезли на інвалідному візку. Марка Вайнтраупа привели до владики, він представився і той поклав обидві руки на його голову та благословив. Потім Марка Вайнтраупа завели до укриття в підвалі<sup>180</sup>. Він бачив митрополита тоді лише один раз і перебував там сімнадцять днів. Властиво саме Марк Вайнтрауп свідчить, що переховування сімнадцяти-вісімнадцяти осіб у підвалах Святоюрського комплексу під час «серпневої» акція 1942 р. не було поодиноким випадком рятування євреїв чи щасливим випадком, а систематичним порятунком переслідуваних нацистами людей<sup>181</sup>. Підтвердженням цього є подібний захід, який проводили монахи Студійського Уставу, коли в цей самий час переховували у підвалах взуттєвої фабрики «Солід» на вул. Трибунальській, 16 (сучасна вул. Шевська) шістнадцять євреїв<sup>182</sup>. Тому можна зробити висновок, що візит рабинів Давида Кагане та Кальмана Хамайдеса започаткував порятунок єврейських дітей з львівського гетто, в той час як переховування дорослих, через менші труднощі, пов'язані з віковою особливістю, вже відбувалося напередодні «серпневої» акції 1942 р.

<sup>177</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 372-002.

<sup>178</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 373-001.

<sup>179</sup> Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). Львів: Накладом греко-католицького митрополичого ординаріату, 1944. С. 9.

<sup>180</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 372-002.

<sup>181</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 373-001.

<sup>182</sup> Див.: Гординський В. Спогади про о. Йонаса Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. С. 465; Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 325.

Підводячи підсумки, потрібно зазначити, що події «серпневої» акції 1942 р. стали переломним моментом у відносинах митрополита Андрея Шептицького з єврейською громадою Львова під час Другої світової війни. Саме ця акція стала приводом, який призвів до звертання євреїв з львівського гетто за допомогою до глави ГКЦ. Тоді ж окреслилися дві незалежні ділянки порятунку: дітей та дорослих. Переховування дорослих було первинним через вікові особливості, усвідомлення ними небезпек, що породжувало відповідну поведінку і обережність у загрозованих ситуаціях. Зіграло свою роль і те, що люди, які шукали захисту у Святоюрському комплексі перед «серпневою» акцією 1942 р., були за спогадами свідків виключно дорослими людьми.

Переховування ж дітей вимагало налагодження виробленого алгоритму і мало свою специфіку, породжену віковим, особливо дитячим, сприйняттям світу. Оточення митрополита Андрея Шептицького, якому було доручено вказану роботу, проявило велику мобільність, оскільки вже під час «серпневої» акції 1942 р. організувало вивезення першої групи дітей з львівського гетто. Велика заслуга у цьому належала рабину Давиду Кагане та рабину Кальману Хамайдесу як представникам єврейської громади, які дали перший поштовх у цьому процесі.

З іншого боку, на підставі опрацьованих джерел можна стверджувати, що в серпні 1942 р. рятування євреїв набуло характеру не одноразової акції допомоги, а системного порятунку людей, які опинилися в умовах спланованого німецькою владою геноциду. Деталі, методи та способи будуть розроблені та втілені у життя найближчим оточенням митрополита Андрея Шептицького у наступні місяці осені 1942 р. і вони продемонструють свою ефективність, надійність і продуманість, адже жоден єврей, який був перехований цією групою, не буде заарештований і знищений нацистами.

### 3.2. Місця, особи та методи переховування євреїв монахами Студійського Уставу у Львові в 1942–1944 рр.

Рішення митрополита Андрея Шептицького переховувати євреїв у серпні 1942 р. вимагало від нього сформувати команду людей, які б зайнялися практичним втіленням цього проекту. Йдучи на такий крок, він, очевидно, покладав особливі свої сподівання на найближче оточення та студійське монашество. Питання, чому до цієї роботи не були залучені у великій кількості представники Чину святого Василя Великого та Чину Найсвятішого Ізбавителя, вимагає додаткових пояснень.

З ЧСВВ у митрополита Андрея Шептицького були складні відносини через політику візантинізму, яку глава ГКЦ обрав як домінуючу для майбутнього<sup>183</sup>, і якої не підтримувало керівництво ЧСВВ. Це спровокувало несприйняття ними подальших ідей митрополита та поглиблення конфлікту у міжвоєнний період<sup>184</sup>. Тому під час Голокосту митрополит не міг розраховувати на їх підтримку. Проте окремі василіани допомагали переховуватися єврейському населенню, незважаючи на катастрофічний стан своїх монастирів після першої радянської окупації 1939–1941 рр.<sup>185</sup>. Винятком у цій ситуації пов'язаний із порятунком євреїв став випадок з матір'ю Монікою (Марією Полянською 1885–1951) ЧСВВ, яка допомагала главі ГКЦ втілювати його план в очолюваному нею монастирі Пресвятої Трійці в с. Підмихайлівцях (Рогатинський район Івано-Франківської області)<sup>186</sup>.

З іншої причини митрополит не використовував допомоги монахів ЧНІ. Вона полягала у їх нечисельності станом на 1942 р. та перетворенні німецькою

<sup>183</sup> Див.: Гентош Л. Митрополит Шептицький 1923–1939. Випробування ідеалів. С. 294–295; Папезинська-Турек М. Візантинізм чи латинство? Дискусія в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності. *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії* / відп. ред. О. Турій. Львів: Видавництво УКУ, 2015. Ч. 7. С. 407–416.

<sup>184</sup> Гентош Л. Митрополит Шептицький 1923–1939. Випробування ідеалів. С. 323–325.

<sup>185</sup> Див.: Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 43; Масюк А., ЧСВВ Могутність Христової віри (Спогади) / упоряд.: О. Мідик. Львів: Добра книжка, 2002. С. 31–32; Тринько Р. Ігумен о. Юліан Манько ЧСВВ. Львів, 2008. С. 48.

<sup>186</sup> Див.: Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 45; Стеців-Тимчук У. Свічка в руках Христових. Життя матері Моніки (Марії) Полянської, ЧВСС. Львів: СПОЛОМ, 2013. С. 74–75; Сало С. Провінція Пресвятої Тройці Сестер Чину Святого Василя Великого: нариси з історії. Жовква: Місіонер, 2012. С. 187–188.



адміністрацією одного з найбільших їхніх монастирів на українських землях в с. Голоско Велике біля Львова на шпиталь для військовополонених<sup>187</sup>. Через це редемптористи у Львові не мали місця, де можна було б організувати надійне укриття для євреїв. Тому вони в районі Збоїщ, де мали свою власність, тільки годували євреїв, які приходили до них із своїх схованок<sup>188</sup>.

Незважаючи на згадані фактори, редемптористи зробили свій помітний внесок у переховування та порятунків євреїв на території Львівської архієпархії. Ієромонах Василій (Величковський) ЧНІ (1903–1973) врятував декілька десятків євреїв різного віку у монастирі Успіння Пресвятої Богородиці ЧНІ в Тернополі<sup>189</sup>, а ієромонах Іван (Нагірний) вивів під виглядом монахів з львівського Шталагу-328 п'ятьох єврейських лікарів, яких нацисти збиралися відправити до Янівського концентраційного табору<sup>190</sup>. Сам він загинув у 1942 р. від тифу, яким заразився, здійснюючи душпастирську опіку над військовополоненими у Шталагу-328<sup>191</sup>.

Враховуючи перелічені чинники, можна зробити висновок, що митрополит Андрей Шептицький у своїй роботі стосовно євреїв міг вповні покладатися лише на студійське монашество, яке швидко після відходу радянських військ відновило свою власність над монастирями, хоча і без земель, яких німецька влада не повернула їм у довоєнному обсязі. Станом на 1 січня 1944 р. у Львівській архієпархії було дев'яносто три монахів-студитів та вісімдесят чотири монахинь-студиток<sup>192</sup>.

Іншими важливими співробітниками митрополита у справі порятунку євреїв були представники найближчого священичого оточення з числа працівників

<sup>187</sup> Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 44–45.

<sup>188</sup> Інтерв'ю з отцем Степаном (Захарківим), ЧНІ, від 17.02.1994, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. *АИЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-309.3. Арк. 10.

<sup>189</sup> *Див.*: Кавац К. Арешт та ув'язнення владики Василя Величковського. Вінніпег-Манітопа, 2014. С. 95; Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 45.

<sup>190</sup> Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». С. 147.

<sup>191</sup> *Див.*: Інтерв'ю з отцем Степаном (Захарківим), ЧНІ, від 17.02.1994, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 9; Інтерв'ю з братом Василем (Михайлом Стецем), ЧНІ, від 07.05.2002, м. Тернопіль. Інтерв'юер: О. Личковський. *АИЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-181.5. Арк. 4.

<sup>192</sup> Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 43–44, 46.

Святоюрського комплексу. Вони були перевірені випробуваннями першої радянської окупації, загартованими та готовими іти на смерть заради ідеї віри, що підтверджує випадок, коли їх всіх мало не розстріляли радянські органи держбезпеки в останні дні своєї окупації у червні 1941 р.<sup>193</sup>.

Найближчою людиною для митрополита в часи його служіння як глави ГКЦ був його рідний брат ігумен Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький). Саме він став головним координатором акції порятунку євреїв у 1942-1944 рр. Як особа він донедавна був практично недослідженим в українській історіографії<sup>194</sup>. Проте в останні роки ситуація змінилася, з'явилися перші наукові студії, присвячені цій історичній постаті<sup>195</sup>, було видано твори блаженного<sup>196</sup> та листи до родини<sup>197</sup>. Ієромонах Климентій (Шептицький) належав до числа церковних діячів, які були представниками так званих «пізніх покликань». Він вирішив стати монахом у віці сорока двох років<sup>198</sup>, а пресвітерські свячення одержав у сорок шість<sup>199</sup>. Перед цим були роки вагань, перешкод та розвитку покликання<sup>200</sup>, яке в кінцевому результаті знайшло своє втілення у багатолітньому служінні ігуменом Святоуспенської Лаври Студійського Уставу. У молоді роки він здобув блискучу юридичну освіту. Свої студії він проводив в Ягеллонському університеті<sup>201</sup>, в університеті Мюнхена<sup>202</sup> та в

<sup>193</sup> Сліпий Й. Спомини. С. 140.

<sup>194</sup> Дмитрух С. Духовне формування монаха студита у світлі писань о. Климентія Шептицького. Львів: Свічадо, 1997. С. 5.

<sup>195</sup> Див.: Дмитрух С. Блаженний Климентій Шептицький про молитву у відроджених монастирях Студійського Уставу. Львів: Свічадо, 2002. 132 с.; Чернописька В. З. Релігійна та громадська діяльність Климентія Шептицького (1869–1951 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 25 с.; Чернописька В. З. Релігійна та громадська діяльність Климентія Шептицького (1869–1951 рр.). Львів: Галицька видавнича спілка, 2014. 302 с.

<sup>196</sup> Блаженний преподобномученик Климентій (Шептицький): збірка творів / упоряд.: ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів: Колесо, 2014. 225 с.

<sup>197</sup> Шептицький К. Листи до рідного брата Станіслава графа Шептицького та родини. 1881–1945 рр. / упоряд.: І. Матковський, ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів, 2017. 215 с.

<sup>198</sup> Шептицький Я. К. Отець Климентій Шептицький: життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких. Львів: Свічадо, 2016. С. 100.

<sup>199</sup> Там само. С. 105.

<sup>200</sup> Там само. С. 42-43.

<sup>201</sup> Шептицький Я. К. Отець Климентій Шептицький: життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких. С. 38-42.

Сорбонні<sup>203</sup>. 16 липня 1892 р. він здобув науковий ступінь доктора права Ягеллонського університету<sup>204</sup>. Невдовзі, у 1900 р., його було обрано депутатом парламенту у Відні<sup>205</sup>, а з 1901 р. він став членом Державної Ради, де він проводив активну діяльність<sup>206</sup>. Але поступово Климентій (Шептицький) у 1907 р. полишає активну світську діяльність, зокрема політичну діяльність, хоча в майбутньому зберіг інтерес до політики, згодом – управління маєтками, а в 1911 р. розпочинає своє монаше життя, спочатку серед бенедиктинців. Через рік він вступив до новіціату в студійському монастирі у Камениці (сучасна Боснія та Герцоговина).

Стосунки між братами Шептицькими після вступу Климентія до монастиря набули ще більшого значення. Їхня племінниця Анна Шептицька свідчить: «Вирішував (Климентій Шептицький) для нього (Андрея Шептицького) різні справи, помагав, був йому завжди якби «під рукою». Знаю з розповідей батьків, що одним з мотивів вступу до монастиря стрийка Казя було: «допомогти Ромцьові в його винятково тяжкій дорозі»<sup>207</sup>. Духовенство Львівської архієпархії симпатизувало рідному братові митрополита і навіть бажало бачити його єпископом-помічником під час загострення цього питання на зламі 1926–1927 рр.<sup>208</sup>. Проте через спротив єпископів Григорія Хомишина (1867–1945) та Йосафата Коциловського (1876–1947) папський нунцій монсеньйор Лоренцо Лаурі (1864–1941) був вимушений відхилити кандидатуру ієромонаха Климентія (Шептицького)<sup>209</sup>. З роками, коли митрополит ставав все старшим і хворим, ієромонах Климентій (Шептицький) починав бути необхідною опорою для глави ГКЦ, який довіряв найважливіші справи лише йому. Племінник братів Шептицьких Ян Шептицький свідчить: «Був для нього (Митрополита Андрея Шептицького) і секретарем, і капеланом, і в міру поступаючої недуги, щораз, то більше необхідним асистентом при щоденній Службі Божій. Але

<sup>202</sup> Шептицький Я. К. Отець Климентій Шептицький: життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких. С. 43–44.

<sup>203</sup> Там само. С. 45–48.

<sup>204</sup> Там само. С. 50.

<sup>205</sup> Там само. С. 79.

<sup>206</sup> Там само. С. 81–97.

<sup>207</sup> Свідчення Анни Шептицької від 3. XI. 1988 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 3. Арк. 1.

<sup>208</sup> Гентош Л. Митрополит Шептицький 1923-1939. Випробування ідеалів. С. 95.

<sup>209</sup> Там само.

перш за все був для нього повірником. Забрав із собою більше відомостей про Митрополита, ніж хто-небудь інший із довкілля»<sup>210</sup>. Племінниця Шептицьких францішканка сестра Тереза (Шептицька) влучно зазначає у цьому контексті, що «отець Климентій (Шептицький) був тінню Андрея Шептицького»<sup>211</sup>. Тому, обираючи головного координатора для акції порятунку євреїв, митрополит доручив цю небезпечну роботу найближчій і найнадійнішій людині, якій абсолютно довіряв і чий організаційні здібності були перевірені багатьма секретними справами.

Іншим питанням є чи був ієромонах Климентій (Шептицький) готовим до виконання такого складного доручення. Для відповіді на це потрібно проаналізувати особистість ігумена Святоуспенської Лаври Студійського Уставу. Для нового бачення особи ієромонаха Климентія (Шептицького) пропонується розглянути свідчення його родичів<sup>212</sup> та людей, які відбували з ним ув'язнення після арешту<sup>213</sup> радянськими органами держбезпеки у 1947 р.<sup>214</sup>, коли він здійснив невдалу спробу передати на захід лист про становище ГКЦ в СРСР<sup>215</sup>.

Племінник ієромонаха Климентія (Шептицького) Ян Казимир Шептицький згадує про дядька, як про надзвичайного аскета<sup>216</sup>. Він спав сидячи, спершись на поруччя ліжка<sup>217</sup>. Умеблювання його кімнати було невибагливим – всього декілька

<sup>210</sup> Шептицький І. Л. Отець Климентій. *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто-Чикаго, 1983. Ч. III. С. 779.

<sup>211</sup> Свідчення сестри Терези (Шептицької) від 8 грудня 1988 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 3. Арк. 27.

<sup>212</sup> Див.: Свідчення Анни Шептицької від 3. XI. 1988 р. 12 арк.; Свідчення Яна Казимира Шептицького від 24 листопада 1988 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 3. 10 арк.; Свідчення сестри Терези (Шептицької) від 8 грудня 1988 р. 3 арк.; Свідчення Катерини Дембінської від 30 листопада 1988 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 3. 2 арк.

<sup>213</sup> Див.: Спогади Івана Кривуцького про зустріч з о. архімандритом Климентієм (Шептицьким) від 8 вересня 1995 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 5. 6 арк.; Спогади Романа Новосада про зустріч і спільне перебування з архімандритом Климентієм Шептицьким в камері внутрішньої тюрми МГБ в Києві у 1948 від 17 липня 1995 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 5. 8 арк.; Дворников О. А это было так... *Лавра*. 1999. Вип. 12. С. 12.

<sup>214</sup> Кримінальна справа №148913 на Климентія Івановича Шептицького. Т. І. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74978 фп. 357 арк.

<sup>215</sup> Лист Климентія Шептицького до Кирила Королевського від 15 серпня 1946 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 5. 6 арк.

<sup>216</sup> Свідчення Яна Казимира Шептицького від 24 листопада 1988 р. Арк. 19.

<sup>217</sup> Там само.

потрібних речей<sup>218</sup>. З людьми був простим і доступним<sup>219</sup>. Ця риса була притаманна обом братам Шептицьким<sup>220</sup>. Під час Голокосту вона уможливлювала звернення незнайомих євреїв по допомогу до митрополита, які знали цю особливість з міжвоєнного періоду. Брати Шептицькі виявляли багато у чому схожість, проте варто пам'ятати, що вони мали різні характери. Климентій (Шептицький) був, за словами Яна Казимира Шептицького, «живим, імпульсивним, таким, що переймався всім гаряче. Був при цьому веселим і дотепним»<sup>221</sup>. Митрополит же трохи інший, і з ним відчувалася певна дистанція<sup>222</sup>.

Але найважливіша риса для обох Шептицьких – це особлива турбота про ближніх. Рабин Давид Кагане зазначає, що «турбота про ближнього була змістом його (Андрея Шептицького) життя»<sup>223</sup>. Племінниця Шептицьких Катерина Дембінська, згадуючи про Климентія (Шептицького), пише, що «готовність служіння кожному – було найбільшою ознакою його характеру»<sup>224</sup>. І ця риса очевидно найкраще виявлялася у роки переслідування євреїв нацистами. Ієромонах Климентій (Шептицький), за словами Яна Казимира Шептицького, «жив не для себе, а для інших»<sup>225</sup>. «Мав турботу про дрібні справи для інших»<sup>226</sup>. Це зокрема підтримує в'язень Іван Кривуцький, з яким ігумен перебував у слідчій в'язниці НКВС УРСР у Києві в 1948 р.<sup>227</sup>. Інший в'язень тієї ж самої в'язниці Роман Новосад згадує, що найбільше, що турбувало і засмучувало ієромонаха Климентія (Шептицького) в тих тяжких тюремних умовах було те, що «немає можливості

---

<sup>218</sup> Свідчення Яна Казимира Шептицького від 24 листопада 1988 р. Арк. 22.

<sup>219</sup> Там само. Арк. 17.

<sup>220</sup> Там само. Арк. 22.

<sup>221</sup> Там само. Арк. 8.

<sup>222</sup> Там само.

<sup>223</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 88.

<sup>224</sup> Свідчення Катерини Дембінської від 30 листопада 1988 р. Арк. 30.

<sup>225</sup> Свідчення Яна Казимира Шептицького від 24 листопада 1988 р. Арк. 20.

<sup>226</sup> Там само. Арк. 21.

<sup>227</sup> Спогади Івана Кривуцького про зустріч з о. архімандритом Климентієм (Шептицьким) від 8 вересня 1995 р. Арк. 67.

служити як слід Богові і людям, яких він залишив і в монастирі, і в селі, бо ж мав можливість допомагати бідним, знедоленим»<sup>228</sup>.

Також ієромонах Климентій (Шептицький), за спогадами сестри Терези (Шептицької), «мав якийсь євангелічний підхід до кожної людини»<sup>229</sup>. Він, як зазначає спів'язень блаженного Орест Дворников, «давав частку тепла і надії, яких ми в той час потребували»<sup>230</sup>. Про ці особливості ієромонаха Климентія (Шептицького) надзвичайно емоційно згадують євреї, яких він переховував. Марк Вейнтрауп, який переховувався з групою євреїв у підвалах Святоюрського комплексу у серпні 1942 р. згадує, що ієромонах Климентій (Шептицький) щоранку приходив в укриття розмовляти з ними. Завжди мав лагідну посмішку. З Марком Вейнтраупом особисто він говорив декілька разів. «Давав нам утіху, яку ми так потребували. Ми через неї знову відчували себе людьми, що ми оточені ними, що є Бог, що є якась людяність... Для кожного мав посмішку, слово, пораду, духовну підтримку»<sup>231</sup>. Ці відвідини мали особливе значення для них, бо «нас трактували, як звірів. Це була величезна моральна допомога, щось більше ніж їжа, бо ми були молодими людьми, стривоженими, які відчували все подвійно...і Климентій (Шептицький) робив цю річ з цілого свого серця, з цілої своєї душі... Він розумів, що кожне слово, промовлене до окремого з переховуваних у підвалах, підносить дух і дає надії. Це був найбільший вияв людяності»<sup>232</sup>. Цікавим залишається факт, що Курт Левін який написав у 1960 р. статтю «Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство», практично дослівно передає емоції та погляди Марка Вейнтраупа. Він пише у ній: «Але найважливіше було те, що вони (студити) дали моральну поміч тим, яких переховували, і причинилися до того, щоб жиди, які були позбавлені всякого людського права й без ніякої безпеки, відчули наново потребу вірити в людство»<sup>233</sup>. Цей же Курт Левін пригадує свою першу зустріч з ігуменом.

<sup>228</sup> Спогади Романа Новосада про зустріч і спільне перебування з архімандритом Климентієм Шептицьким в камері внутрішньої тюрми МГБ в Києві у 1948 від 17 липня 1995 р. Арк. 3.

<sup>229</sup> Свідчення сестри Терези (Шептицької) від 8 грудня 1988 р. Арк. 27.

<sup>230</sup> Дворников О. А это было так... С. 12.

<sup>231</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 372–002.

<sup>232</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 373–001.

<sup>233</sup> Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. *Світло*. 1960. № 11. С. 485.

Той, за словами врятованого, «влив багато відради в моє серце... Просив, щоб стосовно будь-чого до нього звертався і вважав його за батька»<sup>234</sup>. Митрополит же після цієї розмови Курта Левіна з ієромонахом Климентієм (Шептицьким) запитався детально першого, як йому живеться і був дуже задоволений, що все добре<sup>235</sup>. Для Андрея Шептицького характерною була глибока турбота про перехованих євреїв тих, яких тримали в гетто. Курт Левін свідчить, що «митрополит цікавився рівнем життя в гетто: як люди прохарчуються? Скільки мають хліба? Яка була доля дітей? Хто опікувався хворими?»<sup>236</sup>.

Не менш важливою виявилася у роки Голокосту здатність ієромонаха Климентія (Шептицького) вселити надію і перспективу на майбутнє у людей, які здавалося б були приречені на знищення та забуття. Зокрема, Курт Левін зазначає, що, переховуючи його, ієромонах Климентій (Шептицький) розмовляв з ним про його майбутню вищу освіту закордоном, тонкощі освітньої системи, особливо відмінності, та порадив довершити навчання у Польщі, щоб легше було потім кудись вступити. Він скористався порадами ігумена, що в майбутньому призвело до можливості вступу в Єврейський університет у Єрусалимі<sup>237</sup>.

Джерелом сміливості, самопожертви у справі спасіння євреїв, якій, як згадує Курт Левін, ієромонах Климентій (Шептицький) «цілу свою душу віддавав», була його віра у волю Божу. Ця тема була наскрізною у його пасторальному служінні. Він висловлював потребу її пізнання та пошуку і в офіційних зверненнях<sup>238</sup> і у приватних листах<sup>239</sup>, порадах<sup>240</sup>. Вона були тим фактором, що на нього покладался ігумен у всіх небезпеках і яким заспокоював євреїв, котрими опікувався<sup>241</sup>.

Підсумовуючи відомості про готовність особистості ієромонаха Климентія (Шептицького) до переховування євреїв, варто наголосити, що він був повністю готовий до завдань покладених на нього митрополитом Андреем Шептицьким. Його

<sup>234</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 137.

<sup>235</sup> Ibid.

<sup>236</sup> Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. *Світло*. 1960. № 11. С. 484.

<sup>237</sup> Свідчення Курта Левіна від 8 серпня 1994 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 7.

<sup>238</sup> Шептицький К. Воля Божа – це святість наша. *Ясна путь*. 1936. № 3. С. 2–5.

<sup>239</sup> Свідчення сестри Терези (Шептицької) від 8 грудня 1988 р. Арк. 27.

<sup>240</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. АСУЛ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. Т. 2. Арк. 38.

<sup>241</sup> Ротфельд А. Монастир був островцем спокою і безпеки. *Нова доба*. 2012 р. 13 грудня. С. 6.

аскетичний стиль життя, турбота про ближніх та знедолених, бажання йти назустріч переслідуванім, комунікативні навички та вміння налагодити довіру – підтверджують ці висновки. Слід виокремити, зокрема, віру ігумена у волю Божу, яка була важливою для зберігання як власного внутрішнього спокою, так і заспокоєння довірених йому людей.

Переходячи до дослідження місць переховування євреїв у Львові, варто заакцентувати увагу на тому, що першість, з погляду важливості у проекті митрополита, насамперед належала Святоюрському комплексу. Тут проходили зустрічі з нужденними євреями, які потребували порятунку, і часто власне ці стіни ставали первинним місцем їх укриття поки знайшлося надійне місце. Тут був головний координаційним центром акції. Таку роль приміщення на Святоюрській горі виконували не вперше. У 1930 р., під час «пацифікації», митрополит наказав переобладнати частину приміщень капітули на шпиталь для побитих і скалічених польськими військовими та поліцейськими українців, оскільки державні медичні установи не приймали їх і не надавали допомоги<sup>242</sup>. У 1940 рр. протягом двох місяців в митрополичих палатах переховувалися від радянської влади родичі Шептицьких, яких після цього переправили на територію Генерал-губернаторства<sup>243</sup>. В часи німецької окупації у приміщеннях продовжували надавати притулок різним людям<sup>244</sup>, але особливе місце посідали євреї. З митрополичого палацу починалася історія переховування окремих осіб, а деколи і цілих родин, у тих чи інших монастирях, притулках для дітей, керівництво яких погоджувалося брати на себе відповідальність. Ситуації, за яких зверталися євреї, були різними. Дослідження засвідчили, що ці євреї дуже часто були не місцевого походження, а приїхали до Львова з різних міст колишньої II Речі Посполитої. Яскравим зразком цього може слугувати історія родини Штернів. Вони походили з Кракова<sup>245</sup> і в останні дні

<sup>242</sup> Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настоятелем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. Арк. 127.

<sup>243</sup> Свідчення Анни Шептицької від 3. XI. 1988 р. Арк. 13.

<sup>244</sup> Див.: Там само. Арк. 14; Свідчення Яна Казимира Шептицького від 24 листопада 1988 р. Арк. 14; Сліпий Й. Спомини. С. 141.

<sup>245</sup> Relacje ocalonych z Zagłady. Stern Lilith. *AŻIH*. Z. 301. T. 1181. Ark. 1.



серпня 1939 р., як і Кальмани, що були з Катовіц<sup>246</sup> і теж звернулися по допомогу до митрополита, стали біженцями і опинилися у Львові. Потім частина родини загинула – батько та молодший брат Лілі Штерн-Польман вивезено з львівського гетто до газових камер в Белжець<sup>247</sup>. Мати Лілі Штерн-Польман – Цицилія Штерн була швачкою. Вона шила одяг для Інгерди Віт, дружини високопоставленого офіцера СС. Напередодні закриття гетто Лілі Штерн-Польман втекла з нього до матері<sup>248</sup>. Вони деякий час переховувалися у Інгерди Віт разом з єврейською родиною Подошинів, глава якої Юзеф Подошин, порадив звернутися за допомогою до митрополита Андрея Шептицького. Так жінки потрапили до митрополичих палат. Лілі Штерн-Польман описує зустріч з Андреем Шептицьким: «Митрополит, мабуть, побачив страх у моїх очах, ото ж кивнув до мене, щоб я підійшла. Тоді він мене обняв, погладив по голівці і сказав: «Не бійся, дитино! Нічого поганого тобі тут не станеться»<sup>249</sup>. Наступного дня Цицилія Штерн та Лілі Штерн-Польман були переведені до приміщення монастиря сестер Студійського Уставу на вул. Убоча, 4, де ними заопікувалася ігуменя мати Йосифа (Вітер)<sup>250</sup>. Цицилія Штерн не володіла українською мовою, тому вдавала глухоніму за порадою сестер, а Лілі Штерн-Польман мешкала при сиротинці монастиря. Так вони дочекалися завершення німецької окупації<sup>251</sup>.

З переховуванням у Святоюрському комплексі пов'язані і дві історії відмов від такої послуги з боку євреїв. Вони не були унікальними у своєму роді, оскільки подібні випадки щодо ініціатив духовенства фіксуються у спогадах врятованих євреїв<sup>252</sup>. Перша історія стосується родини Хоровіц. Ця родина походила зі Станіславова. Наприкінці 1942 р. у станіславівському гетто був вбитий глава цієї родини – Йоахім Хоровіц. Його дружина Амалія Хоровіц разом з сином Адольфом покинули станіславівське гетто і вирушили до Львова. У місті вони зустріли свого

<sup>246</sup> Свідчення Леона Хамайдеса від 21 лютого 1996 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 12

<sup>247</sup> Relacje ocalonych z Zagłady. Stern Lilith. Ark. 7.

<sup>248</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 163.

<sup>249</sup> Свідчення Лілі Польман від 16 серпня 2016 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 1. Арк. 1.

<sup>250</sup> Лист Лілі Польман до матері Серафими (Датків) від 15 листопада 2016 р. АСІМ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

<sup>251</sup> Свідчення Лілі Польман від 16 серпня 2016 р. Арк. 1.

<sup>252</sup> Relacje ocalonych z Zagłady. Wolish Marlena. *AŻIH*. Z. 301. T. 1128. Ark. 6.

давнього знайомого зі Станіслава – пана Жураковського, який порадив звернутися їм по допомогу до митрополита. Амалія Хоровіц скористалася порадою, зареєструвалася на аудієнцію у Андрея Шептицького і він її прийняв. Митрополит разом з своїм секретарем склали план щодо одержання метрик для матері і сина. Вони їх одержали, Андрей Шептицький запропонував їм місце для переховування у монастирі, але Амалія Хоровіц відмовилася від цього, бо знайшла родину Барицьких з Чорткова, які погодилися її переховувати. В них вони перебували аж до приходу радянської армії у квітні 1944 р.<sup>253</sup>. Цей випадок, як і випадок Штернів є підтвердженням слів Курта Левіна, що митрополит переховував як знайомих євреїв, так і незнайомих і надавав їм допомогу<sup>254</sup>.

Друга історія стосується Марка Вейнтропа і показує рівень безпеки та безкорисливості монахів та священників, які йому допомагали на тлі наступних подій, коли той опинився поза їх захистом. Коли Марк Вейнтрауп переховувався в підвалах Святоюрського комплексу у серпні 1942 р, його родина, яка складалася з чотирьох осіб, залишилася у львівському гетто. З одного боку – весь цей час переховування він описує як розумовий відпочинок, відчуття безпеки, бачення того, що є надія, що він переживе все це, що є Бог і людяність<sup>255</sup>. З іншого боку, він хотів повернутися до рідних, хвилювався за їх долю<sup>256</sup>. У роздумах про них Марк Вейнтроп не міг думати логічно через глибокий страх за родичів у гетто. Він пояснює, що в таких складних обставинах людина зосереджується лише на одному – вижити і врятуватися<sup>257</sup>. І тоді Марк Вейнтроп приймає рішення покинути укриття і повернутися до близьких у гетто. На сімнадцятий день свого перебування у підвалах Святоюрського комплексу він звернувся з такою заявою до ієромонаха Климентія (Шептицького). Для учасників акції порятунку це було непросте рішення відпускати тих, яким вони допомагали. Євреїв могли упіймати і ті могли виказати таємницю, що б спричинило смерть і переховуваних євреїв, і організаторів порятунку. Та

<sup>253</sup> Свідчення Едварда Харвітта від 9 травня 1996 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 17.

<sup>254</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 156.

<sup>255</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 373-001.

<sup>256</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 372-002.

<sup>257</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 373-001.

всупереч логіці подій ієромонах Климентій (Шептицький) заявив тоді Маркові Вейнтропові: «Це твоє рішення. Ти можеш тут залишатись, як довго ти потребуватимеш, але як хочеш – можеш йти»<sup>258</sup>. Молодий священник дістав доручення увечері того ж дня випроводити Марка Вейнтропа з палат без зірки Давида у гетто до батьків.

Щодо більш тривалого періоду переховування в Святоюрському комплексі, то добре у джерелах висвітлена історія рабина Давида Кагане. Під час укриття він писав щоденника, який з усією повнотою передає його емоції та переживання. Цей рукопис, перекладений на декілька мов, є єдиним джерелом, написаним у період порятунку євреїв монашеством та духовенством ГКЦ. Друге важливе джерело – спогади Курта Левіна<sup>259</sup>, які вражають деталізацією і є не лише розповіддю про долю єврейської родини та окремо взятої молодшої людини у роки Голокосту, але і розповіддю про життя студитських монастирів під час німецької окупації, оскільки автор переховувався у всіх великих обителях, за винятком с. Зарваниці, на території Львівської архієпархії ГКЦ<sup>260</sup>. Різниця між історіями рабина Давида Кагане та Курта Левіна полягає у запропонованих їм методами переховування. Щодо рабина Давида Кагане був застосований стандартний метод, яким користувалася координаційна група з переховування євреїв для багатьох людей – його укривали таємно, не переодягаючи і не допускаючи зустрічей з людьми. Натомість Курта Левіна переодягнули в монаший одяг і він перебував постійно у видимості чужих людей. Його зовнішність<sup>261</sup>, на відміну від зовнішності рабина Давида Кагане<sup>262</sup>, дозволяла йти на такий ризик. Це був унікальний випадок у діяльності координаційної групи, і він вимагав постійного переміщення Курта Левіна у межах системи студитських монастирів, щоб його остаточно не розпізнали як єврея.

Співпраця ж рабина Давида Кагане з митрополичою резиденцією мала декілька фаз. На початку, у серпні 1942 р., Давид Кагане отримав від о. Климента

<sup>258</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 372–002.

<sup>259</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 141–145.

<sup>260</sup> Свідчення ієромонаха Марка (Стека) від 28 серпня 1974 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 3.

<sup>261</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 78.

<sup>262</sup> Там само. С. 104.

(Шептицького) лист адресований матері Йосифі (Вітер) з проханням подбати про трирічну дочку рабина Руф<sup>263</sup>. Зустріч з нею він описує так: «Ігуменя Йосифа прийняла мене тепло. Вона висловила глибоке співчуття і розуміння трагедії, яка спіткала єврейський народ. Тільки потім, коли я дізнався, що вона, ризикуючи життям, врятувала багатьох єврейських жінок і маленьких дівчаток, я зрозумів, що говорила вона не з ввічливості, а це дійсно було її переконанням»<sup>264</sup>. Дівчинку забрали сестри-студитки, і батько побачився з дочкою аж наприкінці грудня 1943 р., коли її до нього привела у бібліотеку «Студіону» мати Йосифа (Вітер)<sup>265</sup>. Потім настала черга дружини рабина Нехами. «Забезпечена написаним ігуменом Климентієм Шептицьким рекомендаційним листом і фальшивими «арійськими» документами, моя дружина вирушила до ігумені жіночого студійського монастиря, де вона повинна була прожити якийсь час»<sup>266</sup>. Її втеча з гетто відбулася у 1943 році. «Перше своє укриття вона знайшла в Личаківському жіночому монастирі, що на вул. Убоча, в резиденції ігумені Йосифи (Вітер), яка очолювала жіночі студитські монастирі»<sup>267</sup>. Названий монастир не був великим. У ньому зазвичай жило не більше дванадцяти сестер, а умови не були комфортними через поширення в приміщеннях грибка<sup>268</sup>. Згодом дружина рабина переїхала у жіночий монастир в Брюховичах. Тут «вона вивчила українську і познайомилася з новим оточенням, у якому вона тепер мала жити, з людьми, звичаями і можливими небезпеками. Її забезпечили справжніми, надійними «арійськими» документами. Поступово вона звикла до життя неєврейського світу, до вулиць, навіть, наважувалася виходити одна без супроводу»<sup>269</sup>. «У березні 1943 року моя дружина покинула Брюховичі. Занадто довге перебування на тому самому місці було ризиковане. Повернувшись до Львова, вона якийсь час жила в монастирі на вул. Убоча, потім почала працювати в центрі

<sup>263</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 90.

<sup>264</sup> Там само. С. 91.

<sup>265</sup> Там само. С. 188.

<sup>266</sup> Там само. С. 110.

<sup>267</sup> Там само. С. 190.

<sup>268</sup> Інтерв'ю з сестрою Дарією (Єфросинією Канюкою), студитка, від 25.02.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Проців. Арк. 8.

<sup>269</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 190.

догляду за дітьми на вул. Островського»<sup>270</sup>. «Весь цей час моя дружина підтримувала тісний контакт із ігуменею Йосифою, часто з нею бачилася та одержувала через неї відомості про свою дочку і чоловіка. Вона знала, що я живий і перебуваю в надійному місці, але не знала, де саме»<sup>271</sup>. «Вона спала в келії ігумені, ходила до церкви і так два роки її не викрили і не схопили»<sup>272</sup>. І нарешті, сам рабин Давид Кагане 23 травня 1943 р. втік з Янівського табору до собору св. Юрія<sup>273</sup>. Митрополит Андрей Шептицький доручив ієромонаху Климентію (Шептицькому) здійснювати опіку над ним<sup>274</sup>. Той перевів його для проживання до бібліотеки Митрополичих палат<sup>275</sup>. У розмовах з ієромонахом рабин Давид Кагане відчував, що той розумів трагедію єврейського народу і сприймав їхні муки, як свої. Також ігумен запевнював, що з родиною рабина все гаразд, вони в надійному місці, але яке відмовлявся називати заради безпеки переховуваних. Рабинові тричі на день монах-студит приносив їжу, яка переважно складалася з хліба, овочів, деколи вареного яйця чи склянки молока. Про нього як особу, що переховується у бібліотеці, знали, крім митрополита та ігумена, тільки ще секретар Андрея Шептицького – о. Володимир Грицай та монах-студит, який доглядав рабина<sup>276</sup>. У цьому контексті варто зосереджувати увагу на постатях секретарів митрополита як важливих учасниках координаційної групи з порятунку євреїв. Під час німецької окупації офіційно їх було троє – о. Іван Котів<sup>277</sup>, о. Володимир Грицай<sup>278</sup> та о. Костянтин Стисловський<sup>279</sup>. Двоє перших секретарів відігравали особливу важливу роль у справі укриття євреїв. Про діяльність останнього у цій ділянці – о. Костянтина Стисловського на сьогодні матеріалів не виявлено.

<sup>270</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 192.

<sup>271</sup> Там само.

<sup>272</sup> Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. С. 12.

<sup>273</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 156.

<sup>274</sup> Там само. С. 158.

<sup>275</sup> Там само. С. 156.

<sup>276</sup> Там само. С. 164.

<sup>277</sup> Список греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 9, 23.

<sup>278</sup> Там само. С. 28.

<sup>279</sup> Там само. С. 37. Див. також: Інтерв'ю з ієромонахом Севастіаном (Степаном Дмитрухом), студит, від 19.07.2016, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L002.

Отець Володимир Грицай користувався особливою довірою в митрополита Андрея Шептицькому. Той доручав йому як догляд за рабином Давидом Кагане, так і роботу в екстрених ситуаціях. Такою ситуацією став випадок, коли на подвір'я перед собором св. Юрія та митрополичими палатами увірвався натовп євреїв, що тікали від німецької облави. Митрополит Андрей Шептицький викликав о. Грицай і попросив заховати цих людей. На запитання секретаря, де саме, митрополит вирішив, що місцем сховку має стати помешкання о. Володимира Грицай, яке було у будинку капітули і складалося з трьох кімнат. Отець погодився і зачинив на ключ весь цей натовп. Коли прийшли гестапівці, вони вимагали дозволу на обшук, і митрополит погодився, доручивши при цьому о. Володимиру Грицаю функцію розпоряджатися всіма ключами і показувати приміщення. Коли вони наблизились до помешкання секретаря, гестапівець поцікавився чиє воно. Отець відповів, що його і німець наказав продовжувати огляд далі<sup>280</sup>. Так були врятовані ці люди, а разом з ними і мешканці Святоюрського комплексу. Цей випадок демонструє, наскільки митрополит ішов на крайній ризик заради життя євреїв. Щодо о. Володимира Грицай, то він виконував не лише прямі накази Андрея Шептицького, а у різних ситуативних випадках проявляв ініціативу і рятував євреїв на вулицях Львова за будь-якої нагоди<sup>281</sup>. Рабин Давид Кагане зазначає, що він «дуже тепло ставився до євреїв і щиро їм співчував»<sup>282</sup>.

Інший секретар – о. Іван Котів виконував надзвичайно важливу координаційну роль у роботі з духовенством Львівської архієпархії щодо порятунку євреїв. У цьому він тісно співпрацював з матір'ю Йосифою (Вітер). Його завданням було розміщення у надійних сиротинцях та монастирях єврейських дітей, яких прислали священники<sup>283</sup>. Це саме стосувалося і студитів, яким він передав євреїв для укриття. Прикладом цього можуть бути перші моменти переховування Курта Левіна<sup>284</sup>.

<sup>280</sup> Інтерв'ю з ієромонахом Севастьяном (Степаном Дмитрухом), студит, від 19.07.2016, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L002

<sup>281</sup> Ковба Ж. Секретар Високопреосвященного митрополита. *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944* / упоряд.: Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 292–293.

<sup>282</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 164.

<sup>283</sup> Свідчення Лілі Польман від 4 березня 1996 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 26.

<sup>284</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 56.

Спільним для обох цих секретарів митрополита було залучення їх для комунікації з жителями львівського гетто. Там вони виконували різні завдання від збору інформації щодо умов життя<sup>285</sup> до спроб виведення родин<sup>286</sup>. Після ліквідації ГКЦ у 1946 р., їх обох заарештовали органи радянських спецслужб та відправили у довготривалі ув'язнення.

Повертаючись до переховування рабина Давида Кагане, варто зазначити, що у бібліотеці Митрополичих палат він переховувався до 2 червня 1943 р., коли був переведений братом Теодозієм (Цибрівським) до студійського монастиря священномученика Йосафата на вул. П. Скарги неподалік Святоюрського комплексу. Причиною цього, як пояснив рабинові о. Володимир Грицай, було те, що до Митрополичих палат приходило занадто багато людей і це стало небезпечним<sup>287</sup>. У цьому монастирі рабин Давид Кагане прожив до 12 вересня 1943 р., поки гестапо не зробило там обшуку і митрополит не вирішив перевезти його назад у свою резиденцію<sup>288</sup>. Там Давид Кагане мав декілька зустрічей і розмов з митрополитом Андреем Шептицьким<sup>289</sup>. Наприкінці жовтня 1943 р. з тієї ж причини, що і попереднього разу, рабина знову було таємно переведено братом Теодозієм (Цибрівським) назад до студійського монастиря священномученика Йосафата<sup>290</sup>. Окрім рабина Давида Кагане, який досить тривалий час переховувався у митрополичих палатах, там надавали таку ж допомогу аптекарю д-ру Юзефові Подошинові. Про це, зокрема, згадує патріарх Йосиф Сліпий у своїх спогадах<sup>291</sup>. Родина Подошинів також належала до єврейських родин, врятованих митрополитом Андреем Шептицьким<sup>292</sup>. Ця родина складалася з подружжя Юзефа і Анни та їхнього сина Людвіка. Д-р Юзеф Подошин був знайомий із студитами ще з довоєнних часів, підтримував з ними постійні стосунки у роки війни<sup>293</sup>. Це

<sup>285</sup> Левін К. Митрополит Андрей Шептицкий і жидівське суспільство. С. 484.

<sup>286</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 147.

<sup>287</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 165.

<sup>288</sup> Там само. С. 177.

<sup>289</sup> Там само. С. 179–183.

<sup>290</sup> Там само. С. 184.

<sup>291</sup> Сліпий Й. Споми́ни. С. 141.

<sup>292</sup> Свідчення Лілі Польман від 4 березня 1996 р. Арк. 25.

<sup>293</sup> Священники ісповідники і мученики. *Богословія*. 1984. Т. XLVIII., кн. 1–4. С. 231.

знайомство стало підставою для його прохання про переховування. Відповідь була позитивною і у листі до патріарха Йосифа Сліпого датованого 1 березням 1963 р. він вказує отців І. Котіва, В. Гриця та О. Іванюка як головних своїх рятівників<sup>294</sup>.

Для уможливлення порятунку цієї родини її членів довелося розділити. Сином Подошинів семилітнім Людвіком заопікувався катехит Львівської духовної семінарії Святого Духа, молодий священник о. Онуфрій Іванюк. Він віддав хлопця до своїх родичів у село, звідки походив. Вони досить сердечно прийняли Людвіка, бо думали, що то нешлюбна дитина о. Онуфрія Іванюка, який перебував у celibatі. Чутки дійшли до пароха села, який повідомив про це єпископа. Над о. Онуфрієм Іванюком відбувся дисциплінарний процес, і його суворо покарано. Задля добра і безпеки єврейської дитини о. Онуфрій Іванюк мовчав на процесі і не оборонявся. Тільки після повернення радянської влади, священник розказав правду і був реабілітований<sup>295</sup>.

Таким чином, Святоюрський комплекс був важливим не лише у транзитному аспекті, але і у довготривалому проекті переховування. Протягом цієї довготривалої акції студити відігравали важливу роль у догляді над євреями на рівні з секретарями митрополита, які займалися організаційними справами. Проте студити не лише обслуговували нужденних людей у митрополичих палатах. Вони за дорученням архімандрита укривали євреїв у двох власних обителях у Львові. ідеться про монастир святого священномученика Йосафата та Святоіванівську Лавру Студійського Уставу. Людиною, якій довелося переховуватися в обох монастирях, був Курт Левін<sup>296</sup>. У монастирі святого священномученика Йосафата довгий час, почергово з Митрополичими палатами, укривався рабин Давид Кагане<sup>297</sup>. Святоіванівська Лавра щодо переховування євреїв більш znana своїм сиротинцем, де мешкали єврейські діти<sup>298</sup>. Вона ж була і місцем адаптації Курта Левіна до нового життя у спільноті монахів Студійського Уставу. Саме сюди було переведено його з

<sup>294</sup> Священники ісповідники і мученики. С. 231.

<sup>295</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 158.

<sup>296</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 65–81.

<sup>297</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 165–185.

<sup>298</sup> Інтерв'ю з Анною Канич від 22.03.2016 р., м. Львів. Інтерв'юер: Х. Кутнів. Арк. 9.



сиротинця на вул. Павлінів у зв'язку із загрозою розкриття тамтешніми вихованцями<sup>299</sup>. У Святоіванівській Лаврі він жив у ролі новика, брав участь у всіх молитовних заходах монастиря за винятком прийняття Святого Причастя<sup>300</sup>. Його адаптацією займався колишній голова гуртка «Леонтіївців» ієромонах Тит (Процюк), який вчив Курта української та церковнослов'янської мов, звичаїв та особливостей життя в монастирі. Сам же Курт Левін у вільний час багато читав українських книжок, що покращувало його знання мови<sup>301</sup>. Ієромонах Тит (Процюк) восени 1942 р. опікувався Куртом Левіном, а пізніше, у листопаді 1943 р., водночас і рабином Давидом Кагане та згаданим Куртом Левіном у бібліотеці «Студіону» на вул. П. Скарги<sup>302</sup>. Обидва врятовані залишили теплі спогади, сповнені симпатії та подяки до цього студита<sup>303</sup>. Про свої перші дні у Святоіванівській Лаврі Курт Левін згадував: «Життя за монастирським розпорядком дуже мене гнітило, бо я не звик стояти навколішки годинами, слухати співи незнайомою мовою та розважати. Перші дні було дуже важко, але пізніше я поволі при звичаївся до ритму монашого життя, навчився співати в хорі й читати псалми старослов'янською мовою. Одного дня монах попросив мене читати псалми під час Північної служби, і я зрозумів, що спільнота монастиря св. Йоана Хрестителя на Личакові визнала і прийняла мене»<sup>304</sup>. Проте це визнання стосувалося не всіх членів цієї спільноти. Ієромонах Рафаїл (Роман Хомин 1907–1944)<sup>305</sup>, коли прибув до Святоіванівської Лаври, розгадав таємницю Курта Левіна і зажадав, щоб його було усунено з монастиря. Він мотивував цю заяву тим, що цілковите винищення євреїв є волею Божою і допомога їм є порушенням її<sup>306</sup>. З одного боку, вказані заяви ієромонаха Рафаїла (Хомина) можуть викликати враження про антисемітизм цього монаха. Але щодо позиції ієромонаха Рафаїла (Хомина) варто пам'ятати, що він був неоднозначною

<sup>299</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 137.

<sup>300</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 71.

<sup>301</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 137.

<sup>302</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 185.

<sup>303</sup> Див.: Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 135, 137; Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 186.

<sup>304</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 73.

<sup>305</sup> Список греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 39.

<sup>306</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 137.

особистістю в спільноті монахів-студитів<sup>307</sup>. Він висловив думки стосовно переховування євреїв і в кінцевому результаті спричинився до переведення Курта Левіна у монастир святого священномученика Йосафата<sup>308</sup>. Але при цій позиції він врятував двох єврейських дітей з львівського гетто, помістив їх до сиротинця, відвідував та видав метрики про хрещення<sup>309</sup>. Тому для остаточної відповіді про його сприйняття єврейського питання у роки Голокосту потрібно зважувати на те, про який саме період німецької окупації йде мова, а еволюція його поглядів стосовно цих процесів вимагає більш ґрунтовних досліджень у світлі виявлених фактів його допомоги євреям.

Незважаючи на ці неприємності, покидаючи Святоіванівську Лавру, Курт Левін був вже на той момент повністю адаптований до монашого ритму життя<sup>310</sup>. Він переїхав до монастиря святого священномученика Йосафата біля собору св. Юрія у Львові. Це була однією з перших, заснованих митрополитом Андреем Шептицьким студитських обителей. У міжвоєнний період вона виконувала важливу господарську і освітньо-мистецьку роль в житті монахів Студійського Уставу. Її монахи жили поруч з євреями і мали до війни з ними часті контакти, що відображає літопис монастиря священномученика Йосафата у Львові. Ці контакти полягали у торгівельних справах, наприклад, закупівлі борошна, яке деколи могло бути поганої якості і підлягало поверненню<sup>311</sup>, чи купівлі товарів у єврейських крамницях<sup>312</sup>. Літопис фіксує також і проблеми окремих сусідів євреїв, наприклад крадіжки їхнього майна<sup>313</sup> чи розбиття вікна монастиря дітьми серед, яких був єврейський хлопчик, і його батько відшкодував вартість збитку<sup>314</sup>. Тому для монахів монастиря

<sup>307</sup> Див.: Інтерв'ю з Анною Канич, 1928 р.н., від 15.06.2016, м. Львів. Ч. I. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L004; Інтерв'ю з Анною Канич, 1928 р.н., від 15.06.2016, м. Львів. Ч. III. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L006.

<sup>308</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 139.

<sup>309</sup> Інтерв'ю з ієромонахом Севастяном (Степаном Дмитрухом), студит, від 19.07.2016, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L002.

<sup>310</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 78.

<sup>311</sup> Хроніка монастиря святого Йосафата Студійського Уставу. 1931–1945 рр. Арк. 88.

<sup>312</sup> Там само. Арк. 63.

<sup>313</sup> Там само. Арк. 59.

<sup>314</sup> Там само. Арк. 75-76.

священномученика Йосафата євреї були людьми повсякденності, відомими і сприйнятними для розуміння через побутові відносини.

Випадок Курта Левіна у 1942 р. став для них підготовчим для складнішого переховування рабина Давида Кагане у 1943 р. Усі етапи порятунку спільнота монастиря пройшла достаньо вдало. Свідченням цього є хоч би той факт, що у 1943 р. в монастирі вже переховувалися обоє. Настоятель ієромонах Никанор (Дейнега) на зборах попросив студитів, щоб у випадку виявлення євреїв хтось один взяв на себе відповідальність і зберіг життя всі іншим монахам – всі члени спільноти виявили готовність це зробити<sup>315</sup>. Їх у цьому виборі постійно супроводжували страх та обшуки, які лише посилювалися. Саме один з обшуків у 1942 р. спричинився до переведення Курта Левіна на рік до скиту св. Андеря у Лужках<sup>316</sup>. Там він зустрівся з ієромонахом Никоном (Цосняком). Це була досить передбачлива людина. Після прибуття Курта Левіна до Лужок, він відразу поінформував монахів про нового мешканця монастиря і строго заборонив їм навіть між собою розмовляти про єврейське походження гостя<sup>317</sup>. Після річного перебування в цій обителі він повернувся назад до монастиря священномученика Йосафата, де переховувався у бібліотеці «Студіону» вже разом з рідним братом Натаном Левіном та рабином Давидом Кагане<sup>318</sup>.

Важливими є також заходи, що їх здійснювали студити задля збереження здорової психіки доручених їм євреям. Вони самі, як і їхні євреї, жили в епіцентрі події Голокосту у Львові. Вони бачили з вікон монастиря священномученика Йосафата колони євреїв, яких гнали нацисти<sup>319</sup>, чули постріли і крики з львівського гетто<sup>320</sup>. Це дуже пригнічувало монахів<sup>321</sup>. Підтвердженням цього є історія новика монастиря священномученика Йосафата, відомого польського художника українського походження, Юрія Новосільського, який жив у Львові серед студитів з

<sup>315</sup> Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. С. 485.

<sup>316</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 80–81.

<sup>317</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świątego Jura spisana w roku 1946. S. 151.

<sup>318</sup> Ibid. S. 161.

<sup>319</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 80

<sup>320</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 170.

<sup>321</sup> Там само.

жовтня 1942 до літа 1943 р.<sup>322</sup>. Перед початком свого монаршого життя він деякий час провів у родині інженера Омеляна Кіцери (1892–1975) на вул. Поперечній, 14<sup>323</sup>, малював олівцем ескізи ікон та відвідував музеї<sup>324</sup>. Потім переїхав до монастиря священномученика Йосафата. Там з вікон він бачив убитих євреїв, тіла яких нацисти вивозили, та ліквідацію львівського гетто<sup>325</sup>. Свідком подібної картини він був і Святоіванівській Лаврі. З пагорбів, де стояв монастир, було видно гетто і Юрій Новосільський бачив дим пожеж, втечі євреїв у збіжжя та їх виловлювання місцевими жителями та поліцаями<sup>326</sup>. Він страшенно внутрішньо пережив побачене, втратив віру у Бога і протягом 1943–1954 рр. був атеїстом<sup>327</sup>.

Студити рятували психологічне здоров'я своїх перехованих євреїв працею. Ще у Святоіванівській Лаврі Курту Левіну було доручено підмити коридори та мити дерев'яну підлогу у трапезній, капличці та залі. Помагав йому у цьому брат Лаврентій (Кузик)<sup>328</sup>. Цю роботу він продовжив і під час першого свого перебування у 1942 р. у монастирі священномученика Йосафата<sup>329</sup>. Наступного разу він у 1943 р. опинився в цьому ж монастирі через потребу опіки над рабином Давидом Кагане, який переживав психологічну кризу<sup>330</sup>, і спілкування з євреєм, з родиною якого він добре знався ще до німецької окупації<sup>331</sup>, могло допомогти йому. Невід'ємним залишався фактор роботи, який відволікав порятованих від думок про те, що діється навколо<sup>332</sup>. Курт Левін зазначає з цього приводу: «Перебуваючи переважно у монастирі, за винятком щоденних походів до Юра, я втратив впевненість у собі. Новоприбулий ієромонах Герман, трохи поспостерігавши за мною, сказав мені у трапезній, що я почав виглядати і поводитись як єврей. Він додав, що хтось може

<sup>322</sup> Черні К. Кажан у храмі. Біографія Юрія Новосільського. Чернівці: Книги-XXI, 2015. С. 76, 87.

<sup>323</sup> Там само. С. 75.

<sup>324</sup> Інтерв'ю з Олександром Кіцерию, 1931 р.н., від 24.01.2017, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L018.

<sup>325</sup> Черні К. Кажан у храмі. Біографія Юрія Новосільського. С. 168, 84.

<sup>326</sup> Там само. С. 83.

<sup>327</sup> Там само. С. 83, 184.

<sup>328</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 75.

<sup>329</sup> Там само. С. 79.

<sup>330</sup> Там само. С. 104.

<sup>331</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 161.

<sup>332</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 185.

відчути, що я боюся, і порадив мені цього страху позбутися. Наступної неділі мене попросили супроводжувати отця Германа в якості дяка. Відтак ми почали щотижня ходити через ціле місто до парохій на окраїнах Львова. Отець Герман відправляв Літургію, я прислужував йому, співав антифони, прокимен і читав Апостола. Усе інше співали парохіяни. Ці недільні екскурсії додали мені хоробрості, і ми стали з отцем Германом добрими друзями»<sup>333</sup>.

Догляд за цими євреями у монастирі святого священномученика Йосафата здійснював ієромонах Тит (Процюк)<sup>334</sup>. Попереднього разу, коли рабин жив у монастирі, монах-тесля з Святоіванівської Лаври зробив для нього таємне укриття-кімнату на горищі. Тоді в монастирі про це знало лише троє монахів<sup>335</sup>. Тепер же було облаштоване укриття в закутку бібліотеки «Студіону»<sup>336</sup>. Коли студити бачили німців, вони дзвонили п'ять разів і рабин ховався. Спали Давид Кагане і Курт Левін почергово вночі, стежачи за ситуацією<sup>337</sup>.

Обшуки були спричинені доносами. Із кримінальної справи №1697 за 1964 р., яку вів КДБ проти ієромонаха Германа (Будзінського), стає зрозумілим із слів свідків, що люди знали про переховування у монастирі священномученика Йосафата євреїв<sup>338</sup>. Очевидно, що за монастирем слідкували, бо, як свідчить Давид Кагане, коли він першого разу опинився в обителі, через кілька тижнів обшуки посилюлися<sup>339</sup>. У розмові з ним брат Севастян (Бень) припустив тоді, що хтось здійснив донос, бо один з обшуків був особливо ретельним в середині вересня 1943 р.<sup>340</sup>. Це породжувало страх серед мешканців монастиря священномученика Йосафата<sup>341</sup>. Тільки упродовж зими 1943/1944 рр. монастир пережив шість

<sup>333</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 105.

<sup>334</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 185.

<sup>335</sup> Там само. С. 169.

<sup>336</sup> Див.: Там само. С. 188; Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 163.

<sup>337</sup> Ibid. S. 162.

<sup>338</sup> Будзінський Григорій Антонович, кримінальна справа №1697, 1964. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 1. Т. 2. Арк. 170, 172, 173, 264.

<sup>339</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 175.

<sup>340</sup> Там само. С. 177.

<sup>341</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 141.

обшуків<sup>342</sup>. Незважаючи на це, спільнота стійко винесла всі випробування і виконала поставлене архімандритом завдання стосовно євреїв.

Останнім питанням, пов'язаним з побутом євреїв у монастирі священномученика Йосафата, є питання їжі. На ієромонаха Германа (Будзінського) було покладено завдання забезпечувати продовольством євреїв у цьому монастирі<sup>343</sup>. Він повинен був реалізовувати німецькі продуктові картки, а також знаходити інші шляхи для харчування цих осіб<sup>344</sup>, що було надзвичайно складно. Курт Левін з цього приводу зазначає: «Життя в Лужках було спартанським, але порівняно з умовами в монастирі св. Йосафата воно здавалося розкішшю. Місто голодувало. Ледь-ледь вдавалося прохарчуватися завдяки допомозі монастиря на Личакові, а також борошну та картоплі, що їх монахам вдавалося провезти через поліцейські кордони з довколишніх сіл. Але цього було явно замало»<sup>345</sup>.

Гроші на харчі для цих трьох євреїв, передавав митрополит Андрей Шептицький<sup>346</sup>. Він давав їх своєму секретареві о. Володимиру Грицяю, а той розділяв і вручав монахам для прохарчування євреїв, які переховувалися у бібліотеці на вул. П. Скарги та у інших місцях Львова<sup>347</sup>. В тому числі, раз або двічі за грішми до Митрополичих палат приходив ієромонах Герман (Будзінський)<sup>348</sup>. Також гроші на харчі надходили від крилошанина Митрополичої Консисторії, члена президії Митрополичого Церковного суду II інстанції о. Степана Рудя (1883–1963)<sup>349</sup>. Він, до початку Другої світової війни, був професором Львівської богословської академії<sup>350</sup>, викладав у ній літургіку та церковний спів<sup>351</sup>, а у

<sup>342</sup> Див.: Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 188; Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 163.

<sup>343</sup> Будзінський Григорій Антонович, кримінальна справа №1697, 1964. Арк. 166.

<sup>344</sup> Там само.

<sup>345</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 104.

<sup>346</sup> Будзінський Григорій Антонович, кримінальна справа №1697, 1964. Арк. 265.

<sup>347</sup> Там само. Арк. 268.

<sup>348</sup> Там само. Арк. 265.

<sup>349</sup> Див.: Там само. Арк. 268, 254; Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 8, 10, 11.

<sup>350</sup> Ті, що відійшли. Поминки професорів Богословської академії у Львові. Надгробне Слово Верховного Архієпископа Кир Йосифа 20. XI. 1969 в храмі Св. Софії. *Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П.Синиця. Торонто-Чикаго, 1983. Ч. III. С. 869.

Львівській духовній семінарії Святого Духа був духівником<sup>352</sup>. Один із тодішніх семінаристів, Василь Ящун, залишив такі спогади про цього священика: «Він був талановитим духівником. Деякі з точок до розважань, що їх він давав нам кожного дня ввечері, крім неділі, пам'ятаю ще й досі, наприклад, про світ добра й зла в людині, про спокуси, милосердя, терпеливість, про суть християнської любові, християнську ревність, силу молитви, про святу родину... Його повчання й вказівки лишали завжди благородний слід на моєму духовному житті»<sup>353</sup>. Під час Голокосту, о. Степан Рудь проявив власне це милосердя, яке проповідував молодим семінаристам.

Проте і цих коштів було недостатньо. Тому ієромонах Герман (Будзінський) купував для них харчі за власні гроші. Важливо згадати, що цю діяльність він проводив не лише супроти трьох осіб на вул. П. Скарги, а допомагав харчами й родичам Левіних, які переховувалися у захисті сиріт сестер-студиток на вул. Таборовій 55 (сучасна вул. Тракт Глинянський) у Львові<sup>354</sup>. Навіть двічі чи тричі відносив харчі<sup>355</sup>. У нього був безумовно великий досвід у цій справі, бо як свідчить рабин Давид Кагане: «Багато родин, які тепер проживають в Ізраїлі, завдячують саме йому своїм порятунком. Будзінський допомагав їм вийти з гетто і знаходив для них місця, де вони переховувалися. Серед врятованих були як дорослі, так і діти. Особлива його заслуга у тому, що він знаходив і передавав продовольчі продукти жителям гетто»<sup>356</sup>. Такою, продовольчою місію, вже щодо небагатьох

<sup>351</sup> Ящун В. Греко-католицька богословська академія у Львові моя незабутня «альма матер» (жмуток споминів). *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто-Чикаго, 1983. Ч. III. С. 545.

<sup>352</sup> Яців І. Снігові бункери. Спогад колишнього питомця Української Духовної Семінарії у Львові. *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто-Чикаго, 1983. Ч. III. С. 564.

<sup>353</sup> Ящун В. Греко-католицька богословська академія у Львові моя незабутня «альма матер» (жмуток споминів). С. 545.

<sup>354</sup> Див.: Будзінський Григорій Антонович, кримінальна справа №1697, 1964. Арк. 252; Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 46.

<sup>355</sup> Будзінський Григорій Антонович, кримінальна справа №1697, 1964. Арк. 252.

<sup>356</sup> Там само. Арк. 191.

врятованих з гетто євреїв, він займався аж до зайняття Львова радянськими військами у липні 1944 р.<sup>357</sup>.

Спільним проектом монастиря священномученика Йосафата та Святоіванівської Лаври є переховування євреїв у підвалах взуттєвої фабрики «Солід» у Львові. Це приклад групового порятунку. Його було організувати значно важче, ніж індивідуальний. Адже загроза полягала у створенні складної системи конспірації, яка включала б у себе організацію непомітного передавання харчів, купівля яких і переправлення вже викликали підозру у постійно голодному Львові. Небезпеки, у свою чергу, полягали в обшуках, які організовувала німецька окупаційна влада, та доноси сусідів. Щодо останнього могла йти мова про шантаж з метою одержання коштів від людей, які переховували переслідуваних євреїв<sup>358</sup>, або ж викриття з метою отримати винагороду від гестапо<sup>359</sup>. Студитам разом з єврейськими родинами вдалося пережити всі ці небезпеки і на кожному етапі переховування знаходити шляхи вирішення проблем.

Місцем, де відбувалися згадані події, була взуттєва фабрика «Солід» на тодішній вул. Трибунальській, 16 у Львові<sup>360</sup>. У деяких аспектах її можна порівнювати з «Emailwarenfabrik» Оскара Шіндлера в Кракові, але відмінність полягає у масштабах підприємства та духу, який там панував через основний масив її робітників – монахів-студитів. Діяльність фабрики тісно пов'язана з ієромонахом Йоаном (Петерсом). Йоган Петерс (1905–1995) народився у м. Зідлінггаузен (Вестфалія, Німеччина). У молоді роки навчався в Лювенському та Мюнхенському університетах, завершив семінарію і вже у Папському орієнтальному інституті в Римі зацікавився філософією і традиціями східного християнства. Дізнавшись про діяльність митрополита Андрея Шептицького, він вирушив до Галичини, де прийняв рішення вступити до Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу<sup>361</sup>.

<sup>357</sup> Там само. Арк. 251, 252, 166.

<sup>358</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 378-002.

<sup>359</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 141.

<sup>360</sup> Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. С. 463.

<sup>361</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 295.



Важливо зазначити, що новіціят він проходив з майбутніми ієромонахами Марком (Стеком), Никанором (Дейнегою) та Юрієм (Макаром)<sup>362</sup>. За словами с. Марії (Ляхер) між ними існувала міцна дружба<sup>363</sup>. Вони були елітою тодішніх студитів, оскільки всі мали вищу освіту і на них покладали свої надії щодо майбутнього Студійського Уставу брати Шептицькі<sup>364</sup>. Їхні взаємовідносини, довіра і послух відіграли одну з ключових ролей у порятунковій акції євреїв архімандрита Студійського Уставу митрополита Андрея Шептицького, оскільки вони відповідали за найскладніші її ділянки.

14 жовтня 1937 р. Йоган Петерс прийняв схиму і отримав ім'я Йоан<sup>365</sup>. Брати Шептицькі, з початку його служіння, доручали йому реалізацію складних проектів. Першим таким завданням було організувати бібліотеку візантиністки. Він став керівником будівництва «Студіону» – приміщення бібліотеки і архіву поряд із монастирем св. Йосафата у Львові<sup>366</sup>. Інший важливий фактор полягав у тому, що ієромонах Йоан (Петерс) мав громадянство Німеччини і це в майбутньому у багатьох речах відіграло ключову роль. Вперше це принесло користь наприкінці серпня 1939 р. Під час свого проживання у Львові він встановив дружні відносини з консулом Німеччини. Напередодні початку Другої світової війни, той зустрівся з ієромонахом Йоаном (Петерсом) і порадив покинути Польщу<sup>367</sup>. Ігумен Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький) дав дозвіл, а архімандрит митрополит Андрей Шептицький призначив його священиком при церкві св. Варвари у Відні. Також останній надав додаткові повноваження для організації монашого студитського життя у Німеччині<sup>368</sup>.

<sup>362</sup> Там само.

<sup>363</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. *АИЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-743.7. Арк. 14.

<sup>364</sup> Інтерв'ю з ієромонахом Севастьяном (Степаном Дмитрухом), студит, від 19.07.2016, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L002.

<sup>365</sup> *Див.*: Хроніка. *Ясна путь*. 1937. № 11/12. С. 21; Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1938. С. 89.

<sup>366</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 296.

<sup>367</sup> Там само. С. 297.

<sup>368</sup> *Див.*: Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. С. 463; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 295.

Коли німецькі війська зайняли Краків, ієромонах Йоан (Петерс) прибув туди і одержав посаду керівника відділу у справах ГКЦ при уряді генерал-губернатора Ганса Франка<sup>369</sup>. Обіймаючи цю посаду, він вперше став зв'язковим між перемишльським єпископом-помічником Григорієм Лакотою і апостольським адміністратором Лемківщини о. Яковом Медвецьким та апостольським нунцієм в Німеччині монсеньйором Чезаре Орсеніго<sup>370</sup>. Цю місію він продовжив, тільки вже як кур'єр митрополита Андрея Шептицького, коли повернувся на територію Львівської архієпархії<sup>371</sup>.

У липні 1941 р. ієромонах Йоан (Петерс) звільнився із названої посади під приводом проблем зі здоров'ям і приїхав до щойно окупованого Львова<sup>372</sup>. З цього моменту, аж до свого арешту гестапо, він почав жити подвійним життям: для німецької влади він був підприємцем, а в реальності – монахом Студійського Уставу. Курт Левін, який його бачив у монастирі священномученика Йосафата, згадував, що він, будучи монахом, для конспірації носив дорогий костюм, а не рясу<sup>373</sup>.

У Львові, користуючись усіма перевагами прав громадян Третього Рейху на східних окупованих територіях, ієромонах Йоан (Петерс) розгорнув широку діяльність. Під час першої радянської окупації (1939–1941 рр.) у ГКЦ було конфісковано друкарню «Бібльос». Її друкарські машини перевезли до будинку Обласного виконавчого комітету у Львові<sup>374</sup>. За стараннями ієромонаха Йоана (Петерса) апаратуру було повернуто до Святоюрського комплексу<sup>375</sup>. Як директор цієї друкарні він одержав дозвіл друкувати бланки і документи для Вермахту і

<sup>369</sup> Див.: Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 298; Протокол допиту Вергуна Петра Івановича від 2 квітня 1946 р. *Отець Петро Вергун – апостольський візитатор у Німеччині. Документи архіву СБУ: зб. док. / упоряд.: Д. В. Буріма. Київ, 2016. С. 234; Поїздник І. Політика німецької влади щодо католицьких конфесій на території Генерального губернаторства та її вплив на міжетнічні відносини (1939–1941 рр.). Ковчег. Науковий збірник з церковної історії / відп. ред. О. Турій. Львів: Видавництво УКУ, 2012. Ч. 6. С. 372–383.*

<sup>370</sup> Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. С. 463.

<sup>371</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 298.

<sup>372</sup> Там само.

<sup>373</sup> Там само. С. 79.

<sup>374</sup> Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. С. 463.

<sup>375</sup> Там само.

адміністрації дистрикту Галичина<sup>376</sup>. Але фактичним управлінням підприємством займався настоятель монастиря священномученика Йосафата ієромонах Никанор (Дейнега), який був близьким приятелем, як вже зазначалося, ієромонаха Йоана (Петерса). На цій апататурі, окрім офіційної німецької документації, друкували матеріали і для Львівської архієпархії.

Другим важливим підприємством, яке відіграло велику роль у матеріальному забезпеченні студійського монашества у Львові, була взуттєва фабрика «Солід». Про її створення Володимир Гординський (1915–1994) згадував: «З о. Петерсом я познайомився пізньої осені 1941 р. В тому часі я був керівником з'єднаних фабрик хутер міста Львова, і одного ранку до мого бюро, яке було навпроти Львівського театру, зайшов о. Петерс. Він представився і сказав: «Мене прислав до Вас митрополит Шептицький, щоб ви мені допомогли. Я як німець дістав дозвіл на фабрику взуття, але на тому не розуміюся». Від того почалося наше знайомство і співпраця, яка перетворилася у дружбу. Один з будинків, в якому були робітні хутер, ми звільнили для фабрики взуття, частину устаткування передав нам дуже добрий економіст і прекрасна людина, Омелян Плешкевич, який провадив тоді відділ шкіри у фірмі Ле-Пе-Га. І так при вулиці Трибунальській ч.16 почала працю «Дойтше Шуфабрік Золід», яка в дійсності була фабрикою отців студитів»<sup>377</sup>.

На цій фабриці працювали і монахи Студійського Уставу, і світські люди. Зокрема, технічним керівництвом фабрики займався Володимир Качмарський, керівництвом фінансовими справами – Євген Бирчак, справами постачання – Іван Саяк<sup>378</sup>. Ієромонах Йоан (Петерс) домогся одержання патенту для постачання взуття Вермахту. Також він забезпечив регулярне постачання на фабрику шкіри, дуже дефіцитної в умовах війни<sup>379</sup>.

Окрему групу робітників складали євреї-шевці з щойно організованого наприкінці 1941 р. гетто. Як показує статистика діяльності підприємств у м. Львові станом на 31 травня 1942 р., подібна практика залучення робітників-євреїв була

<sup>376</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 299.

<sup>377</sup> Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. С. 464.

<sup>378</sup> Там само.

<sup>379</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 298.

поширеною<sup>380</sup>. Брат Лаврентій (Кузик) свідчить, що ці люди щодня приходили зранку на фабрику «Солід» і ввечері поверталися назад у гетто<sup>381</sup>. Їх майстром був брат Теодор (Яськів) зі Святоіванівської Лаври у Львові<sup>382</sup>. Це були висококваліфіковані фахівці. Шевці з одного шматка шкіри мали вирізати сім пар чобіт. Вони ж уміли вирізати вісім, а деколи й дев'ять. Надлишок студити таємно виносили під плащами до монастиря священномученика Йосафата<sup>383</sup>. Курт Левін зазначає: «Маючи шкіру, можна було вирішити багато питань. Обрізки можна було обміняти на харчі, паливо та ліки. Взуттєва фабрика допомагала Юрові, монастирям і сиротинцям. Сьогодні це здається дивним, але тоді шкіра була на вагу золота – вона давала студитам можливість допомагати братам, які голодували»<sup>384</sup>. Самим євреям, які там працювали, вона забезпечувала життя. Як зазначає Яків Гонігсман у своїй праці «Катастрофа львівського єврейства (1941–1944)»: «У гетто лінія поділу суспільства проходила між двома групами – «придатних» і «зайвих». Привілейованими були, між іншим, спеціалісти в галузі техніки, ремесла та медицини. Певні пільги мали працівники військових та цивільних підприємств – власності німців, а також співробітники тих фірм, які працювали для німецької армії»<sup>385</sup>. Через свою працю на фабриці «Солід» Йогана Петерса, яка виробляла взуття для Вермахту, її євреї-робітники входили в цю привілейовану групу. Це давало їм видимість потрібності, а отже документи, які забезпечували життя під час періодичних «акцій». Їхні родини не були в безпеці, бо траплялися випадки вбивства і депортацій вдень, під час відсутності чоловіків, які були на роботі<sup>386</sup>. Проте вони хоч якось могли вижити, оскільки мали продовольчі картки через роботу на

<sup>380</sup> Списки підприємств у м. Львові станом на 31 травня 1942 р. *ДАЛО*. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 655. Арк. 1.

<sup>381</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 325.

<sup>382</sup> Інтерв'ю з Степаном Яськівим від 04.09.2016 р., м. Львів. Інтерв'юери: Г. Терещук, Х. Кутнів. Арк. 4.

<sup>383</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 325.

<sup>384</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 298.

<sup>385</sup> Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). *Незалежний культурологічний журнал «І»*. № 58. 2009. С. 169.

<sup>386</sup> Там само. С. 178.

німецькому підприємстві<sup>387</sup>. Яків Гонігсман пише, що «на ці картки щотижня видавали 1400 грамів хліба, 200-400 грамів борошна з висівками... Інколи німці виділяли грамів 200 жиру та 250 грамів мармеладу. У грудні 1941 р. у відповідь на клопотання Юденрату всім євреям, що працювали на німецьких підприємствах, видали по 25 кілограмів картоплі»<sup>388</sup>. Наприкінці 1941 р. у гетто почався голод<sup>389</sup> і цей невеликий заробіток був рятівним для його мешканців. Євреї платили великі хабарі, щоб влаштуватися на німецькі підприємства<sup>390</sup>.

У гетто постійно, починаючи з останніх днів 1941 р., тривали перевірки документів про працевлаштування. Коли виявляли безробітного його арештовували і вивозили за місто на розстріл<sup>391</sup>. Євреям, які працювали на фабриці «Солід», вдавалося уникати таких небезпек. Проте ситуація невдовзі змінилась. Наприкінці липня 1942 р. Єврейське бюро праці ліквідувало усі підприємства в гетто, які не були пов'язанні з виробництвом для потреб німецької армії<sup>392</sup>. На цей час бюро перейшло в безпосереднє підпорядкування СС і німці розуміли, що за таких обставин безробітні євреї були приреченні на смерть. Це був підготовчий етап для реалізації «акції» 10–23 серпня 1942 р.

Серпнева «акція» 1942 р. стала вихідним пунктом у порятунку єврейських шевців та їх прибулих родин у підвалах взуттєвої фабрики «Солід». Як зазначає брат Лаврентій (Кузик), студити, бачачи погибель гетто, прийняли рішення врятувати своїх працівників<sup>393</sup>. Директор фабрики ієромонах Йоан (Петерс) дозволив монахам розпочати цю небезпечну акцію порятунку в стінах його підприємства<sup>394</sup>. Організаційну складову взяли на себе дві особи: брат Лазар (Шиян) і брат Теодосій (Цибрівський)<sup>395</sup>.

<sup>387</sup> Там само. С. 170.

<sup>388</sup> Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). С. 170.

<sup>389</sup> Там само. С. 171.

<sup>390</sup> Свідчення Марка Вайнтраупа. DVD 378-002.

<sup>391</sup> Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). С. 171.

<sup>392</sup> Там само.

<sup>393</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 325.

<sup>394</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 298.

<sup>395</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 158.

Для цих студитів подібні завдання не були новими. Під час Другої світової війни монахи Студійського Уставу, за дорученням ігумена ієромонаха Климентія (Шептицького) часто у зв'язку із різними завданнями, змінювали проживання у монастирях. Коли почалась війна, брат Теодосій (Цибрівський) працював на гарбарні Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу. В період першої радянської окупації у 1939–1941 рр. держава націоналізувала це підприємство і там разом з монахами працювали єврейські біженці з окупованих нацистами країн Центрально-Східної Європи. На цій гарбарні брати познайомилися з біженцями і коли почалась німецька окупація, брат Теодосій (Цибрівський) допомагав переховуватися в селі Уневі двом єврейським родинам<sup>396</sup>. Він, очевидно, як людина дуже чуттєво переживав жахи Голокосту, які творилися навколо нього. Рабин Давид Кагане свідчить, що під час ліквідації львівського гетто у червні 1943 р. брат Теодосій (Цибрівський) опікувався ним, коли той переховувався, за дорученням архімандрита, митрополита Андрея Шептицького на горищі монастиря св. Йосафата. Він зазначає, що всі ці події, які відбувалися в ті дні з євреями, змушували брата Теодосія (Цибрівського) глибоко страждати. Його обличчя відбивало біль і страх, якими той перейнявся за долю приречених євреїв<sup>397</sup>.

Новоприбулих членів родин шевців взуттєвої фабрики «Солід» монахи переховували у підвалах. Вдень люди тихо сиділи, поки у майстернях працювали робітники, а увечері виходили з укриття і цілу ніч виготовляли взуття<sup>398</sup>. Майстерні були на другому поверсі, тому на третьому перебували вночі родини, допоки чоловіки працювали<sup>399</sup>. Загальна кількість євреїв, що там перебували налічувала шістнадцять осіб<sup>400</sup>. Із числа цих людей у джерелах зафіксовано єдине прізвище Фінк. Про цю родину розповів брат Теодосій (Цибрівський) рабинові Давиду

<sup>396</sup> Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. С. 486.

<sup>397</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 170.

<sup>398</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 325.

<sup>399</sup> Інтерв'ю з Степаном Ясківим від 04.09.2016 р., м. Львів. Інтерв'юери: Г. Терещук, Х. Кутнів. Арк. 5.

<sup>400</sup> Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. С. 465.

Кагане<sup>401</sup>. Їхній порятунок – це заслуга українського поліцая Карчмарського, який поєднував службу в поліції з працею на фабриці «Солід». Родина Фінк знала його ще з довоєнних часів і тому звернулася по допомогу. Карчмарський перевів главу сім'ї до фабрики, а дружину і дочку до жіночого греко-католицького монастиря, де всі знали, хто вони насправді<sup>402</sup>.

Таку велику кількість людей не могли врятувати лише двоє чоловіків, які до того ж були задіяні і в інших ініціативах їхнього архімандрита<sup>403</sup>. Для успішної реалізації задуму потрібна була допомога. І така допомога прийшла від довірених мирян ГКЦ. Дослідження співпраці студитів і мирян щодо порятунку львівських євреїв зіштовхується із труднощами, адже відсутні практично будь-які джерела. Як зазначає брат Лаврентій (Кузик), студити різних монастирів використовували її<sup>404</sup>. Наприклад, монахи Святоіванівської Лаври Студійського Уставу тримали одяг у родини Канич, яка мешкала поряд з монастирем, на випадок загрози і потреби переодягнутися і вийти непомітним<sup>405</sup>. Іншим прикладом є розповідь дійсного члена НТШ, професора, доктора медичних наук Олександра Кіцери про допомогу його матері Юлії Кіцери (1896–1987) євреям, які перебували у підвалах взуттєвої фабрики «Солід». Перед смертю Юлія Кіцера розповіла про свою участь в цьому задумі митрополита Андрея Шептицького. До цього в родині Кіцерів розмов про це не було. Те саме відбувалося і під час самого Голокосту. Юлія Кіцера входила до групи жінок, завданням яких було приготування їжі для перехованих студитами євреїв. Цю роботу розділили так, що кожна варила на визначений свій день страви. Олександр Кіцера згадує що Юлія Кіцера час від часу ходила відвідувати якихось знайомих у шпиталях і несла вареники та інші страви, борщі в банках<sup>406</sup>. Існував

<sup>401</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 175.

<sup>402</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 219.

<sup>403</sup> Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. С. 175, 189, 193.

<sup>404</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 329.

<sup>405</sup> Див.: Інтерв'ю з Анною Канич, 1928 р.н., від 15.06.2016, м. Львів. Ч. I. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L004; Інтерв'ю з Анною Канич, 1928 р.н., від 15.06.2016, м. Львів. Ч. II. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L005.

<sup>406</sup> Інтерв'ю з Олександром Кіцерию, 1931 р.н., від 24.01.2017, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L018. Див. також: Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький у спогадах моїх батьків і архівних документах. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 1. Арк. 6.

пункт зустрічі, де це все вона передавала монахам, які відносили їжу до підвалів взуттєвої фабрики «Солід». Юлії Кіцері довіряли цю роботу, оскільки її родину особисто добре знав з 20-их рр. ХХ ст. митрополит Андрей Шептицький. Цікавим залишається факт, що Юлія Кіцера, яка народилася у Кишиневі в родині Одвонж-Васгїрд, мала сімейний досвід порятунку євреїв, оскільки її мати Юлія Одвонж-Васгїрд з дому Ніколаєвих рятувала їх від погромників, випікаючи паски, які євреї ставили у вікнах і натовп не вдирався у такі будинки<sup>407</sup>.

Продовжуючи тему переховування євреїв у взуттєвій фабриці «Солід», варто звернути увагу, що вся ця діяльність була пов'язана із смертельною небезпекою. Фабрика містилася в центрі Львова, за декілька метрів від площі Ринок і була під постійною увагою як органів влади, так і простих мешканців. Небезпеки чигали і всередині фабрики, і назовні. Перші створювали працівники. Брат Лаврентій (Кузик) згадує ненадійність секретаря, який походив з фольксдойчів, і через нього студити постійно перебували у напрузі і страху<sup>408</sup>. Зовнішні небезпеки – це насамперед часті обшуки гестапо і особливо критичний момент – донос сусідів про переховування євреїв у підвалах фабрики<sup>409</sup>. Проте найбільш загрозливий випадок був пов'язаний з неочікуваним арештом восени 1942 р. директора фабрики ієромонаха Йоана (Петерса)<sup>410</sup> та настоятеля монастиря св. Йосафата ієромонаха Никанора (Дейнеги)<sup>411</sup>. Їх заарештували за видрук антифашистських листівок у друкарні, яку

<sup>407</sup> Інтерв'ю з Олександром Кіцєрою, 1931 р.н., від 24.01.2017, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L018.

<sup>408</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 325.

<sup>409</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 158.

<sup>410</sup> Див.: Шпилькин Т. З Авшвіцу до Фльоссенбїргу та Дахаву. *В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Г. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 400; Мариглад Т. Арешт і Дахав. *В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Г. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 464.

<sup>411</sup> Див.: Інтерв'ю з ієромонахом Петром (Павлом Гладієм), студит, від 8.06.2016, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L001; Інтерв'ю з ієромонахом Петром (Павлом Гладієм), студит, від 03.12.1992, м. Львів. Інтерв'юер: В. Благей. АИЦ УКУ (Архів Інституту Історії Церкви Українського католицького університету). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-65.3. Арк. 2; Інтерв'ю з ієромонахом Василем (Володимиром Вороновським), студит, від 03.01.1994, м. Львів. Інтерв'юер: Т. Будзінський. АИЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-903. Арк. 15; Інтерв'ю з владикою Юліаном (Юрієм Вороновським), студит, від 29.09.1998, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. АИЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-945. Арк. 10–17.



очолював ієромонах Никанор (Дейнега), а власником був ієромонах Йоан (Петерс). Взуттєву фабрику як власність ієромонаха Йоана (Петерса) було конфісковано і опечатано. Про подальші події Володимир Гординський згадує: «Рано, як я ще був у ліжку, прийшов до мене о. Котів, людина, яка заступала недужого Митрополита. Він був усюди і виконував волю Митрополита. Притишеним голосом він сказав: «Одягайтеся і негайно ходіть зі мною до палати Митрополита. Отця Петерса арештували і фабрику взуття гестапо сконфіскувало. Треба рішити, що далі робити». Митрополит і архимандрит Климентій вже чекали на мене. Розмова була дуже коротка. Це було доручення Митрополита для мене – до 24 годин видобути фабрику від гестапо. При виході я сказав о. Климентієві, що це неможливе і якби я в тій справі пішов до гестапо, то звідти б вже ніколи не вийшов. Та о. Климентій дуже рішучим голосом відповів, що це воля Митрополита»<sup>412</sup>. За допомогою хабара чиновникові у 30 000 марок Володимир Гординському вдалося повернути фабрику у власність Церкви. І лише після цього йому стало зрозуміло, чому ця фабрика була така важлива для братів Шептицьких. «Я знав, що Митрополит і ОО. Студити переховують жидів, але я не знав, що в той час у пивниці фабрики було шістнадцять жидів і їх викриття було б скінчилося для нас усіх»<sup>413</sup>. Але студитам постійно вдавалося долати виклики і проблеми. Ціною було те, як зазначає Курт Левін, що протягом двох років брат Лазар (Шиян) і брат Теодосій (Цибрівський) не знали, що таке спокій<sup>414</sup>. Вони перебували в тій самій небезпеці, як і євреї, яких вони переховували. Завдяки цій самопожертві, всі ці євреї, за свідченнями Володимира Гординського, пережили німецьку окупацію і входили у число 823-х євреїв<sup>415</sup>, які дочекалися вступу радянської армії до Львова у липні 1944 р.

Підсумовуючи, варто зауважити, що монахи-студити у своїх монастирях у Львові, виробили ефективну систему організації цього переховування євреїв, яка мала добре продумані методи, завдяки чому під час німецької окупації жоден єврей

<sup>412</sup> Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. С. 464.

<sup>413</sup> Там само. С. 465.

<sup>414</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 158.

<sup>415</sup> Friedmann F. Zagłada Żydów lwowskich. Łódź: Wydawnictwo Centralnej żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie żydów Polskich, 1945. S. 25.

не потрапив до рук гестапо. Ця система творилась і еволюціонувала у ході виконання студитами завдань їхнього архімандрита, митрополита Андрея Шептицького. Він створив координаційний центр, кожен з членів якого був готовий йти на максимальний ризик в ім'я спасіння дорученої йому людини чи групи осіб. Члени цього підрозділу були упродовж багатьох років співробітниками глави ГКЦ і він знав їхні можливості. Саме ці люди здійснювали як догляд так, і розміщення євреїв у студійських монастирях. На місцях же виробляли подальший алгоритм дій, спрямований на зберігання таємниці та унеможливлення потрапляння у поле зору гестапо. Велику небезпеку у львівських обителях становили доноси сусідів та людей, які шукали заробітку за виданого єврея. Монастирі переживали це періодично, як і часті обшуки. Але через продуманість механізмів укриття вони кожного разу оминали небезпеку викриття та арешту. Результатом такої клопіткої праці, до якої також були залучені в окремих випадках надійні миряни, стало абсолютне виконання монахами Студійського Уставу завдання, покладеного на них архімандритом митрополитом Андреєм Шептицьким. Їм вдалося зберегти як фізичне, так і психологічне здоров'я доручених їм євреїв та забезпечити нормальне, безперебійне функціонування своїх монастирів в умовах постійного страху та загрози життю.

## РОЗДІЛ 4

### ДОПОМОГА ЄВРЕЯМ МОНАХАМИ УНІВСЬКОЇ СВЯТОУСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ В С. УНЕВІ У РОКИ ГОЛОКОСТУ

#### 4.1. Монахи Святоуспенської Лаври Студійського Уставу і євреї у с. Уневі: досвід взаємодії та виживання під час окупацій 1939–1944 рр.

Діяльність монахів Студійського Уставу щодо порятунку євреїв у Львові була прикладом їхньої участі в опорі нацистському режимові у міському середовищі, де діяли два студійські монастирі. Прикладом же порятунку євреїв у сільському просторі стала робота монахів Студійського Уставу у с. Уневі (тепер Перемишлянського району Львівської області), де містилася їхня матірня Святоуспенська Лавра. Переховування на території Лаври виявилось справою значно важчою, ніж у такому великому місті того часу, як Львів. Село Унів було водночас і на периферії, і в епіцентрі подій Голокосту в Галичині. Сам мікроклімат села був несприятливий для допомоги єврейському населенню через доноси в гестапо групи осіб, які тут мешкали. Але незважаючи на це, село Унів перетворилося на місце, де монахи та мешканці рятували своїх колишніх сусідів-євреїв та зовсім невідомих осіб, які на час війни опинилися в регіоні.

До цього дослідження ішлося здебільшого про порятунок єврейських дітей у сиротинці<sup>416</sup>. Проте ціла низка комплексних інтерв'ювань, які збереглися і були продовженні у 2016–2017 рр., показала велику заангажованість у переховуванні в роки німецької окупації євреїв місцевим населенням та монахами. Так стало можливим відкриття невідомої досі сторінки допомоги місцевим та немісцевим євреям, що її здійснювали як монахи, так і мешканці села Унева. Це розширює розуміння ширшого спектру проблем, пов'язаних із переховуванням єврейських

---

<sup>416</sup> Див.: Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». С. 143; Ковба Ж. Роль митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту. С. 64; Сурмич О. Дні кривавих свастик: Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.). С. 103.

дітей у сиротинці при Святоуспенській Лаврі, відображає небезпеки та механізми поведінки і жертв, і рятівників.

Перед тим, як висвітлювати питання допомоги євреям під час Голокосту у с. Уневі, слід розібратись з єврейською історією села до 1941 р. Єврейське населення, у порівнянні з іншими селами цієї місцевості, в Уневі було численним. Шематизм Львівської архієпархії за 1927 р. стверджує, що в Уневі проживало 933 греко-католиків, 112 римо-католиків та 90 євреїв<sup>417</sup>. В сусідньому с. Якторові, де сестри Студійського Уставу будуть переховувати єврейських дівчаток у своєму сиротинці, число євреїв була меншим – 1233 греко-католиків, 50 римо-католиків та 50 євреїв<sup>418</sup>. Шематизм за 1931/1932 рр. подає незмінну кількість євреїв в с. Уневі і збільшення їх у с. Якторові до 62 осіб<sup>419</sup>. Подібну ситуацію висвітлює і шематизм 1932/1933 рр.<sup>420</sup>. Натомість шематизм 1935/1936 рр. відображає різку зміну кількості євреїв в обох селах – в с. Уневі проживало 1084 греко-католиків, 85 римо-католиків та всього 54 євреїв<sup>421</sup>. В с. Якторові ситуація була аналогічною – 1377 греко-католиків, 60 римо-католиків та всього 20 євреїв<sup>422</sup>. Очевидно, що ситуація із зменшенням єврейського населення пов'язана з втратою колишніх економічних позицій цих сіл. У попередні століття економічне становище було зумовлене розташуванням в Уневі Святоуспенського монастиря, який діяв з кін. XIII ст. Галицькі єпископи і митрополити протягом віків розбудовували монастир та домагалися у влади різноманітних привілеїв, найважливішим з яких став привілей на ярмарки, які відбувалися тричі на рік<sup>423</sup>. Михайло Хамула (1885–1956) у своїх спогадах писав: «Унівський відпуст припадав на день Успенія Пречистої Діви Марії, 28 серпня, і тривав впродовж двох тижнів. На унівський відпуст збиралися щороку хмари прочан, також купці приїжджали туди з усієї Галичини, з Волині й Поділля.

<sup>417</sup> Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1927. С. 260.

<sup>418</sup> Там само.

<sup>419</sup> Шематизм духовенства Львівської архієпархії 1931-1932 рр. С. 223–223.

<sup>420</sup> Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1932–1933. С. 176–177.

<sup>421</sup> Шематизм духовенства Львівської архієпархії 1935-1936 рр. С. 331.

<sup>422</sup> Там само. С. 332.

<sup>423</sup> Лаба В. Нарис історії села Унів та Унівського монастиря від найдавніших часів до 1939 р. Львів, 1997. С. 22.

Навколо монастиря розташовувались тоді торгівці з будками, з різними товарами, хлібом, ковбасою і тому подібним, з ярмарковою літературою; магіки показували свої фокуси-штуки, для дітей крутилась каруселя. Продавали там прерізний крам: взуття, матерію, убрання тощо. У ченців люди купували свічки, молитовники, релігійну літературу. Селяни круглий рік відкладали зайвий гріш, щоб щось купити в Уневі на славному відпусті»<sup>424</sup>. Євреї Унева й околиць використовували описані ярмарки для власної торгівлі. Мешканець села Василь Говіцький згадує, що на цих ярмарках обов'язково функціонував окремий єврейський базар, де продавали бурштин, свічки, єврейські книги, кіпи<sup>425</sup>. Особливо запам'ятався йому власник корчми, «котрий купував у селян багато корець картоплі, пік деруни і продавав гарячі на ярмарку по два крейцери за штуку»<sup>426</sup>. У 20–30 рр. ХХ ст. торгівельна ситуація змінилася. Мешканка Унева Лукія Лесіцька (1932 р.н.) згадує про цей час: «Ярмарки ще були, але вже не такі широкомасштабні. Були вже більш з таким дрібним товаром»<sup>427</sup>. Справжній розквіт цих ярмарків залишився у минулому і припадав на поч. ХХ ст. Лукія Лесіцька зазначає з цього приводу, що її мама та бабуся розповідали, що на тих ярмарках продавали одяг, кінську зброю. «І все що потрібно, можна було купити, тому що ті торги продовжувалися майже дві неділі або й більше перед празником і ще після празнику, а отже майже цілий місяць»<sup>428</sup>. Перша світова війна і повоєнні лихоліття принесли кінець великим унівським ярмаркам, а економічна криза кін. 20 рр. – поч. 30 рр. ХХ ст. спричинила до виїзду євреїв з Унева і навколишніх сіл.

Найкраще топографію розселення єврейських родин в Уневі відображає парохіальна книга, яку вели ієромонахи Студійського Уставу та їх попередники. За допомогою цього джерела можливо виокремити два присілки села, в яких проживали найбільше євреї. Це була Капелівка – центр населеного пункту<sup>429</sup> та

<sup>424</sup> Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського промисловця – організатора килимарства в Західній Україні. Нью-Йорк, 1969. С. 122.

<sup>425</sup> Лобарчук О. Як в краплині роси. *Відродження*. 1990. Серпень. С. 3.

<sup>426</sup> Там само.

<sup>427</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 3.

<sup>428</sup> Там само.

<sup>429</sup> Парохіальна книга с. Унева, 1866–1932 рр. АСУЛ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 199, 227, 245.

Підківка – окраїна, де зафіксована найбільша густота єврейського населення<sup>430</sup>. Використання інформації, вміщеної у парохіальній книзі дозволило перевірити джерела усної історії на правдивість проживання тих чи інших людей у конкретній частині Унева.

Представники єврейської громади Унева були досить заможними. Власник корчми в районі Капелівки Анкель Енде був одним з найбагатших єврейських господарів села. Лукія Лесіцька згадувала: «Корчма – це був будинок єврея Анкеля Енде, який, до речі, у власності мав і цегельню. Ця корчма була побудована пізніше, тому що це місце він купив вже як розпарцелювався фільварок. За тією корчмою ще був фільварочний довгий будинок, де жила фільварчина челядь. В цьому будинку він зробив конюшню, худобу тримав. Бо він займався сільським господарством і цегельнею. Ну і при тому трохи торгами. А цю корчму він побудував з цим розрахунком, щоб це була корчма-готель. На першому поверсі він жив з родиною, а на другому був готель. Це було зроблено, щоб мати прибуток на Успення»<sup>431</sup>. Окрім Анкеля Енде, цегельню в районі Унева, Заставиську, мав також і Хаскіль Штерцер<sup>432</sup>. На господарстві Анкеля Енде працювало багато робітників, більшість яких становили українці. Одним з них був Іван Швед, батько Параскевії Баран (1939 р.н.). Вона згадує такий епізод з того періоду: «Коли в нас голод був, то якимось тато в суботу сторожив в корчмі жида Анкілю стос дров, а він ще й мав там другого слугу, то за нагороду сказав вибирати хліб чорний чи білий і тато вибрав боханець хліба, але Анкель пожалів давати йому пухкий білий, а дав чорний медівник і потім жінка Анкеля сварилася з ним, бо то був ритуальний хліб на суботу, певно маца»<sup>433</sup>. Іван Швед виконував різні роботи. Параскевія Баран зазначає, що її батько Іван

<sup>430</sup> Парохіальна книга с. Унева, 1866–1932 рр. Арк. 495, 491, 519, 521, 523, 525, 569, 581, 631.

<sup>431</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 32.

<sup>432</sup> Див.: Інтерв'ю з Параскевією Баран, 1939 р. н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L014; Інтерв'ю з Дмитром-Петром Бараном, 1934 р.н. Записано з уст від 20.04.2016 р. рясифором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 10.

<sup>433</sup> Інтерв'ю з Параскевією Баран, 1939 р. н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L014.

Швед на конях перевозив Анкелю Енде до корчми зі Львова різні товари<sup>434</sup>. Такий стан речей тривав до 1938 р. У цьому році Анкель Енде продав усе своє майно в Уневі. Святоуспенська Лавра мала право «першого покупця» щодо корчми, тому відкупила будинок назад у свою власність<sup>435</sup>. Причина розпродажу майна полягала у тому, що родич із США надіслав Анкелеві Енде листа, у якому закликав продавати усе і виїжджати з II Речі Посполитої через загрозу війни. Той послухався, розпродав майно і виїхав з країни<sup>436</sup>.

Анкель Енде був не єдиним заможним євреєм-господарем в Уневі. Євреї в цьому селі були досить заможними і підприємницькими людьми. Про це свідчать слова Василя Кравчишина (1932 р.н.): «Жида жили на Підківці (присілок Унева, де мешкала більша частина євреїв села – Ю.С.), там жила Файга (Мейзель), яка перепродувала різні речі по селі, Анкель (Енде) на Капелівці (центральна частина Унева – Ю.С.) мав корчму і цегельню, Берко (Герт Штерцер) коло Чабанів тримав господарку, худобу і поле, Юда (Альвагіль) коло пошти мав магазин і велику господарку»<sup>437</sup>. Євреї були власниками двох магазинів у селі, зокрема згадана Файга Мейзель мала магазин в кінці присілку Підківки біля річки Гнила Липа<sup>438</sup>. Цю жінку згадує Дмитро-Петро Баран (1934 р.н.), оскільки вона купувала в родини Баранів сметану і яйця<sup>439</sup>. Інший промисел євреїв в Уневі полягав у купівлі худоби і її перепродуванні. Цією справою займалася єврейська родина, яка мешкала в присілку

<sup>434</sup> Інтерв'ю з Параскевією Баран, 1939 р. н., від 7.11.2016. DVD L014

<sup>435</sup> Див.: Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 32; Інтерв'ю з Євгенією Жемчук, 1926 р.н., від 21.08.2001, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: схимник Іриней (Іван Волошин). АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 011. DVD. 406-012.

<sup>436</sup> Див.: Інтерв'ю з Йосипом Зіником, 1929 р.н. Записано з уст від 16.06.2003 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1 Арк. 35; Інтерв'ю з Євгенією Жемчук, 1926 р.н., від 21.08.2001, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: схимник Іриней (Іван Волошин). DVD. 406-012.

<sup>437</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н. Записано з уст від 14.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 4.

<sup>438</sup> Інтерв'ю з Катериною Казиминою, 1933 р.н. Записано з уст від 16.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 1.

<sup>439</sup> Інтерв'ю з Дмитром-Петром Бараном, 1934 р.н. Записано з уст від 20.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 12.

Унева – на Підківці<sup>440</sup>. Ярослав Остюк (1936 р.н.) згадує цікавий бізнес своїх єврейських сусідів. Йонс, син Хаскіля Штерцера, який був одружений з однією із дочок заможного унівського єврейського господаря Герта Штерцера, скуповував у селі влітку яйця, коли їх було багато. У своєму будинку в підвалі він складав їх у рідкий розчин вапна. В грудні-січні, коли поляки та українці святкували Різдво і яйця через особливості сезону вставали дефіцитом, Йонс Штерцер наймав воза з кіньми і возив яйця на продаж до Львова. Це давало йому хороший заробіток<sup>441</sup>.

Важливою сферою у господарському житті села вважалося млинарство. В Уневі діяло чотири млини. Один належав євреєві Герту Штерцеру<sup>442</sup>. Він мав досить велику сім'ю, яка складалася з трьох дочок, Злотки, Айденки, Гіці, та двох синів, Йонса і Енделя<sup>443</sup>. Другий і третій млин належав Святоуспенській Лаврі, але один з них орендував єврей Мельман<sup>444</sup>. Четвертий був власністю польської родини Стасюків<sup>445</sup>. Люди з сіл Словіти, Якторова та навіть Липівців, хоча мали свій млин, возили зерно до унівських млинів, які славилися своїми механізмами та якістю помолу<sup>446</sup>.

Унів не мав своєї синагоги. Ірина Чучман (1952 р.н.) згадує розповідь своєї матері: «Євреї молилися в себе по хатах, а на великі свята ходили до синагоги в Перемишлянах». Але був у селі і єврейський цвинтар, декілька мацев з якого

<sup>440</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.П. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L010.

<sup>441</sup> Інтерв'ю з Ярославом Остюком, 1936 р.н., від 15.03.2017, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L021.

<sup>442</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н. Записано з уст від 14.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 4.

<sup>443</sup> Інтерв'ю з Катериною Казиминою, 1933 р.н. Записано з уст від 16.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 1.

<sup>444</sup> Спогади ієромонаха Гедеона (Григорія Сироїда 1914-2004). Записано з уст від 10.05.2002 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L101.

<sup>445</sup> Інтерв'ю з Дмитром-Петром Бараном, 1934 р.н. Записано з уст від 20.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 13.

<sup>446</sup> Інтерв'ю з Дмитром-Петром Бараном, 1934 р.н., від 12.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L011.



збереглося досі<sup>447</sup>. Євреї Унева були віруючими і дотримувалися традицій іудаїзму. В суботу вони не працювали і запрошували українських сусідських дітей, щоб ті розпалювали їм вогнище. Збереглися свідчення осіб, які виконували цю роботу, за яку одержували від євреїв цукерки<sup>448</sup>.

Відносини з українцями мали характер і господарсько-торгівельний, і особистісний. Перше засвідчують факти праці українських робітників у єврейських власників і торгівлі товарами. Друге фіксують, наприклад, спогади свідків, зокрема Василя Кравчишина: «Хаскіль (Штерцер) мав недорозвиненого сина Бадя і другого сина Йосипа, який ходив до церкви і дружив з українцями, зокрема з Сукачем Дорком, який був їздовим у монастирі»<sup>449</sup>. Богдан Зіник, 1936 р.н. свідчить, що згаданий недорозвинутий Бадь ходив до унівської школи разом з українськими дітьми<sup>450</sup>. В Уневі також було декілька випадків хрещень місцевих євреїв з подальшим укладанням шлюбів з українцями<sup>451</sup>. Опитані старожили Унева свідчать про гарні, доброзичливі відносини зі своїми єврейськими сусідами<sup>452</sup>. Такі відносини і добросусідські стосунки стануть рятівними для унівських євреїв під час Голокосту,

<sup>447</sup> Інтерв'ю з Іриною Чучман, 1952 р.н. Записано з уст від 2.05.2016 р. рясифором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 10.

<sup>448</sup> Див.: Інтерв'ю з Йосипом Зіником, 1929 р.н. Записано з уст від 16.06.2003 р. рясифором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 35; Інтерв'ю з Ярославом Остюком, 1936 р.н., від 15.03.2017, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L021.

<sup>449</sup> Див.: Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н. Записано з уст від 14.04.2016 р. рясифором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 4; Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.ІІ. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L010.

<sup>450</sup> Інтерв'ю з Богданом Зіником, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L012.

<sup>451</sup> Див.: Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р. н. Записано з уст від 15.01.2009 рясифором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк.30; Парохіальна книга с. Унева, 1932–1944 рр. АСУЛ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 112.

<sup>452</sup> Див.: Інтерв'ю з Ярославом Остюком, 1936 р.н., від 15.03.2017, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L021; Інтерв'ю з Ігорем Демковичем, 1944 р.н., від 06.04.2017, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L022; Інтерв'ю з Ольгою Стащишин, 1937 р. н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянський район Львівська область. Інтерв'юер: Ю.Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L016; Інтерв'ю з Остапом Казиминою, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L013.

адже вони будуть шукати порятунку саме у своїх українських сусідів, з якими жили поруч протягом усього життя.

Початок Другої світової війни у вересні 1939 р. приніс зміни у буденне життя Унева. Першою жертвою тоталітаризму стала Святоуспенська Лавра Студійського Уставу. Ієромонах Гедеон (Сироїд) свідчить, що коли 18-19 вересня 1939 р. через Унів рухався радянський військовий підрозділ, хтось з місцевих жителів здійснив донос, що в Лаврі є мисливська зброя. Військові негайно заарештували настоятеля ієромонаха Йосифа (Шестюка), який не знав про місце зберігання рушниць, і збиралися його розстріляти, якщо він не видасть зброї. Ситуацію врятував ієромонах Гедеон (Сироїд), який розшукав зброю, замуровану в стіні<sup>453</sup>. Цей факт став для Лаври тривожним сигналом, адже започаткував серію донсів, які повторювалися протягом Другої світової війни під час панування різних окупаційних режимів.

Інша проблема зумовлена тим, що до війни Лавра володіла великою земельною власністю. Це стало можливим, у результаті розбудови її митрополитом Андреем Шептицьким, який поступово збільшував майно Лаври. Лаврі належали 80 га полів і 150 га лісу. Між селами Якторів-Унів лежали «Столові Добра Греко-Католицької Митрополії у Львові». Їх розмір, у свою чергу, становив 1270 га землі і 1000 га лісу<sup>454</sup>. Всю цю монастирську і митрополичу власність радянська влада націоналізувала восени 1939 р.

Націоналізацію супроводжував відкритий грабунок монастиря. Брат Лаврентій (Кузик), який тоді перебував у Лаврі, свідчить, що більшовики конфіскували худобу, пшеницю<sup>455</sup>. Лукія Лесіцька зазначає: «Готове зерно з поля, яке зібрали, приїхали уповноважені і погрузили його на фіри, і сільську бідноту наверх на ці фіри і так їхали коло нас (Лесіцьких) дорогою і співали таку пісеньку «Свобода, свобода, что твое, то мое. Наше все и ничейо». А біднота так врадувалася дарованою пшеничкою, що понаварювала вареників і не знали, скільки можуть

<sup>453</sup> Зі спогадів ієросхимонаха Герасима (Гедеона Сироїда) – духівника Унівської Лаври. *Галицький шлях*. 2007. 30 листопада. С. 3-4.

<sup>454</sup> Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського промисловця – організатора килимарства в Західній Україні. С. 124.

<sup>455</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 321.

з'їсти. Їли-їли і ще з тих вареників стільки залишилося, що потім цебер корові висипали, бо не знали навіть, скільки можуть з'їсти»<sup>456</sup>. Один із вихованців монастирського сиротинця, під час цього сум'яття пограбував інших вихованців і монахів<sup>457</sup>.

Подібне відбувалося і в сусідньому селі Якторові. Місцевий надлісничий і управитель лісів митрополита Андрея Шептицького Петро П'ясецький (1904–1988), який тоді вів щоденник, згадував: «В Якторові пограбували маєток Духовної семінарії. Забирали усе добро фірами і розібрали худобу. А на фільварку Львівської духовної семінарії розмістилось большевицьке військо. Якась моторизована частина. А були б люди і будинки розібрали»<sup>458</sup>.

У ситуації, яка склалася в Уневі у вересні 1939 р., можна простежити спалах колективного психозу у діях місцевого незаможного населення у ставленні до монастирської власності. Воно, отримавши доступ до майна Святоуспенської Лаври Студійського Уставу, почало себе неадекватно поводити. Наприклад, Ганна Головецька варила корові вареники з монастирського збіжжя. Пшеницю, яку везли з Лаври розсипали спеціально дорогою, аж з неї утворилася стежка. Важливо зазначити, що організацію процесу погрому взяла в свої руки новосформована сільська рада з числа унівчан на чолі з Андрієм Нудиком<sup>459</sup>.

До приходу радянської влади в селі жили поодинокі комуністи. До їх числа належав Іван Бедрій, який підбурював сільську бідноту проти заможного селянства в Уневі у вересні 1939 р. Це спричинило до окремого засідання в сільській раді за участі представників влади з Перемишлян. На цьому зібранні вперше порушено рівновагу у сусідських відносинах всередині української громади села. Сусіди почали свідчити один проти одного з метою одержання майна. Прикладом цього став випадок родини місцевого коваля Івана Лесіцького. На нього привселюдно на зборах склав обвинувачення як на куркуля його сусід Іван Микита. Останній хотів

<sup>456</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 17.

<sup>457</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 321.

<sup>458</sup> Щоденник Петра П'ясецького. АСУЛ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Т. 1. Арк. 3.

<sup>459</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою, 1932 р.н., від 20.08.1998, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 406-001.



а з німецької в радянську масово втікали євреї<sup>464</sup>. Михайло Шкільник, який у міжвоєнний період був суддею у Перемишлянах, а за німецької окупації – посадником цього міста, свідчить, що під кінець першої радянської окупації тільки у цьому невеликому містечку мешкало близько 1200 біженців-євреїв<sup>465</sup>. У конфісковані приміщення Святоуспенської Лаври радянська влада теж поселила єврейських біженців. Лукія Лесіцька пригадує: «У лівому корпусі по відношенню до церкви мешкали жиди»<sup>466</sup>. Ієромонах Гедеон (Сироїд) зазначає, що вони мешкали просто у монаших келіях<sup>467</sup>.

Подібний досвід поселення радянською владою єврейських біженців у приміщеннях, які були власністю ГКЦ, не був винятковим заходом лише для Святоуспенської Лаври Студійського Уставу. У Львові, в будинку Духовної семінарії Святого Духа, також були розселені єврейські біженці з теренів колишньої II Речі Посполитої<sup>468</sup>. Коли наприкінці червня 1941 р. місто захопили німецькі війська, деякий час за розпорядженням ректора Львівської богословської академії архієпископа-коад'ютора Йосипа Сліпого цих людей переховували у підвалі будинку Духовної семінарії Святого Духа<sup>469</sup>. Подальша їх доля невідома.

Брат Лаврентій (Кузик) вказує, що в Святоуспенській Лаврі поселилося чотири родини і двоє неодружених чоловіків. Причиною, чому ж саме ці єврейські родини потрапили до цієї Лаври, стало те, що вони, згідно зі своїми навиками, вміли працювати на монастирській гарбарні (чинбарні), конфіскованій державою. Брат Лаврентій (Кузик) твердить, що ці люди були переважно вряями-біженцями з

<sup>464</sup> Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв. С. 127.

<sup>465</sup> Шкільник А. Врятування великого рабина з Белза. *В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 740.

<sup>466</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 17.

<sup>467</sup> Спогади ієромонаха Гедеона (Григорія Сироїда 1914–2004). Записано з уст від 10.05.2002 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. DVD L101.

<sup>468</sup> Синиця П. Львівська богословська академія під час і після Другої світової війни. *Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто-Чикаго: Накладом абсолювентів Української католицької богословської академії, 1976. Ч. II. С. 78, 81.

<sup>469</sup> Сліпий Й. Спомини. С. 141.

Австрії<sup>470</sup>. Проте серед них був біженець з Кристинополя (сучасне місто Червоноград Львівської області) Вольф Лям.

Початок поневірянь родини Лямів припадає одразу на вересень 1939 р. Німецькі війська зайняли Кристинопіль і відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа це містечко мало залишитися в їхній сфері впливу. Ієромонах Гедеон (Сироїд) згадує: «Тоді німці вигнали євреїв з міста. Дали їм одну годину на збори. Багатших розстріляли. Це було за те, що за Польщі у річці Буг євреї купали опудало Гітлера»<sup>471</sup>. Для Лямів це вигнання було важким з огляду на те, що подружжя Вольфа і Перлі мало четверо дітей<sup>472</sup>. Вони прибули до Перемишлян, де Вольф Лям одержав скерування на роботу до гарбарні Святоуспенської Лаври. Згодом гарбарня відіграє дуже важливу і трагічну роль в майбутньому родини Лямів. Вона стане для них місцем порятунку і місцем, неподалік якого схоплять частину цієї сім'ї. Для розуміння цих подій потрібно окреслити, чим була гарбарня.

Гарбарня була місцем, де виправляли шкіру. У житті села вона являла собою важливу і прибуткову справу. У Святоуспенській Лаврі роботу на цьому підприємстві було поставлено на високий рівень. Почалося все з того, що при монастирі діяла реміснична школа<sup>473</sup>, в якій у 1933 р. навчалося близько 30 учнів. Більшість дітей була вихованцями монастирського сиротинця. Студити прагнули не лише виховати цих дітей, але й надати їм професійні навички, які у майбутньому забезпечили б працю і гідний заробіток. У цій школі учні опановували професії шевця, кравця, слюсаря, коваля, а з 1933 р. – гарбаря<sup>474</sup>. У 1935 р. вищезгадана гарбарня розпочала свою роботу<sup>475</sup>. Спершу вона спеціалізувалася на

<sup>470</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 322.

<sup>471</sup> Спогади ієромонаха Гедеона (Григорія Сироїда 1914–2004). Записано з уст від 10.05.2002 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. DVD L101.

<sup>472</sup> Спогади Лукії Лесіцької, 1932 р.н. Записано з уст від 13.04.2013 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L102.

<sup>473</sup> «Маємо незалежну Україну і можна сказати правду» – зі спогадів про Унівський монастир знаменитого скульптора Григорія Пецуха. *Галицький шлях*. 2008. 23 січня. С. 5.

<sup>474</sup> Лаба В. Нарис історії села Унів та Унівського монастиря від найдавніших часів до 1939 р. С. 17.

<sup>475</sup> Амман А., Стек М. Ченці Студитського Устава. С. 18.

білошкірництві. Згодом почали виготовляти шкіри типу юхт, бокс, сирівець, блянки. Виробництво займало досить великий будинок, який складався з п'яти кімнат і простягався вздовж потічка<sup>476</sup>. На початках тут працювало 7-8 осіб. Після розширення і реконструкції інженером Леськівим кількість робітників у 1939 р. сягнула близько 30 осіб<sup>477</sup>.

Радянська влада конфіскувала це підприємство у Лаври і, об'єднавши його з пилорамою, створила промкомбінат<sup>478</sup>. Крім того, у Лаврі почала діяти пекарня і майстерня з плетіння кошиків<sup>479</sup>. Більшовики не мали достатньо кваліфікованих робітників для усіх виробництв, тому монахам дозволили працювати офіційно. Брат Лаврентій (Кузик) згадує, що на кухні і на гарбарні було зареєстровано вісімнадцять студитів<sup>480</sup>. На гарбарні Вольф Лям працював старшим майстром<sup>481</sup>. Її працівниками були як студити, так і місцеві жителі села<sup>482</sup>. З-поміж студитів на той час там працювали брати Теодозій (Цибрівський) та Володимир (Поберейко)<sup>483</sup>, які відіграли помітну роль в акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким під час Голокосту.

На чолі новоствореного промкомбінату поставили комісара Вербовського, радянського єврея, завданням якого було не тільки управління, але і нагляд за монахами. Проте ставлення цього радянського функціонера до монахів змінив один випадок, який стався у його родині. У комісара Вербовського захворіла дочка, і він прийшов до настоятеля Лаври ієромонаха Йосифа (Шестюка) за допомогою. Той відповів, що помолиться за дитину. Коли комісар прийшов додому, ввечері дитина одужала. Через три дні подружжя Вербовських приїхало з дитиною до настоятеля

<sup>476</sup> Казимира Б. Отці студити при праці. Репортаж з Унева, Якторова. *Мета*. 1936. № 35. С. 4.

<sup>477</sup> Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. – кінець XX ст.). С.100.

<sup>478</sup> Мицько І. Історія Святоуспенської Лаври в Уневі. *Лавра*. 1998. № 1. С. 26.

<sup>479</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 17.

<sup>480</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 321.

<sup>481</sup> Спогади Лукії Лесіцької, 1932 р.н. Записано з уст від 13.04.2013 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Вікштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. DVD L102.

<sup>482</sup> Інтерв'ю з Ольгою Стацишин, 1937 р. н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянський район Львівська область. Інтерв'юер: Ю.Скіра. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L016.

<sup>483</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 14-15.

Лаври, а комісар пообіцяв, що монахам нічого не станеться лихого<sup>484</sup>. Так студити налагодили контакт з місцевою радянською владою, проте були й інші загрози.

Монахи жили і працювали поруч з єврейськими родинами біженців, яких поселили у монастирі. Брат Лаврентій (Кузик) зазначає, що студити співчували цим людям<sup>485</sup>. Про характер відносин між ними свідчить один факт, через який НКВС мало не заарештував студитів. Брат Лаврентій (Кузик) згадував: «Як у зимі приїхали з бібліотеки зі Львова, цілий тиждень працювали, всі, які мали великі дорогі книжки в бібліотеці в Уневі, вони все пронумерували, все позаписували і заплombували. А там багато було речей отця ігумена особистих. Ми хтіли то уратувати. Ми ту плombу ночью зірвали, і ті річі цінніші, які були для нас дорогі, ми поховали в єнші місця...За якийсь час хтось замельдував, що плombа пукла. Ті жиди, вже приїхали енкаведисти нас арештовувати, власне жиди нас урятували. Каже жид, що вночі була велика буря і, каже, в мене вікно вибило і, каже, ті двері, каже, такий протяг був сильний і ті плombи позривало. І маєте, жид нас врятував. Ми їх рятували, а вони нас рятували»<sup>486</sup>. Цей факт свідчить про небайдужість євреїв до долі монахів, які жили поруч. Обидві групи, які стали жертвами тоталітаризму, у тих жахливих умовах намагалися йти на контакт і допомагати, хто чим міг. Брат Лаврентій (Кузик) зазначає: «Жиди постарали, що нам привезли муку, не таку дуже добру, адже то вже зачало бракувати для села хліба. Для нас ще ні, бо ми мали ще, десь люди нам, самі не їли, нам принесли. А в нас була пекарня і браття пекли хліб для того села. Також жиди то зробили»<sup>487</sup>. Показовим залишається той факт, що першою людиною, яка принесла студитам харчі після початку радянської окупації, був унівський місцевий єврей<sup>488</sup>. Брат Лаврентій (Кузик) зазначає: «В нас сусід перший, люди боялися одні других, сусід жид приніс молоко на фіртку. Він перший, а потому ще люди

<sup>484</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 323.

<sup>485</sup> Там само. С. 322.

<sup>486</sup> Там само.

<sup>487</sup> Там само.

<sup>488</sup> Там само.



побачили, що то можна приносити, і переважно неділею та попід ліс»<sup>489</sup>. Враховуючи гнітючу атмосферу після конфіскацій і грабунку монастиря, такий крок також свідчить про співчуття окремих євреїв Унева до долі студитів. Такі кроки в режимі всезагального страху арештів і доносів свідчать, якою великою повагою користувалися монахи у деяких унівських євреїв, про добрі стосунки, які радянська окупація не могла зламати у людях.

Саме такі відносини, які склалися між євреями та студитами під час першої радянської окупації, пояснюють, чому в майбутньому керівництво Лаври погодиться впустити на горище цистерни гарбарні родину Лямів. Окрім християнського обов'язку рятувати життя людини, яка є в смертельній небезпеці, додалося те, що Вольф Лям був добре знайомий студитам та деяким місцевим жителям. Вони мали довіру до нього, тому і ризикнули йому допомагати в умовах смертельної небезпеки.

Кінець першої радянської окупації позначився всеохоплюючою атмосферою страху. Люди з тривогою спостерігали за терором, який сягнув свого піку весною-на початку літа 1941 р. Була постійна непевність у завтрашньому дні. Брат Лаврентій (Кузик) згадує про це: «Вже прийшли до Перемишлян поїзди, казали, же вже був список, же всіх, ціле село і нас (студитів), мали вивезти»<sup>490</sup>.

Загроза арешту і депортації виявилася не єдиною проблемою. Коли 22 червня 1941 р. Німеччина розпочала війну з СРСР, найвідоміших і заслужених мешканців Унева почали викликати до Перемишлян. Не підозрюючи нічого поганого, люди зголошувалися і їх знищували співробітники НКВС. Так, зокрема, загинув у перший день війни один з єврейських біженців, які жили в Лаврі, інженер, працівник гарбарні<sup>491</sup>.

1 липня 1941 р. німецькі війська зайняли Перемишляни<sup>492</sup>. Для євреїв Унева це стало початком кінця їхньої громади. Впродовж наступної окупації життя цих людей залежатиме від співчуття місцевого українського населення. Події Голокосту

<sup>489</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 322.

<sup>490</sup> Там само.

<sup>491</sup> Там само. С. 324.

<sup>492</sup> Шкільник А. Врятування великого рабина з Белза. С. 740.

в Уневі покажуть, що тутешні українці були небайдужими до долі своїх сусідів-євреїв. Кількість актів допомоги і переховування набагато перевищує кількість злочинів, які чинило місцеве населення супроти євреїв.

Родина Лямів на момент приходу німців до Унева вже мала досвід контакту з ними, який базувався на вересневій депортації з Кристинополя. Очевидно, що за час першої радянської окупації вони, живучи у невеликому селі, передали цей досвід місцевим євреям. Проте, унівські євреї мали ще певні ілюзії щодо нової влади. Про це свідчать спогади Йосипа Зіника: «Коли німці в 1941 р. їхали на мотоциклах і автах з Якторова до Унева, то один освічений жид, що говорив по-німецьки, казав людям зробити арку і вони зустрічали німців. Але ті почали насміхатися «Юден!» та ножицями обстригати жидам пів бороди. Ті дуже засумували, а німці далі поїхали до Липовець»<sup>493</sup>. Це свідчення підтверджує також очевидець цього акту знущання Богдан Зіник. Він стверджує, що однією з жертв був Хаскіль Штерцер<sup>494</sup>.

Наведений факт підтверджує, що євреї Унева відчували загрозу, але прагнули знайти порозуміння з новою владою. Відносно мирний проїзд цієї колони військ через Унів, належав до поодиноких випадків незастосування німцями відкритого насилля щодо євреїв після захоплення населеного пункту у цій місцевості. У сусідньому селі Глинянах ситуація була, наприклад, інша. Михайло Хамула згадує: «У 1941 році німці, увійшовши в Глиняни, заарештували чотирьох місцевих жидів, повели їх до Ляшок Королівських (тепер село Заставне Золочівського району Львівської області), постріляли й закопали на пасовиську»<sup>495</sup>. Проте справжня трагедія розгорнулася у м. Перемишлянах.

Перемишляни були відомим у Галичині центром хасидизму<sup>496</sup>. Це був типовий галицький штетл, містечко, у якому єврейське населення становило більшість. За переписом населення 1921 р. в ньому проживало 2051 євреїв, які складали 50,1 %

<sup>493</sup> Інтерв'ю з Йосипом Зіником, 1929 р.н. Записано з уст від 16.06.2003 р. рясифором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 21.

<sup>494</sup> Інтерв'ю з Богданом Зіником, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L012.

<sup>495</sup> Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського промисловця – організатора килимарства в Західній Україні. С. 100.

<sup>496</sup> Возняк Т. Штетли Галичини. Львів: Культурологічний журнал «Ї», 2010. С. 16.

від населення Перемишлян<sup>497</sup>. У 1931 р. у місті проживало вже близько 3 тис. євреїв<sup>498</sup>. Як зазначалося вище, у липні 1941 р. містечко було переповнене єврейськими біженцями<sup>499</sup>. Воно у перші дні нацистської окупації зазнало, як і інші галицькі міста, спланованого і регульованого німцями єврейського погрому, вчиненого руками місцевого населення, яке було у стані афекту від побачених злочинів радянської влади у тюрмах НКВС. Нацисти вміло розіграли карту стереотипу «жидокомуни»<sup>500</sup>, і сотні невинних євреїв стали його жертвами. Після цих і наступних вбивств, знущань і втеч кількість єврейського населення знову досягнула довоєнного рівня. Станом на 28 листопада 1941 р. у Перемишлянах проживало 3216 євреїв<sup>501</sup>, а всьому Перемишлянському повіті – 15 178<sup>502</sup>.

Унів не став винятком у цьому спонтанному ланцюжку липневого насильства. У селі декілька місцевих мешканців вбили єврея-мельника разом з його дружиною в їх помешканні. Вбивство супроводжувалося пограбуванням майна жертв<sup>503</sup>. Можна припустити, що вбивство мало соціальне підґрунтя, оскільки згадана родина була заможною. Воно нагадувало більш загострений варіант повторення вересневих подій 1939 р. Тоді обійшлося без людських жертв, але у випадку 1941 р. вседозволеність, під впливом досвіду життя в умовах радянського тоталітарного суспільства, еволюціонувала до подібного рівня жорстокості.

У контексті згаданого вбивства цікавою є реакція студитів. Парохом Унева в цей період був ієромонах Герман (Будзінський)<sup>504</sup>. Він дізнався про цей злочин. Коли через тиждень відбулися збори села на яких обрали солтиса, цей священик

<sup>497</sup> Возняк Т. Штетли Галичини. С. 17.

<sup>498</sup> Там само. С. 22.

<sup>499</sup> Шкільник А. Врятування великого рабина з Белза. С. 740.

<sup>500</sup> Гон М. Комуністичний фактор українсько-єврейських взаємин у Західній Україні (1935–1939 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 108–115.

<sup>501</sup> Статистичні дані про адміністративний поділ Золочівського окружного староства. *ДАЛО*. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 37. Арк. 15.

<sup>502</sup> Там само. Арк. 18.

<sup>503</sup> Будзінський Григорій Антонович, кримінальна справа №1697, 1964. Арк. 258.

<sup>504</sup> Спогади о. Будзінського Григорія, від 01.06.1991, м. Львів, рукопис. *АИЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-1670.6. Арк. 6.

прийшов на них і попросив слова для виступу<sup>505</sup>. У кримінальній справі, яку вели проти нього пізніше радянські органи держбезпеки, він зазначає, що спеціально туди прибув, щоб остерегти людей, які не ходили до церкви, проти вбивства євреїв<sup>506</sup>. Ієромонах на зборах заявив, що після обрання нової влади в Уневі повинен наступити порядок і подібні злочини не повинні повторитися<sup>507</sup>. Він особливо наголосив, що вбивства євреїв – це прояви бандитизму<sup>508</sup>. Важливість цього виступу у тому, що з перших днів окупації тема погромів, які переростуть у спланований геноцид, набула суспільного обговорення і була відкрито засуджена парохом села, представником ГКЦ у цій громаді. Виступ, очевидно, не змінив поведінки людей. Адже люди з моральними переконаннями і надалі трималися своїх поглядів, а злочинці продовжували свої негідні дії, підтримані і стимульовані німецькою адміністрацією. Проте цей виступ став підтвердженням позиції монахів Святоуспенської Лаври Студійського Уставу в єврейському питанні.

Для самого ієромонаха Германа (Будзінського) це виявилось першим досвідом допомоги євреям під час німецької окупації. У листопаді 1941 р. ієромонаха Германа (Будзінського) переведено з Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу до монастиря св. Йосафата у Львові, і надалі скеровано служити капеланом у лікарні для військовополонених, яка містилася у будинку сестер ЧСВВ на вул. А. Потоцького 103 (сучасна вул. Генерала Чупринки)<sup>509</sup>. Вже у Львові митрополит Андрей Шептицький доручив йому ряд обов'язків, які стосувалися порятунку та догляду за євреями, які втекли з львівського гетто. Але унівський випадок виявився для нього вступом до випробувань Голокосту. Він показав сміливість і безкомпромісність ієромонаха Германа (Будзінського) як людини. Протягом наступних років він активно допомагатиме євреям у Львові, а

<sup>505</sup> Будзінський Григорій Антонович, кримінальна справа №1697, 1964. Арк. 257.

<sup>506</sup> Там само. Арк. 258.

<sup>507</sup> Там само. Арк. 257.

<sup>508</sup> Там само. Арк. 259.

<sup>509</sup> Див.: Спогади о. Будзінського Григорія, від 01.06.1991, м. Львів, рукопис. Арк. 7–8; Інтерв'ю з ієромонахом Методієм (Миколою Костюком), студит, від 14.12.2007, с. Кирачинів Яворівського району Львівської області. Інтерв'юер: О. Крисків. АИЦ УКУ. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-1670.5. Арк. 6-7; Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). Арк. 45.

після ліквідації ГКЦ у 1946 р. продовжить своє служіння як підпільний священик, за що буде не раз переслідуваний радянською владою<sup>510</sup>.

Родина Вольфа Ляма, як і інші біженці, була у відносній безпеці під час липневих подій 1941 р., мешкаючи разом з монахами у Святоуспенській Лаврі. Проте такий стан речей тривав не довго. Німецька влада дозволила відновити повноцінне життя в монастирі, передала частину конфіскованої радянською владою землі<sup>511</sup>. Її ставлення до студитів було виваженим<sup>512</sup>. Німці лише реквізували два дзвони для потреб армії<sup>513</sup> і на цьому їхнє втручання в життя монастиря завершилось.

Разом з відновленням монастирського ритму життя біженці повинні були полишити стіни Лаври<sup>514</sup>. Сім'я Лямів переселилася до будинку в селі<sup>515</sup>, але тримала зв'язок з монастирем таким чином, що її главу студити прийняли офіційно працювати майстром на гарбарні<sup>516</sup>, яку німці не повернули у власність Лаври, але дозволили студитам там працювати разом з попередніми працівниками з числа мешканців Унева<sup>517</sup>. Це стало наступним етапом співпраці між монахами і цією родиною, який завершиться наданням їм місця для переховування під час зачистки німцями Унева від євреїв.

Для місцевих же унівських євреїв події погрому 4 липня 1941 р. та першої акції, яка відбулася 5 листопада 1941 р. і жертви якої налічували близько 400 осіб непрацездатного стану у Перемишлянах<sup>518</sup>, стали сигналом до початку пошуків

<sup>510</sup> Див.: Кримінальна справа №11082 на Будзінського Григорія Антоновича, Т. І. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75184 фп. 234 арк.; Кримінальна справа №11089 на Будзінського Григорія Антоновича, Т. І. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75184 фп. 251 арк.; Кримінальна справа №11089 на Будзінського Григорія Антоновича, Т. II. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75184 фп. 250 арк.

<sup>511</sup> Інтерв'ю з ієромонахом Гедеоном (Григорієм Сироїдом), студитом, 1925 р.н., від 13.09.1997, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. DVD 403-007-010.

<sup>512</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 4.

<sup>513</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишиним, 1932 р.н. Записано з уст від 14.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 8.

<sup>514</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 17.

<sup>515</sup> Зі спогадів ієросхимонаха Герасима (Гедеона Сироїда) – духівника Унівської Лаври. С. 3.

<sup>516</sup> Там само. С. 7.

<sup>517</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 232.

<sup>518</sup> Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / General editor G. P. Megargee. Bloomington: Indiana University Press, 2012. Vol. II. P. 815.

шляху до порятунку. Дехто, як, наприклад, родина заможного господаря Юди Альвагіля, власника магазину в центрі Унева, вирішив заздалегідь перейти на нелегальне становище. Вони облаштували собі криївку і розділилися. Юда Альвагіль з синами виїхали з села, а в укритті перебувала тільки його дружина Ханна разом з трьома дочками. Криївку викопав на замовлення одні із мешканців села. Марія Казимира, дружина сільського війта, носила їм туди їжу. Проте, в процесі цього переховування, місцеві люди почали підозрювати і здогадуватися про мандрівки Марії Казимири з харчами. Тоді вона перестала це робити і залучила до цієї праці рідну сестру Анастасію, яка продовжила носити хліб та каші. Так тривало ціле літо 1942 р., аж до осені. Тоді Ханна Альвагіль заявила, щоб їм більше нічого не приносили, бо вони переходять до іншого місця. Ханні Альвагіль та трьом дочкам вдалося пережити Голокост, і вони повернулися до Унева з приходом сюди радянської влади<sup>519</sup>.

Родина Хаскіля Штерцера, очевидно, також готувалася до переховування. Вони розпочали цей шлях з того, що вирішили забезпечити надійне зберігання власного майна. Ігор Демкович (1944 р.н.) переказує розповідь батька, Йосипа Демковича. До Йосипа Демковича прийшов Хаскіль Штерцер з валізою і проханням її зберегти на час німецької окупації. Умова зберігання полягала у тому, що якщо ця єврейська родина переживе окупацію – вони з Демковичами розділять вміст цієї валізи. Якщо ні – валіза перейде у власність Демковичів. Але Йосип Демкович побоявся прийняти цю валізу. Тоді Хаскіль Штерцер запропонував йому переселитися в його будинок, один з найкращих в Уневі. Але знову ж таки одержав відмову, оскільки Йосип Демкович боявся, що німці могли їх забрати на розстріл замість євреїв<sup>520</sup>.

Заходи, які робили євреї задля свого порятунку в Уневі, невдовзі виправдали себе. Нацисти розпочали депортацію єврейського населення з сільської місцевості

<sup>519</sup> Інтерв'ю з Остапом Казиминою, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L013.

<sup>520</sup> Інтерв'ю з Ігорем Демковичем, 1944 р.н., від 06.04.2017, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L022.

до створених у містах гетто<sup>521</sup>. За спогадами очевидців, в Уневі це відбувалося в період жнив 1942 р.<sup>522</sup>. Це поклало край легальному існуванню єврейської спільноти у селі. Збереглися свідчення очевидців тієї облави. Остап Казимира пам'ятає колони німців, які йшли шеренгами та прочісували місцевість<sup>523</sup>. Дмитро Баран розповідає, що для проведення цього заходу німці залучали також унівських чоловіків. У цій облаві брав участь його батько Іван Баран. Він разом з українським поліцаєм з Перемишлян зайшли до єврейської хати в районі Унева – Підківці. У ній не було нікого, тільки хитався стос сіна в кутку. Український поліцай побачив це і сказав Іванові Баранові, що євреї ховаються там. Але додав, що їх не треба чіпати. Після цього вони вийшли з хати і пішли<sup>524</sup>.

Названий випадок є прикладом відносно безпечної допомоги євреям у тих обставинах. Натомість інший випадок свідчить про рівень ризику, на який йшли односельчани, що мали милосердя до своїх єврейських сусідів. Рідний брат Івана Барана, Григорій, також брав участь у цій осінній облаві. Його німці залишили стерегти спійманих євреїв в одній із хат, вікно якої виходило у город, засаджений кукурудзою. Взята під варту єврейка дуже просила Григорія Барана відпустити хлопця. Він погодився, відчинив вікно, і дитина втекла у кукурудзу. За це німці мало не розстріляли його, але йому вдалося уникнути смерті<sup>525</sup>. Під час цієї облави євреї Унева, які не встигли знайти надійного укриття, були перевезені до гетто в Перемишлянах і загинули або під час розстрілів, або ж у газових камерах

<sup>521</sup> Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. P. 815.

<sup>522</sup> Див.: Інтерв'ю з Дмитром-Петром Бараном, 1934 р.н., від 12.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L011; Інтерв'ю з Остапом Казимирою, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L013.

<sup>523</sup> Там само.

<sup>524</sup> Інтерв'ю з Дмитром-Петром Бараном, 1934 р.н., від 12.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L011.

<sup>525</sup> Там само.

концентраційного табору смерті у Белжеці<sup>526</sup>. Зокрема така доля спіткала Хаскіля Штерцера, його дружину та внука Лазаря<sup>527</sup>.

Родині Вольфа Ляма вдалося врятуватися під час описаних вище подій. Лямів впустили до горища цистерни монастирської гарбарні монахи Святоуспенської Лаври Студійського Уставу. У середовищі тамтешніх студитів було невелике коло осіб, на чолі з настоятелем Лаври ієромонахом Йосифом (Шестюком), яке знало про це. На горищі опинилися Вольф та Перлі Лям разом з чотирма дітьми, серед них було одне маля грудного віку<sup>528</sup>. Переховування з немовлятами належало до, можливо, найтяжчих. В Уневі був випадок укриття єврейської породіллі. В присілку села – на Підківці Параскевія Нудик (Чабан) укривала єврейську вагітну жінку і допомогла їй народити хлопчика. Їй вдалося вижити з немовлям і виїхати пізніше до Польщі<sup>529</sup>. Умови їхнього життя були набагато кращими, ніж у Лямів. Вдень у гарбарні працювали робітники, тому Лями повинні були зберігати тишу, маючи при цьому маленьку дитину. Вночі вони мали можливість вийти на свіже повітря. Це було важливо ще з огляду на те, що в укритті вони недоїдали, тому вночі мали змогу звернутися по допомогу до найближчої від гарбарні хати – господарства Лесіцьких. Перлі Лям ходила до них по молоко для дітей. Проте це було надзвичайно небезпечним заняттям з огляду на те, що в монастирській церкві німці зробили оголошення про винагороду за виданих євреїв і один з сусідів Лесіцьких вирішив її здобути. Він почав стежити за будинком. Лесіцькі це зрозуміли, тому змушені були обережніше надавати допомогу Лямам. Вони домовились, що будуть зустрічатися біля паркану Лаври, а не в будинку Лесіцьких. Останнього разу їм була передана кава та дві паляниці. Після цього разу Перлі Лям з молодшими дітьми була схоплена

<sup>526</sup> Див.: Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. P. 816; Lower W. The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia. Lanham: Alta Mira Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2011. P. 47.

<sup>527</sup> Інтерв'ю з Ярославом Остюком, 1936 р.н., від 15.03.2017, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L021.

<sup>528</sup> Спогади Лукії Лесіцької, 1932 р.н. Записано з уст від 13.04.2013 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L102.

<sup>529</sup> Інтерв'ю з Катериною Казиминою, 1933 р.н. Записано з уст від 16.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 2.



двома місцевими українськими лісниками та видана в руки гестапо. Вольфу Ляму вдалося врятуватися з двома синами під час цього нападу. Вони стали переховуватися у навколишніх лісах<sup>530</sup>.

Родина Лямів не була єдиною, якій студити надавали допомогу. Була ще одна сім'я, про яку вказують спогади як монахів<sup>531</sup>, так і мешканців села<sup>532</sup>. Леон Хамайдес та Овед Амарант, єврейські діти, які перебували у сиротинці при Святоуспенській Лаврі, свідчать, що на території монастиря проживала родина, яка складалася з чоловіка, жінки, маленького хлопчика та старшої дівчинки<sup>533</sup>. Вони жили і спали у возі, накритому брезентом, а студити приносили їм їжу. Кожного разу, коли до Унева приїжджали німці, ці люди тікали з цим возом до лісу<sup>534</sup>. Членам цієї сім'ї, на відмінну від Лямів, не вдалося врятуватися. На сьогодні в джерелах є дві версії загибелі. Першу подають жителі Унева, які стверджують, що чоловіка застрелили у засідці, а дружину з хлопчиком забрали у гетто в Перемишлянах<sup>535</sup>. Доля дівчинки залишається невідомою в цьому випадку. Другою версією є спогад Леона Хамайдеса, який пише про загибель всіх чотирьох. Він підкреслює, що особливістю цього вбивства було те, що в чоловіка був розпорений живіт і його внутрішні органи лежали біля нього на землі<sup>536</sup>.

Щоб зрозуміти наступний етап допомоги євреям студитами та місцевими мешканцями, варто зосередитися на тезі, що Унів був водночас в епіцентрі і на периферіях тих процесів, які американський дослідник Тімоті Снайдер влучно

<sup>530</sup> Спогади Лукії Лесіцької, 1932 р.н. Записано з уст від 13.04.2013 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. DVD L102.

<sup>531</sup> Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. С. 485.

<sup>532</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.П. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L010.

<sup>533</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 134, 296.

<sup>534</sup> Свідчення Оведа Амаранта в 2006 році. URL: [http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna\\_testimony\\_1.asp](http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna_testimony_1.asp) (дата звернення: 17.05.2017).

<sup>535</sup> Див.: Інтерв'ю з Ярославою Гетьман, 1948 р.н. Записано з уст від 10.05.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 15; Інтерв'ю з Анною Костельною, 1938 р.н. Записано з уст від 10.05.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 16.

<sup>536</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 135.

назвав побудовою і функціонуванням «економіки Апокаліпсису»<sup>537</sup>. Центральне місце у терорі нацистів проти євреїв цієї місцевості посідало гетто в Перемишлянах<sup>538</sup>, розташоване за 7 км від Унева. Проте було ще одне, менше, в містечку Глинянах<sup>539</sup> за 17 км від Унева. В сусідньому селі Якторові, за 7 км від Унева, діяв табір примусової праці для євреїв в присілку Грушка<sup>540</sup>. Подібний табір також існував в с. Куровичах за 18 км від Унева<sup>541</sup>. Два останні табори примусової праці входили в мережу, завдання якої полягало у побудові дороги Львів-Ростов-на-Дону<sup>542</sup>. Через Унеїв також проходив один з відтинків цієї дороги. Євреїв приводили щодня з перемишлянського гетто на будову і прокладали шлях з Унева до Якторова<sup>543</sup>. Унівські українські господарі по черзі власними кінями возили камінь з місцевої каменоломні, на якій теж працювали вказані євреї<sup>544</sup>. Вони, як і всі мешканці села, були свідками щоденних знущань над євреями. Особливо в пам'яті селян закарбувалася пісня, що її наглядачі примушували співати євреїв щодня по дорозі до Унева: «Гітлер злоти, дав нам злоте роботе»<sup>545</sup>. Нацисти практикували в цій місцевості залучення українців до подібних робіт. Наприклад, у сусідньому

<sup>537</sup> Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. Київ: Грані-Т, 2011. С. 166.

<sup>538</sup> Див.: Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. P. 815–816; Lower W. The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia. 177 p.

<sup>539</sup> The tragic end of our Gliniany / Emergency Relief Committee for Gliniany and Vicinity. New York, 1946. 56 p.

<sup>540</sup> Ibid. 5, 7, 24; Див. також: Lower W. The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia. P. 51.

<sup>541</sup> Див.: Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського промисловця – організатора килимарства в Західній Україні. С. 73; Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв. С. 133.

<sup>542</sup> Див.: Lower W. The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia. P. 66; Ангрік А. Знищення та праця: євреї та Транзитний шлях IV в Центральній Україні. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / ред. Р. Брандон, В. Лауер. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 264–310.

<sup>543</sup> Див.: Спогади Лукії Лесіцької, 1932 р.н. Записано з уст від 13.04.2013 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. DVD L102; Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.П. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L010; Інтерв'ю з Ганною Камінською, 1929 р.н. Записано з уст від 17.08.2005 рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 24.

<sup>544</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.П. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L010

<sup>545</sup> Там само. Див. також: Інтерв'ю з Ганною Камінською, 1929 р.н. Записано з уст від 17.08.2005 рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 24.

с. Якторів євреї з табору примусової праці на Грушці працювали у каменоломнях біля с. Словіти. Німці заставили якторівських господарів возити своїми кіньми почергово віз-кухню до с. Словіти<sup>546</sup>. І вони теж були свідками життя ув'язнених євреїв. У контексті цього питання варто зауважити, що деякі жителі Унева навіть приходили до вказаного табору примусової праці на Грушці, приносили їжу і обмінювали її на гроші<sup>547</sup>. Дехто з них, як наприклад Йосип Демкович, своєму колишньому сусідові-єврею, який там опинився, допомагали безкорисливо<sup>548</sup>.

Відчуваючи близький кінець, євреї-в'язні, що працювали в Уневі, вчинили напад на поліцаїв, які їх стерегли, вбили їх, і невеликій кількості в'язнів вдалося втекти<sup>549</sup>. Вони повторили вчинок в'язнів з Якторова. Останні перебували в таборі примусової праці практично до кінця, не чинячи опору. Зі свідчень Богдана Гнатіва (1929 р.н.), одного з їздових, що возили цим ув'язненим їжу, вони мали всі можливості втекти. Вся охорона табору складалася з українських немісцевих поліцаїв, які не надто пильно стерегли доручених їм євреїв. Зі зброї у них були лише карабіни. Євреї, кількість яких в рази переважала, могли легко їх позбутися і втекти в лісі, де працювали. Проте вони цього не робили. В таборі панувала психологічна атмосфера приреченості і лише перед лицем неминучого розстрілу частина в'язнів втекла<sup>550</sup>. Та що залишилась була доповнена євреями, яких звозили з околиць і розстрілювали на горі Липовиці біля присілку Грушки<sup>551</sup>. Виконавцями були німецькі загони, а українська поліція лише оточила місце страти<sup>552</sup>. Їх розстрілювали

<sup>546</sup> Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.І. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L007.

<sup>547</sup> Інтерв'ю з Богданом Зіником, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L012.

<sup>548</sup> Інтерв'ю з Ігорем Демковичем, 1944 р.н., від 06.04.2017, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L022.

<sup>549</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.ІІ. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L010.

<sup>550</sup> Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.І. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L007.

<sup>551</sup> Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.ІІ. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L008.

<sup>552</sup> Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.І. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L007.

просто посеред дня. Люди працювали на довколишніх полях і чули постріли. Євреї закопували партії розстріляних, а тоді наступала і їх черга<sup>553</sup>. Відбувалося це у липні 1943 р. Як зазначалося вище, лише 80 євреям вдалося втекти з табору примусової праці в Якторів за ніч до ліквідації<sup>554</sup>. Після цього вони поповнили ряди тих євреїв, які переховувалися у навколишніх лісах і гинули як від рук нацистів та представників місцевого населення, які їх видавали, так і через важкі умови життя<sup>555</sup>. З них навіть було сформовано єврейський партизанський загін<sup>556</sup>, який вступав у бої з УПА<sup>557</sup>. У кінцевому результаті з 60 осіб цього підрозділу вижило лише 6<sup>558</sup>.

У лісах, які оточували Унів, також переховувалися євреї. Їм, зокрема, допомагали їжею студити<sup>559</sup>. Проте, хтось з мешканців доносив про це в гестапо, і час від часу німці приїжджали з обшуками. Один з них завершився спаленням дерев'яного скиту біля Лаври<sup>560</sup>. З місцевим населенням у цієї групи осіб виникли складні відносини. Про це свідчать декілька випадків, які вдалося зафіксувати з розповідей очевидців тих подій. Перший стосується невдалої спроби пограбування цих людей українцями з Унева. Однієї неділі група чоловіків вирішила здійснити напад на євреїв, які на той час жили у куренях в лісі неподалік Лаври<sup>561</sup>. Почувши наближення невідомих, євреї поховалися, але не забрали сумки, яка була біля розпаленого вогнища<sup>562</sup>. Житель Унева Дмитро Зіник наблизився до неї. Мошко, син Волька Хаскіля застеріг його, щоб він не брав чужого і йшов собі далі. Оскільки, останній не послуховався, його застрелили у відповідь. Інші чоловіки порозбігалися.

<sup>553</sup> Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.ІІ. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L008.

<sup>554</sup> Lower W. The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia. P. 51, 67.

<sup>555</sup> Ibid. 77–78.

<sup>556</sup> The tragic end of our Gliniany / Emergency Relief Committee for Gliniany and Vicinity. P. 9–10, 24, 29, 33.

<sup>557</sup> Ibid. 32.

<sup>558</sup> Ibid. 6.

<sup>559</sup> Інтерв'ю з сестрою Марією (Фаїною-Аною Ляхер). АСУ/І. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 406-006.

<sup>560</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 4.

<sup>561</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.ІІ. Інтерв'юери: Ю. Скіра. DVD L010.

<sup>562</sup> Інтерв'ю з Ярославом Остюком, 1936 р.н., від 15.03.2017, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юери: Ю. Скіра. DVD L021.

Наступного дня приїхала поліція з Перемишлян і забрала тіло вбитого. Євреї на той час перейшли до іншого місця<sup>563</sup>. Іншого разу ці ж євреї вступили в конфлікт з місцевим жителем Степаном Сухоцьким. П'ятеро з них прийшли озброєні на його подвір'я і підпалили хату<sup>564</sup>. У цьому контексті потрібно наголосити, що в Уневі не розгорявся українсько-єврейський конфлікт. Розгорялася війна усіх проти всіх. Як зазначалося вище, перед війною в Уневі не було яскраво виражених етнічних конфліктів, проте війна протиставила людей<sup>565</sup>. Найвідчутнішим було українсько-польське протистояння, яке лише поглиблювалося. Станом на 28 листопада 1941 р. в селі проживало 1108 українців та 95 поляків<sup>566</sup>. Польські відділи опору почали здійснювали напади на Унів з 1943 р.<sup>567</sup>, а УПА організовувала відплатні акції, жертвами яких ставали місцеві поляки<sup>568</sup>. Наприкінці німецької окупації жертвою польського нападу став один з активних учасників митрополитової акції порятунку євреїв, брат Володимир (Поберейко). Його вбили на дорозі з Перемишлян до

<sup>563</sup> Інтерв'ю з Ярославом Остюком, 1936 р.н., від 15.03.2017, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L021.

<sup>564</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишиним, 1932 р.н. Записано з уст від 14.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 6.

<sup>565</sup> Див.: Інтерв'ю з Василем Кравчишиним, 1932 р.н., від 12.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.І. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L009; Інтерв'ю з Остапом Казиминою, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L013.

<sup>566</sup> Статистичні дані про адміністративний поділ Золочівського окружного староства. Арк. 10.

<sup>567</sup> Див.: Інтерв'ю з Василем Кравчишиним, 1932 р.н., від 12.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.І. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L009; Інтерв'ю з Остапом Казиминою, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L013; Інтерв'ю з Василем Кравчишиним, 1932 р.н. Записано з уст від 14.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 3.

<sup>568</sup> Див.: Інтерв'ю з Дмитром-Петром Бараном, 1934 р.н., від 12.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L011; Інтерв'ю з Ольгою Стащишин, 1937 р. н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянський район Львівська область. Інтерв'юер: Ю.Скіра. DVD L016; Інтерв'ю з Параскевією Баран, 1939 р. н. Записано з уст від 13.04.2016 рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 28; Інтерв'ю з Йосипом Зіником, 1929 р.н. Записано з уст від 15.01.2009 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 35.

Унева<sup>569</sup>. До цього процесу, варто також додати і загострення боротьби УПА з німецькими відділами, яке спостерігалось наприкінці окупації<sup>570</sup>.

У цьому хаосі насилля поведінка місцевого населення була різною<sup>571</sup>. Одні жителі Унева, співчували євреям, допомагали їм вижити, переховували, ризикуючи життям, як своїм так, і своїх рідних. Були й інші, що вистежували євреїв, видавали або ж навіть і вбивали, з метою загарбання їхнього майна. Така ж ситуація спостерігалася і в сусідньому Якторові. Деякі з тамтешніх селян співчували трагедії євреїв<sup>572</sup>. Наприклад, родина Ганни Баран (1936 р.н.) протягом декількох місяців переховувала єврейську дівчинку на горищі свого будинку в полові до часу, поки її не забрав родич<sup>573</sup>. Петро П'ясецький, який у 1941–1944 рр. був надлісничим Якторівського надлісництва, створеного німецькою адміністрацією на базі колишніх маєтностей Якторів-Унів Столових Дібр Греко-Католицької Митрополії у Львові, свідчить, що у всіх чотирьох лісництвах цієї установи переховувалися євреї<sup>574</sup>. Персонал лісництва допомагав їм і не чинив жодних перешкод. Лісник Іван Вахула, наприклад, перевозив власними кіньми харчі та набої для зброї. Він був посередником між тими, хто рятувався і зовнішнім світом. Інші лісники інформували групи євреїв про небезпеки, які загрожували окремим криївкам. Завдяки цьому вони вчасно покидали обжиті місця і переходили до інших. У цій роботі, зокрема, відзначився лісник Євген Людкевич<sup>575</sup>.

<sup>569</sup> Див.: Інтерв'ю з Василем Кравчишиним, 1932 р.н. Записано з уст від 14.04.2016 р. рясифором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 9; Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 15–16.

<sup>570</sup> Інтерв'ю з Іваном Біликом, 1927 р.н., від 07.09.1998, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 406-003.

<sup>571</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишиним, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.П. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L010.

<sup>572</sup> Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.П. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясифор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L008.

<sup>573</sup> Інтерв'ю з Дмитром-Петром Бараном, 1934 р.н. Записано з уст від 20.04.2016 р. рясифором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 12.

<sup>574</sup> Зізнання Петра П'ясецького у справі порятунку євреїв під час Другої світової війни, складене для Українського конгресового комітету в США від 20 лютого 1963 р. АСУЛ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Т. 1. Арк. 5.

<sup>575</sup> Там само. Арк. 6.

Євреї, яким вони допомагали, часто були з околиць. Так, наприклад, в лісі переховувалося дев'ятнадцять євреїв з с. Лагодова<sup>576</sup>. Дарія Соколик (1947 р.н.) згадує, що її батько Іван Соколик (1920–1988) у Перемишлянах переховував деякий час родину Пізем. Коли його батько Михайло Соколик сповістив, що сусіди здогадуються про це, він перевів Піземів через с. Борщів до с. Чемеринців (тепер села Перемишлянського району Львівської області) і там в лісі вони приєдналися до інших євреїв, яким допомагали лісники<sup>577</sup>. Були серед врятованих лісниками і власне якторівські євреї. Лісник Володимир Стефарук надавав притулок у своєму будинку посеред лісу Кларі Кац, доньці якторівського корчмаря Лейби Каца. Але не бракувало і далеко не місцевих євреїв. До них належать втікачі з лісових робіт. Всі ці групи мешкали у криївках. Про ці криївки було відомо місцевим пастухам, лісовим робітникам. Але вони не видавали їх гестапо<sup>578</sup>. Мовчання у такому випадку теж мало вагу. Бо дехто з жителів Якторова виправдовував «німецьку справу»<sup>579</sup>, спочатку переховував, а пізніше здавав євреїв у гестапо<sup>580</sup>.

У цьому контексті варто зазначити, що євреї, які передавали себе у руки осіб, що їх переховували, ставали цілком заручниками їхньої волі та обставин. Євреї були вимушені йти на такі кроки, оскільки, як зазначає Крістіна Хігер у своїх спогадах, самотійно вони були приречені на смерть<sup>581</sup>. Деяким щастило і вони потрапляли до порядних людей. Іншим ні, і вони гинули. В Уневі засвідчено декілька випадків убивств євреїв місцевими жителями<sup>582</sup>. Після закінчення німецької окупації і з

<sup>576</sup> Зізнання Петра П'ясецького у справі порятунку євреїв під час Другої світової війни, складене для Українського конгресового комітету в США від 20 лютого 1963 р. Арк. 6.

<sup>577</sup> Інтерв'ю з Дарією Соколик, 1947 р.н. Записано з уст від 24.06.2017 р. Юрієм Скірою в с. Боршеві Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 41.

<sup>578</sup> Зізнання Петра П'ясецького у справі порятунку євреїв під час Другої світової війни, складене для Українського конгресового комітету в США від 20 лютого 1963 р. арк. 7.

<sup>579</sup> Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.ІІ. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L008.

<sup>580</sup> Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.І. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L007.

<sup>581</sup> Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. С. 158.

<sup>582</sup> Див.: Інтерв'ю з Катериною Казиминою, 1933 р.н. Записано з уст від 16.04.2016 р. рясофором Леонтьєм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 2; Інтерв'ю з Параскевією Баран, 1939 р. н. Записано з уст від 13.04.2016 рясофором Леонтьєм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 29.

приходом радянської влади деякі єврейські родини, що вижили, повернулися. Окремі їх члени в скорому часі загинули від рук місцевих людей. У пам'яті старожилів Унева зафіксувалося два вбивства. Перше – дружини Юди Альвагіля Ханни з трьома дочками. Мотивом вбивства було пограбування, оскільки ці люди повернулися в село, щоб забрати свої закопані заощадження. Хтось із жителів це побачив і постріляв їх за селом<sup>583</sup>.

Це вбивство було справою окремих осіб, які прагнули збагатитися за рахунок євреїв або людей, що їх переховували. Вони за своїм соціальним статусом належали до незаможної верстви селянства<sup>584</sup>. Жителі Унева знали цих людей<sup>585</sup>, тому остерігалися. Ольга Стацишин (1937 р.н.) розповідає, що до їх будинку приходили євреї з лісу, оскільки вони знали її матір Ганну Зіник. У таких випадках за хатою Зіників стояв місцевий житель, який спостерігав, чи євреї заходять до хати, щоб потім зробити донос. Тому Зіники надавали євреям їжу, одяг, але були дуже обережними<sup>586</sup>. Другий випадок стосується двох дочок заможного єврея Герта Штерцера, яких вбив партизан з УПА за подяку складену радянським офіцерам за визволення від німецької окупації<sup>587</sup>.

У тих небезпечних умовах досить поширеними були тимчасові переховування, тільки протягом певного періоду<sup>588</sup>, або ж допомога при переході на інше місце укриття. Прикладом останнього може служити випадок з родиною Лесіцьких. Коли нацисти розстрілювали євреїв з табору примусової праці в Якторові на горі

<sup>583</sup> Див.: Інтерв'ю з Остапом Казиминою, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L013; Інтерв'ю з Ярославом Остюком, 1936 р.н., від 15.03.2017, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L021.

<sup>584</sup> Інтерв'ю з Ольгою Стацишин, 1937 р. н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянський район Львівська область. Інтерв'юер: Ю.Скіра. DVD L016.

<sup>585</sup> Інтерв'ю з Остапом Казиминою, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L013

<sup>586</sup> Інтерв'ю з Ольгою Стацишин, 1937 р. н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянський район Львівська область. Інтерв'юер: Ю.Скіра. DVD L016.

<sup>587</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.П. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L010.

<sup>588</sup> Інтерв'ю з Богданом Зіником, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L012.



Липовиці, одній єврейці з дитиною вдалося вибратися з-під трупів і втекти<sup>589</sup>. Вся у крові вона прийшла до хати родини Лесіцьких<sup>590</sup>. Ті обмили її, нагодували, і вона відійшла далі<sup>591</sup>. Проте, траплялися і випадки, коли перелякані люди відмовляли через страх бути виданими за переховування євреїв<sup>592</sup>.

Прикладом довготривалого переховування групи євреїв може бути історія місцевого вчителя Миколи Дюка. Він протягом п'ятнадцяти місяців, з січня 1943 р. до липня 1944 р., переховував п'ять євреїв на мурованому горищі між унівською школою і прибудовою. Взимку вони сиділи у підвалі. В цьому ж будинку мешкала й родина Дюків. Очевидно, причиною, того чому переховувані не потрапляли у поле зору місцевих донощиків, був німецький офіцер, який також тимчасово проживав у цьому будинку<sup>593</sup>. У селах цього регіону зупинялися на відпочинок німецькі офіцери та солдати із східного фронту<sup>594</sup>. Між ним і родиною Дюків склалися дружні відносини. Мабуть він здогадувався про переховування євреїв, але нічого не говорив<sup>595</sup>. Завдяки цьому вдалося врятувати цих людей. Одним з них був майбутній лауреат Нобелівської премії з хімії 1981 р. Роалд Гоффманн<sup>596</sup>.

Переходячи до висновків, варто зазначити, що взаємовідносини місцевих українців та монахів Святоуспенської Лаври Студійського Уставу із євреями Унева були добросусідськими. Аналізуючи матеріали інтерв'ю з особами, які згадували міжвоєнний час, не було виявлено жодних згадок про якісь антисемітські виступи місцевого населення чи висловлювання такого характеру монахів щодо євреїв.

<sup>589</sup> Інтерв'ю з Параскевією Баран, 1939 р. н. Записано з уст від 13.04.2016 рясифором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 27.

<sup>590</sup> Там само. Арк. 28

<sup>591</sup> Там само.

<sup>592</sup> Інтерв'ю з Параскевією Баран, 1939 р. н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L014.

<sup>593</sup> Інтерв'ю з Ігорем Дюком, 1938 р.н., від 01.06.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: рясифор Леонтій (Вірослав Викшта). АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L017.

<sup>594</sup> Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.П. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясифор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L008.

<sup>595</sup> Інтерв'ю з Ігорем Дюком, 1938 р.н., від 01.06.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: рясифор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L017.

<sup>596</sup> Енциклопедичний довідник «Лауреати Нобелівської премії. 1901-2001.» / уклад.: С.О. Довгий, В.М. Литвин, В.Б. Слоіденко. Київ: Український видавничий центр, 2001. С. 530.

Навпаки, в місцевих мешканців та монахів простежується співчуття до долі жертв Голокосту.

Міжвоєнний період як для українців, так і для євреїв Унева був часом стабільності. Тому в українських респондентів відчувається ностальгія у свідченнях. Опитані свідки досить добре в деталях змальовують ремісничі, господарські та торгівельні відносини зі своїми сусідами-євреями. Увагу привертають часті факти дружби між представниками молодого покоління євреїв та українців.

Події першої радянської окупації дають підстави стверджувати про певну солідарність перед обличчям тоталітарної системи, яку виявили і студити, й євреї-біженці та місцеве єврейське населення. В умовах терору, який у різний спосіб проводила влада щодо монахів, євреї всіляко допомагали першим вижити у цих несприятливих обставинах. Наведені факти свідчать про консолідацію сил студитів і євреїв заради порятунку. Ця співпраця розпочалася під час першої хвилі тоталітаризму і продовжилася під час другої, коли монахи надавали допомогу приреченим нацистами євреям.

Унів в роки німецької окупації опинився в епіцентрі подій Голокосту. Табори примусової праці, гетто стали для місцевих жителів наочними картинами геноциду єврейського народу. У тих обставинах поведінка населення була різною. Деякі мешканці, скориставшись умовами насильства, знущалися, грабували і вбивали євреїв. Такі особи становили меншість, невелику групу, яка належала до категорії незаможного селянства. До іншої групи входили особи, які допомагали євреям харчами, одягом, брали на тимчасове або ж довготривале укриття. Вони, як і їхні сім'ї були під постійною загрозою знищення через донощиків з першої групи. Та незважаючи на це, вони разом із студитами перетворили село на місце, де надавали допомогу як місцевим євреям, так і тим, хто долею випадку опинився у цій місцевості. Результатом цього став порятунок декількох десятків євреїв.

## 4.2. Переховування Курта Левіна і Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського Уставу в с. Уневі

Допомога євреям монахами Святоуспенської Лаври Студійського Уставу полягала не лише у наданні їм харчів. Лавра була включена до системи місць переховування євреїв, і її послугами активно користувалися брати Шептицькі. Саме за їх розпорядженням до Унева був скерований Курт Левін. Причиною його переведення зі Львова до сільської місцевості була складна ситуація у столиці дистрикту «Галичина» в листопаді 1942 р. Загострилися облави на євреїв та осіб, які їх переховували<sup>597</sup>. Гестапо заарештувало настоятеля монастиря святого священномученика Йосафата ієромонаха Никанора (Дейнегу) і звинуватило у друці антинімецьких листівок<sup>598</sup>. Курт Левін переховувався саме у цьому монастирі і свідчить, що студити були надзвичайно перелякані обшуками та арештами. Він зазначає, що шум кожної машини на вулиці викликав у нього враження, що це саме за ним приїхало гестапо. Це навіть породило у нього переконання, що врятуватися не вдасться. Цікавим залишається факт поведінки студитів в обставинах тотального страху і непевності. Вони, бачачи це все, що діялось навколо і, розуміючи ким був насправді Роман Митка, почали ще доброзичливіше ставитися до Курта Левіна<sup>599</sup>. Врешті-решт було прийнято рішення переправити його зі Львова у сільську місцевість. Супровід був доручений матері-ігумені Моніці (Полянській) ЧСВВ, яка приїхала тоді до міста з двома сестрами-василіанками. На той час матір-ігуменя Моніка (Полянська) ЧСВВ вже переховувала в монастирі у Підмихайлівцях рідного брата Курта – Натана Левіна. До нього вони і вирушили залізницею<sup>600</sup>.

У Підмихайлівцях Курт Левін перебував декілька днів і вирушив саньми спочатку до Бережан, а звідти потягом до Перемишлян. Пішки він дійшов до Унева і розпочав наступний етап переховування в стінах Святоуспенської Лаври

<sup>597</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 141.

<sup>598</sup> Ibid. S. 140.

<sup>599</sup> Ibid. S. 141.

<sup>600</sup> Ibid. S. 142.

Студійського Уставу<sup>601</sup>. Настоятель Лаври ієромонах Йосиф (Шестюк) не знав про нього усієї правди, тому сприйняв його як кандидата до новіціату. Для Курта Левіна це стало несподіванкою. Відтепер його обов'язком було займатися усім, що робили кандидати до новіціату, а саме брати участь у повноцінному монастирському житті. Варто наголосити, що від цього залежала його конспірація. Він чинив все те, що й інші за винятком прийняття Святого Причастя та Тайни сповіді. Настоятелеві і братії він пояснив, що на нього була покладена покута і він не має права приступати до цих Святих Тайн<sup>602</sup>.

Життя у Святоуспенській Лаврі було, можливо, найтяжчим у порівнянні з іншими монастирями, де проживав Курт Левін. Вставав він о 3.30. Кожного дня брав участь в утреній та Святій літургії. Потім – сніданок і після нього праця до 12.00. Тоді часи та обід. Після обіду була рекреація. Упродовж дня панувало мовчання. Його порушення каралося суворою покутою. Після рекреації була робота до 18.00. Потім – вечірня, вечеря, година молитви<sup>603</sup>. Тоді відпочинок і о 24.00 північна. Єдиним днем відпочинку була неділя. До такого розпорядку дня варто додати, що їжа була надзвичайно скромною. Тричі на тиждень студити постили, тому в ті дні їли лише хліб і чай без цукру. Спали в келіях на дошках, накриваючись тільки коцями<sup>604</sup>.

На початку свого побуту у Святоуспенській Лаврі Курт Левін думав, що збожеволіє, не пристосується до такого ритму. Найважче було витримати час молитов, які в сукупності займали вісім годин. Але поступово він звик до всього. До нього ставилися як до всіх кандидатів в новіціат. Йому доручили пиляти дрова разом з одним із монахів. Це була дуже тяжка фізична праця. Потім його перевели на кухню. Такий уклад життя тривав декілька місяців і завершився перевіркою документів настоятелем Лаври ієромонахом Йосифом (Шестюком). Останній виявив певні неточності у метриці Романа Митки і наказав поїхати Курту Левіну до ігумена

<sup>601</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 142.

<sup>602</sup> Ibid. S. 145.

<sup>603</sup> Ibid.

<sup>604</sup> Ibid. S. 146.

у Львів для виправлення<sup>605</sup>. Той поїхав та повернувся до Унева за тиждень. Через кілька днів на кухню до Курта Левіна прибіг ієромонах Йосиф (Шестюк) і заявив, що хтось впізнав у ньому єврея і зробив донос у гестапо в Золочеві. Інша людина, знаючи це, попередила, що машина гестапо вже у дорозі і Курт мусить тікати негайно. Курт Левін вибіг з Святоуспенської Лаври і по дорозі до Перемишлян з пагорба побачив два автомобілі гестапо, які їхали до Унева, щоб його заарештовувати<sup>606</sup>. Для студитів це була вже чергова серйозна провокація з боку місцевого населення. Попередня стосувалася переховування родин єврейських біженців. Брат Лаврентій (Кузик) робить натяк у інтерв'ю на унівських фірманів, які спричинилися до проблем з переховуванням цих людей<sup>607</sup>. Куртові Левіну вдалося врятуватись через небайдужість і свідомість місцевого жителя, який встиг попередити настоятеля Лаври. Після цього випадку Курт Левін повернувся назад до Львова<sup>608</sup>.

Особливої уваги, прикладу переховування в Уневі заслуговує також історія єврейської дівчини Фаїни Ляхер. Її переховували на різних етапах члени ОУН, а на останньому – сестри Студійського Уставу в своєму дочерньому домі в Уневі та в Святопокровському монастирі у селі Якторові. Після завершення німецької окупації Фаїна Ляхер не покинула своїх рятівників, а сама стала монахинєю Студійського Уставу і розділила долю Катакомбної Церкви.

Залишенні письмові свідчення та інтерв'ю являють собою цінну джерельну базу, за допомогою якої можна відтворити події Голокосту у типовому галицькому штетлі, яким були Перемишляни, простежити переживання і ставлення жертв до подій, що з ними відбувалися, дати відповіді на питання побуту й еволюції світогляду переслідуваних. Життєвий шлях Фаїни Ляхер є унікальний тим, що пронизаний покликанням до монашого життя. Ще сповідуючи іудаїзм, вона відчувала щось, до чого є покликана, але ще не може досягнути. Ще під час

<sup>605</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 147.

<sup>606</sup> Ibid. S. 146-148.

<sup>607</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 324.

<sup>608</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 148.

переховування вона була охрещена і наприкінці німецької окупації вирішила вступити до монастиря. Це був єдиний випадок, коли під час Голокосту єврейська дівчина вирішила стати греко-католицькою монахинєю. Для розуміння цього вибору потрібно проаналізувати ключові моменти молодих років Фаїни Ляхер і події Голокосту, які підштовхнули до її служінню Церкві.

Фаїна Ляхер народилася 13 січня 1917 р. у м. Перемишляни<sup>609</sup>. Як зазначалося вище, на той час Перемишляни були типовим галицьким штетлом, містечком, в якому єврейське населення у кількісному відношенні переважало. Варто наголосити, що родина Ляхерів була віруючою. Провід у цьому належав матері Фаїни Мальвіні Ляхер. «Родичі виховували нас, крім мене, було ще двоє братів, в релігійному дусі, особливо мама відзначалася глибокою вірою. Для неї був Господь Бог «альфою і омегою». Все, долю й недолю, щастя й нещастя приймала як волю Божу. Таку віру хотіла прищепити вона в наші серця, але наша віра обмежувалася виключно до зовнішнього виконання Закону Мойсея»<sup>610</sup>.

Релігійність матері, її відданість іудаїзму, стала однією з причин, чому Фаїна не змогла вийти заміж<sup>611</sup>. Під час свого навчання у гімназії вона покохала Володимира Заплатинського<sup>612</sup>, який походив з українсько-німецької родини<sup>613</sup> і був членом ОУН<sup>614</sup>. Вона ніколи не призналась батькам про свої з ним стосунки<sup>615</sup>, проте саме він відіграв ключову роль у спасінні Ляхерів, адже домовлявся про місце їх переховування.

Важливим фактором у порятунку Фаїни Ляхер стало і те, що вона виросла і постійно перебувала в українському середовищі<sup>616</sup>. З українцями «ми разом вчилися,

<sup>609</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. *АИЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-743.7. Арк. 1.

<sup>610</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 43. Т. 1. Арк. 1.

<sup>611</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 23.

<sup>612</sup> Там само. Арк. 4.

<sup>613</sup> Там само. Арк. 22.

<sup>614</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 5.

<sup>615</sup> Там само. Арк. 16.

<sup>616</sup> Там само. Арк. 3.

разом розмовляли, разом спілкувалися, разом на свята ходили одні до одних... Я не відчувала, що я є чужа їм. Навпаки, вони мене оточили такою прихильністю і любов'ю, всі і інтелігенція, старші люди і молодь»<sup>617</sup>. Фаїна Ляхер навіть дружила з дітьми місцевого греко-католицького пароха о. О. Ковча<sup>618</sup>, який потім за хрещення євреїв та видачу їм метрик був вбитий нацистами у концентраційному таборі Майданек<sup>619</sup>. Саме це українське оточення, друзі Фаїни, у листопаді 1942 р., спостерігаючи тотальне знищення євреїв, розпочало пошук шляхів порятунку дівчини. Зародилася ідея переправлення її до Відня для роботи на фабриці, де вже працював товариш Володимира Заплатинського Василь Качуровський<sup>620</sup>. Михайло Шкільник (1891–1972), у часи німецької окупації посадник Перемишлян, зазначає, що виїзд молодих єврейок на роботи до Німеччини став поширеним способом порятунку в цьому містечку<sup>621</sup>. Для цього потрібні були документи, ключовим з яких була метрика про хрещення. За сприяння заступника старости Перемишлянського повіту д-ра Ткачука<sup>622</sup> парох с. Осталовичі (тепер Перемишлянського району Львівської області), отець-декан Іван Луцишин<sup>623</sup>, уділив Фаїні Святу Тайну Хрещення і видав метрику на ім'я Анни Мирки з села Прибина (тепер Перемишлянського району Львівської області)<sup>624</sup>. Отець Іван Луцишин був небайдужим до долі людей, яких переслідував нацистський режим. Він старався

<sup>617</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 4.

<sup>618</sup> Там само. Арк. 8.

<sup>619</sup> Див.: За Божі права і людські права: збірник на пошану о. Еміліяна Ковча / упоряд.: А.-М. Ковч-Баран. Саскатун, 1994. 180 с.; Ковба Ж. Парох Перемишлян і Майданека. *Єгуець*. 2009. № 18. С. 343–359; Lower W. The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia. Р. 41, 75–76; Шкільник М. Як міг, боронив справедливість... Спогади про пережите під владою Австрії, Польщі, СРСР, Третього Райху. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 170, 260.

<sup>620</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 14.

<sup>621</sup> Шкільник М. Як міг, боронив справедливість... Спогади про пережите під владою Австрії, Польщі, СРСР, Третього Райху. С. 166.

<sup>622</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 14.

<sup>623</sup> Див.: Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 30; Кримінальна справа №9733 на Луцишина Івана Степановича. *АУ СБУ у Львівській області*. Ф. «Припинений». Оп. 62. Спр. П-32607. 110 арк.

<sup>624</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 16.

всіма можливими способами допомагати їм. Зокрема, восени 1942 р. він упродовж декількох тижнів переховував у власному будинку дружину тодішнього заступника військового референта Центрального проводу ОУН (Б) Олекси Гасина – Ольгу<sup>625</sup>.

Проте маючи всі потрібні документи, Фаїна, а відтепер Анна, не вирушила до Відня. За порадою знаного у Перемишлянах єврея, який передбачав майбутнє, вона відмовилась від реалізації цієї ідеї через небезпечну дорогу<sup>626</sup>.

Фаїна (Анна) Ляхер залишалась разом з єврейською громадою Перемишлян практично аж до кінця її існування. За цей час вона була свідком погрому в липні 1941 р., акцій<sup>627</sup>, під час яких мало не загинула. У квітні 1943 р. наближалася ліквідація гетто, а з ним і всіх євреїв, які ще залишилися у живих. Володимир Заплатинський черговий раз врятував її. Він працював заступником директора біржі праці в Перемишлянах і займався скеруванням робітників до Німеччини. Павло Чабан, житель с. Унева, одержав від Володимира Заплатинського звільнення, а взамін мав переховувати в себе Фаїну (Анну) Ляхер<sup>628</sup>. Коли він одержав листа, який служив сигналом, що має забрати дівчину, негайно прийшов до Перемишлян і привів Фаїну (Анну) до с. Унева<sup>629</sup>. Там її забрала до своєї хати сестра Павла Чабана Ольга, яка з чоловіком Іваном Чабаном зайнялися її укриттям. Але сумління не давало спокою дівчині і вона вирішила повернутися до батьків, яких залишила на смерть<sup>630</sup>. Щоб не допустити цього, Іван Чабан запевнив її, що привезе батьків. Через два тижні Гавриїл та Мальвіна Ляхери уже були у схованці, де переховувалася Фаїна (Анна)<sup>631</sup>.

<sup>625</sup> Ханас З. Нічого мені не жаль – Тебе мені лиш жаль. *Наше життя*. 2014. № 10. С. 9.

<sup>626</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 17.

<sup>627</sup> Див.: Шкільник М. Як міг, боронив справедливість... Спогади про пережите під владою Австрії, Польщі, СРСР, Третього Райху. С. 168, 170–171, 259.

<sup>628</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 9.

<sup>629</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 6.

<sup>630</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 24.

<sup>631</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 7.



Для Івана Чабана, який, як і Володимир Заплатинський, також був членом ОУН<sup>632</sup>, подібний досвід переховування не був першим. Молодша дочка Чабанів Ярослав Чабан у своєму свідченні зазначає: «Пам'ятаю з розповідей мами, що вони з татом переховували двох дівчат єврейок, учениць гімназії, але недовго, бо батьків тих дівчат забрали в гетто в Перемишляни і батьки дівчат самі забрали в гетто, подальша доля їх невідома»<sup>633</sup>. Для переховування Ляхерів Іван Чабан зробив досить цікаве укриття: «То була пекарня сільська, вимощена глиною підлога, і там щось пекли. А вони збудували таку кухню, лядою накрили. Те місце, де попіл, бляхою прикрили, щоби можна запалити вогонь. А ми всередині сиділи. Як не було нікого, то ми бляху відбирали, щоб можна було випростати голову. А як була якась тривога, то вони клали бляху, вогонь (над нами бляха була гаряча), щоб минула небезпека»<sup>634</sup>.

Як зазначалося перед цим, небезпека в с. Уневі була не так від німецьких облав і обшуків, як від декількох місцевих донощиків, які слідкували за своїми сусідами. Фаїна (Анна) перебувала у цій схованці шість місяців, а в грудні 1943 р. Іван Чабан сказав, що подальше переховування є неможливим, бо люди в селі почали здогадуватись про їхню таємницю<sup>635</sup>. Катерина Казимира (1933 р.н.) свідчить, що Івана Чабана люди в селі боялися через те, що він був членом ОУН<sup>636</sup>. Цей страх, до певної міри, був один з елементів гарантії відсутності шантажу з боку донощиків. Проте, в якийсь час ситуація почала виходити з-під контролю. На той період Мальвіна Ляхер вже померла, а Гавриїл Ляхер погодився, щоб дочка перейшла на нове місце, а він залишився у Чабанів. Фаїна (Анна) не знала, куди саме її доправлять, але через те, що від цього залежало життя її опікунів, вона

<sup>632</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 25.

<sup>633</sup> Свідчення Ярослави Чабан від 12 березня 2016 р. АСУ/І. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 43. Т. 1. Арк. 1.

<sup>634</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 25.

<sup>635</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому мойому Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 10.

<sup>636</sup> Інтерв'ю з Катериною Казимирою, 1933 р.н. Записано з уст від 16.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 2.

погодились<sup>637</sup>. Перед тим, щоправда, Володимир Заплатинський декілька разів відвідував її і попередив, що вона має перейти до монахинь-студиток в Уневі, бо він більше не зможе за нею наглядати, бо сам вже переховується від німців<sup>638</sup>.

Іван Чабан разом зі своїм швагром Галюком, який також був членом ОУН, перевезли увечері Фаїну (Анну) на санях до Святоуспенської Лаври Студійського Уставу. По дорозі йшли люди, тому чоловіки світили їм у вічі рефлекторами, щоб ті не бачили, хто їде<sup>639</sup>. Іван Чабан залишив дівчину у розмовниці монастиря, незабаром туди прийшов брат Віталій (Матковський). З ним Фаїна (Анна) була вже знайома, оскільки він декілька разів приходив до Чабанів, знав про переховування Ляхерів і приносив на її прохання релігійну літературу, яку вона за власним бажанням читала. Саме Володимир Заплатинський попросив брата Віталія (Матковського) здійснювати нагляд за Ляхерами у Чабанів<sup>640</sup>. До нього він звернувся і за допомогою у подальшому переховуванні Фаїни (Анни). У цьому контексті варто зупинитися на питанні про відносини між чоловіками. Брат Віталій (Матковський) був лікарем у монастирі і доглядав поранених бійців УПА<sup>641</sup>. За це його і ще декількох монахів було засуджено радянською владою після війни<sup>642</sup>. У той же час Володимир Заплатинський служив у СБ УПА, тому чоловіки часто контактували. Але брат Віталій (Матковський) не міг нічого здійснювати без відома настоятеля лаври ієромонаха Йосифа (Шестюка). Він був ключовою постаттю у будь-якій діяльності студитів в Уневі. Для нього питання переховування євреїв було відомим. У сиротинці лаври на прохання архимандрита Студійського Уставу

<sup>637</sup> Інтерв'ю з сестрою Марією (Фаїною-Аною Ляхер). DVD. 406-006.

<sup>638</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). *Наш монастир: Тематичний збірник Святопокровського монастиря Студійського Уставу*. 1999. Вип. 4. С. 17.

<sup>639</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 26.

<sup>640</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). С. 17.

<sup>641</sup> Див.: Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 10; Інтерв'ю з Йосипом Зіником, 1929 р.н. Записано з уст від 16.06.2003 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 23.

<sup>642</sup> Див.: Особиста справа №376 на Матковського Володимира Йосифовича. АУ СБУ у Львівській області. Ф. «Припинений». Оп. 62. Спр. П-10343. 38 арк.; Кримінальна справа №3019 на Шестюка Івана Теодоровича. АУ СБУ у Львівській області. Ф. «Припинений». Оп. 62. Спр. П-30153. 171 арк.

митрополита Андрея Шептицького переховувалося двоє єврейських дітей: Леон Хамейдес та Овед Амарант. Третім був Адам Данієль Ротфельд, якого студити привезли з Перемишлян. З відома настоятеля студити приносили євреям, які переховувалися в довколишніх лісах, їжу<sup>643</sup>. Як засвідчить пізніше с. Марія (Ляхер), ієромонах Йосиф (Шестюк) «був милосердним до всіх, хто потребував помочі»<sup>644</sup>.

Отже, брат Віталій (Матковський) «мовчки, скоро убрав мене в чорний довгий плащ, чоло оwinув білим бандажом, наложив на голову чорну хустину; я була подібна до монахині, і сказав йти за собою. Я йшла з трудом, ноги відвикли від руху, – були як мертві, – а ніч така темна. Монах скерував свої кроки до другого будинку – де була церква. В дверях стояла висока монахиня, – в церкві було темно, тільки маленька оливна лямпочка кидала слабкий блиск на золотий образ Матері Божої. «Помолімся на нову дорогу», – шепнув монах, – клякнув, і монахиня також...«Вже ходім», – сказала монахиня; проводили мене якимось довгою дорогою, завели до високого будинку, що різнився від інших сільських хат. Ми ввійшли у теплу кімнату. «Це буде Ваша кімната», – сказала монахиня – тут собі спічнете, не бійтеся, нічим не журіться, – Матінка Божа нас охоронить»<sup>645</sup>.

Будинок, до якого Фаїну (Анну) привела сестра Теодора (Мах)<sup>646</sup>, був дочернім домом монахинь Студійського Уставу в с. Уневі. Там мешкало троє сестер<sup>647</sup>: згадана с. Теодора (Мах), яка була настоятелькою, с. Моніка (Ребрина)<sup>648</sup> та с. Севастьяна<sup>649</sup>. Сестри обслуговували церкву Успіння Пресвятої Богородиці на території Лаври, прали церковні ризи<sup>650</sup>. Юридично будинок належав монахам-

<sup>643</sup> Інтерв'ю з сестрою Марією (Фаїною-Аною Ляхер). DVD. 406-006.

<sup>644</sup> Там само.

<sup>645</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 11.

<sup>646</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Пом'яник Святопокровського монастиря Студійського Уставу. *Наш монастир: Тематичний збірник Святопокровського монастиря Студійського Уставу*. 1999. Вип. 4. С. 53.

<sup>647</sup> Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 46.

<sup>648</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Монахині Святопокровського монастиря у советських тюрмах та на засланнях. *Наш монастир: Тематичний збірник Святопокровського монастиря Студійського Уставу*. 1999. Вип. 4. С. 45–46.

<sup>649</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Пом'яник Святопокровського монастиря Студійського Уставу. С. 55.

<sup>650</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 26.

студитам. У міжвоєнний період вони передали його сестрам-студиткам, і там зазвичай мешкало троє монахинь. Така кількість була зумовлена покладеною на них працею – одна сестра обслуговувала церкву, друга вела дитячий садок, третя – дім. У цьому двоповерховому будинку нагорі було три кімнати, внизу – вітальня і великий зал, де збиралися до війни сільські діти. Перед будинком було подвір'я, за ним – город і сад<sup>651</sup>.

Спочатку Фаїна (Анна) мешкала на першому поверсі, але згодом сестри задля більшої безпеки поселили її за клявзуру. Це відбулося за декілька днів до Різдва Христового на початку січня 1944 р.<sup>652</sup> Між ними склалися добрі відносини. «Сестри мене оточили дуже великою любов'ю і дуже теплотою великою...відразу з перших днів я була «їхня». Я цілковито не то привикла, а злилася з ними і відразу вміла з ними молитися, як треба, з Часослова. Дуже швидко церковнослов'янську мову зрозуміла і з ними брала участь»<sup>653</sup>. Варто наголосити, що у спогадах Фаїна (Анна) чітко говорить, що сестри не чинили жодних дій, спрямованих на підштовхування її до ГКЦ. Вона сама одного разу попросила про потребу сповіді і тоді сестри дали їй просто молитвеник, нічого не пояснювали<sup>654</sup>. Настоятель Святоуспенської Лаври ієромонах Йосиф (Шестюк) та брат Віталій (Матковський) приносили їй духовну літературу, «Життя святих», Святе Письмо, ознайомлювали на її прохання з християнством. Отець-настоятель став її першим сповідником, бо до цього вона ніколи не сповідалась<sup>655</sup>. Він приходив до дочерного дому кожного дня, оскільки приносив хворій сестрі Севастьяні (хворіла на туберкульоз<sup>656</sup>) Святі Тайни. Причащалася і Фаїна (Анна). Так тривало аж до її прийняття до Святопокровського монастиря Студійського Уставу в с. Якторіві<sup>657</sup>.

<sup>651</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). С. 12.

<sup>652</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 11.

<sup>653</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 31.

<sup>654</sup> Там само. Арк. 32.

<sup>655</sup> Інтерв'ю з сестрою Марією (Фаїною-Аною Ляхер). DVD. 406-006.

<sup>656</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Пом'яник Святопокровського монастиря Студійського Уставу. С. 55.

<sup>657</sup> Інтерв'ю з сестрою Марією (Фаїною-Аною Ляхер). DVD. 406-006.

Очевидно, що брати Шептицькі видали усне розпорядження, як поводитися з перехованими євреями у плані релігії. Це підтверджує однакова поведінка греко-католицького духовенства і монашества в умовах надання допомоги жертвам Голокосту в різних місцевостях. Насьогодні не виявлено жодної згадки з боку вказаних євреїв, що на них чинився якийсь тиск задля схилення до прийняття християнства. З цього приводу Курт Левін зазначає: «Слід відмітити, ні митрополит Андрей Шептицький, ні його брат Клим, не застосовували до жидів жадного релігійного тиску. На їхню думку, навернення в тих обставинах ніколи не могло б бути свободним вибором волі. Цієї тактики дотримувалися усі ченці й усі монахині»<sup>658</sup>. Натомість у спогадах інших євреїв теж зафіксоване толерантне ставлення до їх релігійних переконань. Зокрема, рабин Давид Кагане згадує: «Дві години я говорив, а на світанку митрополит попросив мене помолитися з ним. Я допоміг йому встати з візка й підтримував його навколішках перед розп'яттям. Він молився по-своєму, а я по-своєму»<sup>659</sup>. І додає: «Зайве казати, що митрополит ніколи не пробував навертати мене на свою віру»<sup>660</sup>.

Про свій побут у дочерньому домі в Уневі Фаїна (Анна) згадує: «З огляду на безпеку, я нігде ніколи не виходила, помагала сестрам у праці і мала нагоду багато читати»<sup>661</sup>. Сестри у свою чергу були дуже обережними. Коли одного разу до них прийшла жінка, яка мешкала в Уневі, Марія Рехтельни, а їй було дозволено заходити до клявзури, Фаїні (Анні) було наказано сховатися під ліжку, щоб зберегти таємницю<sup>662</sup>. Проте трапився випадок, який дуже перелякав мешканців дочерного дому. Хтось із жителів Унева написав у Перемишлянське гестапо донос на Святоуспенську Лавру про те, що монахи переховують євреїв. Нацисти у відповідь приїхали до Лаври і вчинили обшук<sup>663</sup>. Небезпека стосовно Фаїни (Ляхер) полягала

<sup>658</sup> Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. С. 485.

<sup>659</sup> Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. С. 13.

<sup>660</sup> Там само.

<sup>661</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 28.

<sup>662</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). С. 18.

<sup>663</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 31.

у тому, що вона певний час працювала друкаркою у старости Перемишлянського повіту німця Сурвіра<sup>664</sup> і її знали в обличчя місцеві жандарми і гестапівці<sup>665</sup>. Про тодішню реакцію сестер вона згадує так: «Вони мене перебрали абсолютно в монашу одержу, з намітками, зі всім, дали мені окуляри і вишивала щось. А вони цілий день нічого не їли, не варили, тільки цілий час перед іконою Матері Божої молилися»<sup>666</sup>. Небезпека минула, коли гестапо, нічого не знайшовши в Лаврі, повернулося до Перемишлян.

Під час переховування Фаїни-Анни в дочерньому домі, в неї остаточно визріло і утвердилося бажання стати монахинєю. Це був не одномоментний акт. До цього її супроводжувала довга еволюція світогляду, потреба і покликання до чогось вищого. Почалося це ще з дитинства. Тоді питання стосувалося перш за все християнства. «Вже від раннього дитинства товаришками моїх забав були діти сусідів-християн. Часто забігала до їх хати, де на стінах висіли святі образи Ісуса Христа, Пречистої Діви Марії, дивилася на них і жаль мені було, чому у нас таких нема»<sup>667</sup>. «Під час молитви «Отче наш» і «Богородице Діво», яку відмовляли товаришки перед і по науці, я відчувала якийсь дивний жаль, чому мені невільно так молитись, чому мені не вільно витатися словами «Слава Ісусу Христу»?»<sup>668</sup>.

Пошуки чогось невідомого, що кликало її, загострилися вже у гімназійні роки. «Земська любов, хотай гарна і чиста, ставала більш природною і не приносила мені того щастя, не заспокоювала мого серця, яке тужило за чимось вищим, шукало чогось такого, чого не уміло само очеркнути, за чимсь правдиво ідеальним, над земським»<sup>669</sup>. Вже тоді вона вирішила, що сімейне життя не для неї, і вона ніколи не

<sup>664</sup> Шкільник М. Як міг, боронив справедливість... Спогади про пережите під владою Австрії, Польщі, СРСР, Третього Райху. С. 165.

<sup>665</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 31.

<sup>666</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 32.

<sup>667</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому мойому Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 1.

<sup>668</sup> Там само. Арк. 2.

<sup>669</sup> Там само.

вийде заміж<sup>670</sup>. Римо-католицькі священники, з якими вона випадково зустрічалася, відчували, що вона йде дорогою, яка веде до християнства у майбутньому, але відкрито про це не говорили<sup>671</sup>. Це ж саме відчував і отець-декан Іван Луцишин, коли уділяв їй Тайну Хрещення. Він тоді сказав таке: «Дитино моя, я тебе знаю, (я бувала на вакаціях у них вдома, дуже в мене спомини гарні), я тебе знаю, я тобі нічого не пояснюю. Ти є правдива християнка, і я уділяю тобі з чистим серцем Тайну Хрещення»<sup>672</sup>. Після того, коли вона стала охрещена, в неї був ще один сумнів стосовно її нової віри, але він швидко минув. Вже у Чабанів вона «попросила о молитовник і поволи навчилася «Отче наш», «Богородице Діво», «Вірую», «Помилуй мя Боже» і інших молитов. І щоденно, рано і вечір, їх відмовляла не з переконання, а чому, не вмію сьогодні сказати»<sup>673</sup>. Багато для її духовного зміцнення давали дискусії з батьком Гавриїлом Ляхером і прочитання літератури. Вона описує це так: «Батько, змучений терпінням, спав і вдень і вночі, а я сиділа сама зі своїми думками. Якийсь голос потішав мене; говорив мені, що всім керує Господь Бог – Всемогучий, що те, що діялося, що сталося, сталося з Його волі, що від Нього все залежить; що смерті немає і вона приходить тоді, коли її Господь посилає. Я відчула, що існує на світі якась одна, самотня Правда. І цю Правду я бажала цілим серцем пізнати. Одного разу приніс мені господар (Іван Чабан) до читання духовну книжку «Вічні Правди». Батько просив, щоб я читала наголос. Розділ про смерть і небо приніс велику втіху в тузі за мамою і братом. Я почала мучити батька запитаннями, чи наша релігія також про це вчить; я хотіла знайти якнайбільше спільних обом релігіям точок і дуже раділа, коли їх знаходила. Рани в моєму серці кривавили, але душа була спокійна. Гор'яче бажання пізнати Правду збільшилось ще більше, коли батько, при читанні про «Вічні Правди» сказав: «Щось

<sup>670</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 23.

<sup>671</sup> Див.: «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому могому Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 2; Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 6.

<sup>672</sup> Там само. Арк. 15.

<sup>673</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому могому Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 6.

в тім мусить бути, що Христова віра царює в цілому світі вже стільки соток літ. Я б радо охрестився, коли б мав нагоду»<sup>674</sup>.

У дочерньому домі після того, як Фаїна (Анна) висповідалася та майже щодня приймала Святе Причастя і спостерігала за життям сестер, у ній відбулися остаточні переміни. «В серці зродилося нове бажання – любити Господа Бога понад усе, віддати Йому своє ціле нужденне життя. Монаше життя чаром своєї краси так сильно мене потягнуло, що хотіла зі сестрами залишитися вже на завсіди»<sup>675</sup>. Щоправда «одного разу прийшла мені думка, що коли мій батько залишиться живим, то моє місце при ньому, а коли Господь Бог його забере, то я маю залишитися в монастирі. В кілька днів після того я довідалась про смерть батька»<sup>676</sup>. Гавриїл Ляхер загинув в Уневі під час переходу з місця укриття при загадкових обставинах<sup>677</sup>. Після цього життєва дорога остаточно скерувала Фаїну (Анну) до монастиря Студійського Уставу. Вона спитала сестру Севастьяну, як вступити до монастиря, коли вони залишились удвох, і та коротко відповіла, що потрібно написати листа матері-ігумені Йосифі (Вітер)<sup>678</sup>. Коли всі сестри у дочерньому домі дізналися про таке рішення Фаїни (Анни), вони намагалися її попередити про майбутнє тяжке життя у монастирі, його ритм, говорили, що після окупації для молодії дівчини відкриються нові можливості<sup>679</sup>. Але Фаїна (Анна) визначилася остаточно. Коли завершився Великий піст, з Святопокровського монастиря у с. Якторові прийшла сестра і принесла відповідь, в якій йшлося, що Фаїну (Анну) Ляхер прийняли на новіціат<sup>680</sup>. До війни траплялися випадки, коли єврейські дівчата після хрещення вирішували посвятити своє життя служінню Богу в монастирі. Прикладом цього може бути історія с. Северини (Стефанії Парилле 1884–1941),

<sup>674</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 9.

<sup>675</sup> Там само. Арк. 12.

<sup>676</sup> Там само.

<sup>677</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 29.

<sup>678</sup> Там само. Арк. 33.

<sup>679</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). С. 18.

<sup>680</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 34.



ЧСВВ<sup>681</sup>. Мати Йосифа (Вітер), яка починала свій монаший подвиг серед сестер-василіянок, очевидно була добре знайомою з нею. Тому у рішенні ігумені прийняти єврейку Фаїну (Анну) Ляхер не було нічого надзвичайного.

З цього моменту у Фаїни (Анни) розпочалося нове життя серед сестер Студійського Уставу в Святопокровському монастирі, а з цим й останній, завершальний етап у переховуванні від нацистів. Одержавши листа про прийняття на новіціат, вона одразу пішла пішки з Унева до Якторова (відстань 7 км) і, як згадує, «в перший день Воскресіння Христового (1944 р.) переступила поріг Якторівського монастиря»<sup>682</sup>. «На Великдень 1944 р. мене перебрали в монашу одежу. Я пішла до церкви (святого Миколая Чудотворця в с. Якторові) на Службу Божу з сестрами, то вже ніхто не приглядався до мене»<sup>683</sup>. Сестра Хризантія (Гнатів), яка вступила в монастир на декілька місяців пізніше, згадувала свою зустріч з Фаїною (Анною): «Я весь час спостерігала за с. Марією (Ляхер) і не могла добачити хоч би маленької риси семітської раси. С. Марія (Ляхер) була завжди погідна, на рекреаціях весела, бажана в товаристві, мала прекрасний ліричний голос, чудово грала на фортепіано, розмовляла чистою українською мовою, дуже любила Шевченка і пісні на його слова»<sup>684</sup>. Фаїна (Анна) ж пише таке про перші дні в монастирі: «Почалися перші дні новіціату. Кривава рана мого серця поволі гоїлася. Господь Бог забрав мені мою рідну, земську маму, але дав мені другу – духовну, в особі сестри-наставниці (с. Дарії (Канюки), яка своєю надзвичайною лагідністю і добротою найбільш мене до себе потягнула. Кожний їх крок, вчинок, думка, слово спрямовували молоді душі на стежку духовного дитинства до великої, безкорисної, неподільної любові Спасителя – Ісуса Христа, Господа Бога нашого. Їх щоденне

<sup>681</sup> Див.: Лев В. Мати Северина Парилле, ЧСВВ. *Наше життя*. 1991. № 5. С. 2–3; Горняткевич Д. С. Северина Парилле, ЧСВВ. *Свобода*. 1951 р. 2 лютого. С. 3.

<sup>682</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 12.

<sup>683</sup> Інтерв'ю з с. Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. Арк. 34.

<sup>684</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). С. 20.

життя, тихе й укритне, їх безупинна, незлитна жертва були і будуть для мене живою книгою, живим приміром правдивого монашого життя – правдивої любові Бога»<sup>685</sup>.

Керівництво монастиря знало, ким є Фаїна (Анна), тому задля її безпеки відразу, подібно як і в дочерньому домі, взяло її за клявзуру<sup>686</sup>. Проте вони вже не були такі обережні, як під час переховування в Уневі. Про це свідчить наступний спогад с. Хризантії (Гнатів): «Одного разу німецьке військо розташувалося на майдані біля стайні (монастиря). В обід корови поверталися з пасовиська. Одна з них зробила непорядок біля військового намету. С. Андрея<sup>687</sup> наказала Анні прибрати. Можна собі уявити, з яким страхом сповнила Анна наказ»<sup>688</sup>.

Будні Фаїни (Анни) проходили у постійній праці. Для неї, дівчини, яка виросла у міському середовищі і заможній родині, вони давалися непросто. Про них майже немає її спогадів, проте їх добре запам'ятала с. Хризантія (Гнатів). «Першого дня після свят, під час сніданку, наставниця Дарія (Канюка)<sup>689</sup> призначала сестер до робіт. До городу з іншими сестрами призначили й Анну. Кожній сестрі призначено копати по два рядки буряків. Анна серед бур'янів не знала, котрий буряк. На поміч прийшла с. Моніка (Ребрина). Вона показала, як працювати, і сама весь час копала свої рядки і рядки Анни, яка залишалась позаду. Анну призначали до різних робіт: мити посуд в кухні, замітати келії-спальні, коридори, рефектар, аскетар, помагати в стайні»<sup>690</sup>. Особливим викликом для Фаїни-Анни була робота зі свійськими тваринами, оскільки вона їх боялася. «С. Андрея (Лищишин), відповідальна за стайню, наказала Анні позбирати яйця, що кури нанесли під жолобом корів. Анні було дуже страшно, бо корови фиркали ногами, хвостами відганяли настирливих мух. Злякавшись, Анна не наважилась одразу виконати розпорядження. С. Андрея

<sup>685</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 12.

<sup>686</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). С. 19.

<sup>687</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Пом'яник Святопокровського монастиря Студійського Уставу. С. 52.

<sup>688</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). С. 19.

<sup>689</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Монахині Святопокровського монастиря у радянських тюрмах та на засланнях. С. 45.

<sup>690</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). С. 19.

посварила її і запевнила, що їй нічого не станеться. Іншим разом вона сказала Анні занести відро з їжею до кучі, для великої свині. Анна тільки вступила ногою до кучі, як свиня тут же своїм рилом захрюкала біля її босих ніг. Дівчина дуже налякалася, але сповнила наказ»<sup>691</sup>. Фаїна (Анна) переборола свій страх і в подальшому звично виконувала покладені на неї господарські обов'язки у монастирі.

У липні 1944 р. німецька окупація завершилась. Фаїна (Анна) пережила Голокост і готувалася до наступного кроку у своєму житті. На Різдво Матері Божої відбулися її облечини. «Я дістала монашу одіж, і це був перший, правдиво щасливий день в моєму житті. Я найшла своє щастя, якого шукала на світі і не знайшла, бо там його нема»<sup>692</sup>. Настоятель Святоуспенської Лаври ієромонах Йосиф (Шестюк), який опікувався Фаїною (Анною) в Уневі та щотижня приїжджав до Якторова сповідати і служити літургію, коли уділив дівчині облечини, був такий чутливий, що витирив сльози. Вона ж думала, який він добрий батько. На облечинах Фаїна (Анна) одержала ім'я Марія. Настоятелька хотіла дати їй ім'я Андроніка, але ієромонах Йосиф (Шестюк) заперечив і сказав, що їй належить ім'я Марія<sup>693</sup>.

У 1946 р. архимандрит Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький), який під час Голокосту був одним з головних виконавців доручень митрополита Андрея Шептицького щодо порятунку євреїв, приїхавши до Святопокровського монастиря, вислухав історію с. Марії (Ляхер) і задав їй лише одне питання – чи вона молиться за свій єврейський народ. Вона була дуже здивована таким питанням і відповіла, що ні. Він же наголосив, що вона повинна молитися за свій єврейський народ, що це є її кровним обов'язком<sup>694</sup>. У цьому питанні і відповіді архимандрита відображалися повага, релігійна толерантність і співчуття, що їх мали монахи і монахині Студійського Уставу до євреїв, яких вони рятували в період німецької окупації.

<sup>691</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). С. 19.

<sup>692</sup> «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. Арк. 13.

<sup>693</sup> Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). С. 19.

<sup>694</sup> Інтерв'ю з сестрою Марією (Фаїною-Аною Ляхер). DVD. 406-006.

Варто зазначити, що історія Фаїни Ляхер є єдиною добре зафіксованою у джерелах історією єврейської жінки, яку врятували монахи і монахині ГКЦ. У всіх інших випадках існують лише фрагментарні спогади і свідчення осіб, які або переховували, або зустрічалися, жили поруч з переслідуваними. Подібно як випадку Фаїни Ляхер склалася ситуація і з Куртом Левіном.

Фаїна Ляхер залишила декілька інтерв'ю, одне свідчення, написане через чотири роки після завершення німецької окупації, і постійно у розмовах з близькими людьми (як наприклад, з с. Хризантією (Гнатів) поверталася до цих подій. Через наявність цього матеріалу можна простежити Голокост у галицькому містечку і селі, ставлення монахів та монахинь Студійського Уставу до євреїв, яких вони переховували, проаналізувати методи, для цього застосовувані.

Курт Левін у свою чергу залишив дві книжки спогадів. Першу, написану відразу після завершення Другої світової війни, і другу – як підсумок кар'єри і життя. Він постійно також давав інтерв'ю, складав свідчення на процесі беатифікації митрополита Андрея Шептицького в Римі, під час спроб присвоїти главі ГКЦ звання «Праведника народів світу» в Єрусалимі. Крізь призму його спогадів можна простежити механізми укриття та функціонування місць переховування євреїв студитами, настрої в їх середовищах та позицію братів Шептицьких.

Історія Фаїни Ляхер є дещо нетиповою через її покликання до монашого життя. Такою ж нетиповою є історія Курта Левіна через те, що він був єдиним євреєм, для якого брати Шептицькі обрали метод маскування під виглядом монаха Студійського Уставу. У цьому ж контексті слід зазначити, що історії кожного єврея, врятованого духовенством чи монашими спільнотами ГКЦ, були до певної міри унікальними. З огляду на атмосферу, традиції і дух тієї епохи, їх звернення за допомогою до них було вже кроком, на який погоджувалися одиниці, переборюючи в собі сумніви та упередження.

Фаїна Ляхер пережила всі небезпеки і заслуга в цьому належить великій кількості людей різного походження, різних професій і політичних поглядів. Разом їх діяльність уможливлювала порятунок родини Ляхерів. Релігійна толерантність,

повага і співчуття були тими речами, які наповнювали цих осіб. А результатом цього стало спасіння Фаїни Ляхер, яка вижила під час Голокосту і передала свій досвід жінки. Курт Левін передав досвід молодого чоловіка, який протягом двох років переховувався серед монахів Студійського Уставу. Разом їх історії є цінним надбанням для розуміння засад, шляхів і методів порятунку осіб єврейської національності обох статей представниками ГКЦ у роки німецької окупації.

### 4.3. Сиротинець Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу як місце переховування єврейських дітей студитами

Починаючи акцію порятунку єврейських дітей у серпні 1942 р., митрополит Андрей Шептицький розраховував використати у цьому досвід і можливості монахів та монахинь Студійського Уставу. Вони у міжвоєнний період опікувалися сиротинцями при власних монастирях<sup>695</sup> і, як покаже практика майбутніх випробувань, повністю посвятили себе проекту свого архімандрита.

Статистичні дані щодо діяльності цих сиротинців та захоронок при студійських монастирях добре висвітлюють довоєнні шематизми Львівської архієпархії. Збільшення їх кількості відбувалося у міру розвитку студійського монашества. Шематизм Львівської архієпархії за 1927 р. зазначає, що при Святопокровському монастирі сестер-студиток в с. Якторові почала діяти захоронка для дітей<sup>696</sup>. Шематизм Львівської архієпархії за 1928 р. вказує, що сестри, крім захоронки в с. Якторові, заснували подібну при своєму дочерньому домі в с. Уневі і нею опікується четверо сестер<sup>697</sup>. Шематизм Львівської архієпархії за 1930 р. стверджує, що, крім захоронки в с. Якторові, сестри заснували там також і захист для дітей передшкільного віку<sup>698</sup>. Шематизм Львівської архієпархії за 1932/1933 рр. містить інформацію, що сестри відкрили захоронку при своєму дочерньому домі в с. Підгайцях<sup>699</sup>. Шематизм Львівської архієпархії за 1938 р. повідомляє, що сестри відкрили захист сиріт при своєму дочерньому домі у с. Брюховичах, де перебувало сорок три дитини<sup>700</sup>.

Монахи Студійського Уставу, на відміну від сестер, мали лише два сиротинці: при Святоуспенській Лаврі в с. Уневі та при Святоіванівській Лаврі у Львові. Давнішим був сиротинець в Уневі. Фундатором та щедрим меценатом обох був

<sup>695</sup> Дмитришина Н. М. Національне виховання в освітньо-виховних закладах українського чернецтва Галичини (кінець XIX–30-і роки XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Рівненський держ. гум. ун-т. Рівне, 2011. С. 11.

<sup>696</sup> Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1927. С. 297.

<sup>697</sup> Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1928. С. 117.

<sup>698</sup> Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1930. С. 142.

<sup>699</sup> Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1932–1933. С. 202.

<sup>700</sup> Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1938. С. 92.

митрополит Андрей Шептицький<sup>701</sup>. Доба служіння цього глави ГКЦ відзначалася активною підтримкою сиротинців, харитативних організацій та закладів<sup>702</sup>. Предстоятель цікавився життям молоді<sup>703</sup>, спілкувався з нею<sup>704</sup> та старався допомогти їй здобути майбутнє.

Для унівського сиротинця він призначив доходи від водяного млина у цьому селі та з кількох десятків гектарів землі. Забезпечував дровами з митрополичих лісів<sup>705</sup>. Виховувати дітей у закладі допомагали монахам послушники, які часто самі були його вихованцями<sup>706</sup>. Сиротинець розміщено в будинку при в'їзді до Лаври. Він складався з десяти кімнат. Його мешканці самі прибирали та доглядали за будівлею, існувало самоврядування, яке опиралося на правила внутрішнього розпорядку, затверджені ігуменом монастиря. Там діяла семирічна загальноосвітня школа<sup>707</sup>.

Шематизм Львівської архієпархії за 1927 р. свідчить, що при вказаному сиротинці було сорок хлопчиків і діяла реміснична школа<sup>708</sup>. Шематизм Львівської архієпархії за 1932/1933 рр. зазначає, що префектом цього сиротинця є майбутній ієромонах Кипріан (Шульган)<sup>709</sup>, який під час Голокосту буде одним з відповідальних за перевезення єврейських дітей і опіку над ними. Цей самий шематизм згадує і сиротинець при Святоіванівській Лаврі. Згідно нього там

<sup>701</sup> Див.: Акт даровизни митрополита Андрея Шептицького на утримання хлопців-сиріт з Унівської Лаври. 1 січня 1930 р. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 630. Арк. 36–37; Дарчий запис митрополита Андрея Шептицького нерухомого майна на користь Свято-Іванівської Лаври у Львові. 10 грудня 1927 р. ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 252. Арк. 10–11.

<sup>702</sup> Див.: Гентош Л. Митрополит Шептицький 1923–1939. Випробування ідеалів. С. 239–256; Гнот С. І. Доброчинна діяльність греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Львівський нац. ун-т. ім. І. Франка. Львів, 2003. С. 8–13.

<sup>703</sup> Кекош О. М. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Андрея Шептицького: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Дрогобицький держ. пед. ун-т. ім. І. Франка. Дрогобич, 2013. С. 9–14.

<sup>704</sup> Див.: Листи дітей-сиріт до митрополита Андрея Шептицького / упоряд.: О. Гайова, М. Перун. Львів: Артос, 2011. 108 с.; Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький у спогадах моїх батьків і архівних документах. Арк. 1–2.

<sup>705</sup> Шептицький К. Митрополит Андрей і оновлення східної чернечої традиції. С. 136.

<sup>706</sup> Інтерв'ю з Євгенією Жемчук, 1926 р.н., від 21.08.2001, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: схимник Іриней (Іван Волошин). DVD. 406-012.

<sup>707</sup> Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. – кінець XX ст.). С. 99–100.

<sup>708</sup> Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1927. С. 297.

<sup>709</sup> Шематизм духовенства Львівської архієпархії 1931–1932 рр. С. 253.

перебувало тридцять хлопчиків, а префектом був схимонах Сава (Савицький)<sup>710</sup>. Шематизм Львівської архієпархії за 1935/1936 рр. фіксує, у цьому сиротинці жило двадцять четверо дітей<sup>711</sup>. Крім цього, документ подає точну адресу сиротинця у Львові – вул. Горішніх Павлінів 3<sup>712</sup>.

З приходом радянської влади у 1939 р. і ліквідацією повноцінного монастирського життя у студитських обителях, були закриті сиротинці при обох лаврах та дочерних домах сестер і передані у віддання держави. З початком німецької окупації цей напрямок діяльності монахів та монахинь Студійського Уставу було відновлено. 1942 р. став особливо важким у цьому плані для студитів в Уневі. Як свідчить брат Лаврентій (Кузик), Центральний Український Комітет надіслав до їхнього сиротинця п'ятдесят дітей<sup>713</sup>. Дівчаток прихистили сестри-студитки з Якторова, а хлопці залишилися при Святоуспенській Лаврі. Ці діти в більшості були з околиць Станіславова (сучасна назва Івано-Франківськ). Їх потрібно було забезпечити одягом, їжею. Після першої радянської окупації майно Лаври було розграбоване і студитам довелось, з огляду на потреби дітей його швидко відновлювати. Додатковою перешкодою у цьому став фактор голоду 1942 р., на якому особливий наголос робить брат Лаврентій (Кузик)<sup>714</sup>. Голод весною-влітку 1942 р. на Прикарпатті був наслідком осінньої повені 1941 р.<sup>715</sup>. Незмінні «контингенти», які окупаційна адміністрація стягувала з населення, перешкоди німецької поліції на шляху до здобуття харчів, лише поглиблювали проблему<sup>716</sup>.

Голод 1942 р. займає чільне місце у колективній пам'яті старожилів с. Унева. Іван Білик (1927 р.н.) свідчить, що навесні 1942 р. жителі села вижили все, що

<sup>710</sup> Шематизм духовенства Львівської архієпархії 1931–1932 рр. С. 253.

<sup>711</sup> Шематизм духовенства Львівської архієпархії 1935–1936 рр. С. 359.

<sup>712</sup> Там само.

<sup>713</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 323.

<sup>714</sup> Там само.

<sup>715</sup> Луцький О. Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 – влітку 1942 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* Київ, 2011. Вип. 16. С. 294–295.

<sup>716</sup> Див.: Роман В. В рядах ОУН. В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / ред. М. Г. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 244; Луцький О. Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 – влітку 1942 рр.). С. 296–297.



можна було з'їсти<sup>717</sup>. Особливо йому запам'яталися полювання на горобців. Люди старшого віку пухли, бо віддавали все дітям. Найчастіше жертвами ставали, властиво, люди старшого віку і діти. Голод був загальним, бо торкнувся навіть найзаможніших унівських господарств<sup>718</sup>.

Крім джерел усної історії, які свідчать про голод 1942 р. в цьому селі, зберігся витяг греко-католицького парохіального уряду в Уневі підготовлений для управи волості в Перемишлянах. Документ виник унаслідок розпорядження статистичного відділу уряду Генерального-губернаторства в Кракові про подання звіту про статистику подружжів, народжень і смертності за період між 1939–1943 рр. і перших п'яти місяців 1943 р. У ньому смертність за 1942 р. є найвищою за визначені роки і складає 29 осіб<sup>719</sup>.

До серпня 1942 р. ситуацію з голодом було опановано і саме в той час унівським студитам архімандрит митрополит Андрей Шептицький доручає завдання з переховуванням єврейських дітей у їхньому сиротинці. Останній відразу входить до системи подібних закладів, які застосовує координаційна група зі Львова задля втілення проекту глави ГКЦ. Він стає як транзитним, так і стаціонарним, довготривалим місцем укриття єврейських дітей. Як і у випадку монастиря святого священномученика Йосафата у Львові, в Уневі з монахами було проведено розмову щодо цієї ризикованої справи. Всі члени монашої спільноти погодилися з цим задумом<sup>720</sup>. Серед них, задля більшого збереження таємниці, було відібрана група осіб, посвячених у всі нюанси справи<sup>721</sup>. І під кінець серпня 1942 р. цей проект почав

<sup>717</sup> Інтерв'ю з Іваном Біликом, 1927 р.н., від 07.09.1998, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. DVD. 406-003.

<sup>718</sup> Там само. *Див. також:* Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р. н. Записано з уст від 30.05.2017 рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. Арк. 35.

<sup>719</sup> Виказ подружжя, народжень і смерті між 1939–1943 рр. і першими п'ятьма місяцями 1943 р. підготовлений греко-католицьким парохіальним урядом в Уневі для управи волості в Перемишлянах. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 36.

<sup>720</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 327.

<sup>721</sup> Там само.

втілюватися у життя. Тоді до Унева особистий водій митрополита Андрея Шептицького Іван Гірний, привіз перших дітей з львівського гетто<sup>722</sup>.

Джерелом до вивчення умов та особливостей життя єврейських дітей в унівському сиротинці є свідчення трьох осіб, які перебували там у 1942–1944 рр. Це були Адам Даніель Ротфельд, Леон Хамайдес та Овед Амарант. Шлях цих дітей до сиротинця був різним. Останніх двох об'єднувало те, що він розпочався з Митрополичих палат у Львові. Родина Леона Хамайдеса до війни жила в Катовіцах. Батько Леона – Кальман Хамайдес з 1928 р. був рабином місцевої єврейської громади. За декілька днів до початку Другої світової війни родина вирішила покинути Катовіце, оскільки місто було майже прикордонним з Німеччиною. З мінімальною кількістю речей вони вирушили до Львова, де жила сестра Кальмана Хамайдеса разом з чоловіком і двома дітьми. Спершу Хамайдеси поселилися з цими родичами у їх помешканні на вул. С. Жеромського 7 (тепер вул. М. Драй-Хмари), а згодом перебралися до містечка Щирця (тепер селище міського типу Пустомитівського району Львівської області), де мешкали батьки рабина. Кальману Хамайдесу вдалося знайти роботу і житло у Львові, а його дружина з двома дітьми залилася у Щирці. Такий стан речей тривав до початку німецько-радянської війни у червні 1941 р.<sup>723</sup>

З перших днів німецької окупації родина Хамайдесів стала свідком антисемітської політики нацистів. Леонові Хамайдесові добре запам'яталися страхи і переживання єврейського погрому в Щирці у липні 1941 р.<sup>724</sup>. З розвитком подальших подій рабин Кальман Хамайдес розумів, що потрібно шукати шляхи порятунку. І цьому сприяв спільний з рабином Давидом Кагане візит до митрополита Андрея Шептицького у справі передачі Тор<sup>725</sup>. Під час розмови глава ГКЦ виявив зацікавлення становищем родин рабинів і запитався як він може їм

<sup>722</sup> Спогади Івана Гірного. *Високий замок*. 1997. 12 вересня. № 64. С. 7.

<sup>723</sup> Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 46-14.

<sup>724</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 107–108.

<sup>725</sup> Ibid. P. 121–122.

допомогти<sup>726</sup>. Кальман Хамайдес відповів, що має двох синів. Після додаткових консультацій з ігуменом ієромонахом Климентієм (Шептицьким) та ігуменею матір'ю Йосифою (Вітер) митрополит погодився. Кальман Хамайдес зробив дві небезпечні подорожі, під час яких по одному привіз своїх синів Герберта та Леона до Митрополичих палат<sup>727</sup>. Усе це діти зберегли у пам'яті.

Леон Хамайдес пам'ятає, що його батько у присутності митрополита поцілував його і попрощався. Хлопець почав плакати, бо відчув, що буде тут залишений. Кальман Хамайдес дістав носову хустинку і витер сльози сина. Після цього, як згадує Леон Хамайдес, він опинився в новому і дивному для нього світі<sup>728</sup>.

Герберт Хамайдес у свою чергу згадує, що коли він прийшов разом зі своїм батьком у вересні 1942 р., щоб бути переданим на переховування, митрополит Андрей Шептицький детально розпитував рабина про становище єврейської громади, про гетто, Янівський концентраційний табір. Коли Кальман Хамайдес розповів, що тільки ті євреї, які працюють на виробництві пов'язаному з Вермахтом, будуть ще якийсь час жити, митрополит похилив голову і розридався. Потім подивився на рабина і пробував його розрадити. Сказав, що «після шторму сонце завжди сяє» і поблагословив Герберта. Того дня о. Іван Котів повідомив рабина Кальмана Хамайдеса, що не може прийняти його сина, бо ще не було приготовлене місце для укриття. Тому Хамайдеси прийшли через декілька днів. На прощання Кальман Хамайдес сказав сину, що він залишає його у хороших людей<sup>729</sup>.

Одед Амарант, другий хлопчик з унівського сиротинця, замикає цю групу дітей, яка була пов'язана з Святоуспенською Лаврою і розпочала свій шлях з Митрополичих палат. Він народився у Тель-Авіві і у п'ятирічному віці вирушив з матір'ю відвідати у Польщі своїх родичів. Матір повернулася згодом до Палестини, а хлопчика мали привезти дідусь з бабусею. Однак початок Другої світової війни, унеможливив цю поїздку. Одед Амарант на початку німецької окупації проживав у

<sup>726</sup> Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 47-01.

<sup>727</sup> Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 47-01.

<sup>728</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 123.

<sup>729</sup> Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. Арк. 21.

помешканні свого дядька рабина Ісаака Бартфельда на вул. Ю. Бема 18 (тепер вул. Ярослава Мудрого), пізніше у гетто<sup>730</sup>. Рабин Ісаак Бартфельд знав когось з оточення митрополита Андрея Шептицького і ця людина організувала йому зустріч з главою ГКЦ<sup>731</sup>. Він домовився про переховування племінника і привів його для передачі. Оded Амарант так описує цю зустріч: «Розмовляючи з моїм дядьком, старець гладив мене по голові. Потім він заговорив до мене, бажаючи дізнатись, чи я розмовляю українською. Я добре знав українську мову, бо навчився нею розмовляти в дідусявому містечку. Порадившись з іншими священиками, митрополит Шептицький дав мені нове ім'я – Дорко Боровецький і передав мене на догляд одному зі священиків»<sup>732</sup>.

Після передачі дітей перед координаційною групою постало питання їх адаптації до нових, абсолютно незвичних і чужих для них умов життя. Оded Амарант згадує у цьому контексті: «Декілька днів я перебував у священика, потім мене перевезли до чоловічого монастиря, звідти на декілька днів у жіночий, а потім, впродовж декількох місяців я жив у селі в місцевого священика, завдяки якому я ліпше засвоїв українську мову, вивчив молитви і ознайомився з місцевими звичаями. З часом я перестав зовнішньо відрізнятися від українських хлопчиків і мене перевели в монастирський сиротинець в селі Уневі»<sup>733</sup>.

Для Леона Хамайдеса першою зупинкою на шляху до Унева був сиротинець в Брюховичах. Перед дитиною стояло важке випробування – він на відмінну від Оdedа Амаранта, який знав трохи українську мову, нею не володів, тому був змушений її швидко вивчити, як і молитви<sup>734</sup>. На запитання, чому він погано говорив українською, він мав відповісти, що вдома його родина розмовляла польською<sup>735</sup>.

<sup>730</sup> Свідчення Оdedа Амаранта від 2 травня 1996 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 20.

<sup>731</sup> Свідчення Оdedа Амаранта в 2006 році. URL: [http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna\\_testimony\\_1.asp](http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna_testimony_1.asp) (дата звернення: 17.05.2017).

<sup>732</sup> Там само.

<sup>733</sup> Там само.

<sup>734</sup> Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. DVD. 47-01.

<sup>735</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 124.

Очевидно, що мовні проблеми були одними з найбільших викликів для євреїв, які опинилися в допитливому дитячому оточенні. Тому потрібно було виявляти надзвичайну обережність і спритність, щоб залишитися невиявленим як євреї. Прикладом цього може бути випадок Курта Левіна. Початок свого життя серед монахів-студитів, він розпочав у вересні 1942 р. в сиротинці при Святоіванівській Лаврі, куди його скерував архімандрит<sup>736</sup>. Він на той час погано говорив українською мовою, тому у закладі сказав своїм співмешканцям, що походить з лемків. Щоб відвернути увагу від себе остаточно, він також натякнув, що мав контакти з ОУН, тому був вимушений втекти з дому, боячись німецьких переслідувань. Це заспокоїло мешканців сиротинця<sup>737</sup>. Проте, вони відчували певну у ньому відмінність, і він свідчить, що це були антисемітично налаштовані люди, тому, коли б він залишився тут, його б однозначно розсекретили. Курт Левін пробув у цьому сиротинці лише три дні і був переведений до самої будівлі Святоіванівської Лаври<sup>738</sup>. Подібна доля спіткала і Герберта Хамайдеса. Увечері після того, як батько передав його митрополитові Андрею Шептицькому, семінарист-студит Севастьян (Бень) перевіз хлопця до згаданого сиротинця при Святоіванівській Лаврі. Його легендою було, що він був Йосиф Хамінський, який приїхав із батьком з Поділля і загубився. Однак, у сиротинці діти відразу розкрили його як єврея через те, що не вмів правильно перехреститися і його українська була поганою, оскільки він вивчав її лише рік у початковій школі. Він провів у цьому сиротинці тиждень і, як у випадку з Куртом Левіном, був забраний братом Сильвестром (Боярським) до приміщення Лаври. Рішенням настоятеля Лаври – ієромонаха Марка (Стека), його було поселено на декілька тижнів у келію брата Сильвестра (Боярського). Дитині заборонено виходити з келії і її зачиняли на ключ. Брат Сильвестр (Боярський) протягом цього часу вчив його правильно хреститися, молитися, основ катехизму і найважливіше – вимови з відповідним наголосом<sup>739</sup>. Випадок поселення дитини у келії монаха не був самотнім у цьому монастирі. Подібний догляд за дитиною

<sup>736</sup> Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. С. 64.

<sup>737</sup> Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. S. 134.

<sup>738</sup> Ibid. S. 135.

<sup>739</sup> Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. Арк. 21.

здійснював ієромонах Юрій (Макар). Йому було доручено переховувати єврейського хлопця на ім'я Мойше. Він мав сім років, і його проблема полягала у тому, що він ніяк не хотів засвоїти свого нового імені Михайло, вперто повторюючи, що він Мойше. Ієромонах Юрій (Макар) кожного дня їздив з Лаври на трамваї до Святоюрського комплексу, тому що працював там у друкарні. Дитину він залишав у своїй келії, вікна заслонював фіранкою і просив до них не підходити. Такі заходи були спровоковані також тим, що були в Лаврі деякі монахи, які ставилися негативно до переховування євреїв, бо боялися розправи з боку німецької влади. Але ця дитина очевидно не розуміла, що коїться навколо, не слухалася студита. Одного разу він повернувся вечері з роботи і один з монахів заявив, що у його келії поселилася нечиста сила, бо постійно рухалася фіранка. Цей випадок підтверджує також, що навіть не всі монахи Святоіванівської Лаври знали про переховування там єврейських хлопців. Врешті ієромонах Юрій (Макар) відвіз хлопця до сиротинця в Брюховичах<sup>740</sup>.

Проблемою сиротинця у Брюховичах було те, що люди, які там працювали, не були готові переховувати євреїв, вони надзвичайно боялися<sup>741</sup>. Деякі навіть не були згодні з рішенням митрополита Андрея Шептицького передавати саме їм єврейських дітей і це викликало в них злість<sup>742</sup>. Особливо вони мали страх, коли хворіли єврейські діти. Володимир Гординський у своїх спогадах про воєнний Львів згадує, що його рідний брат Богдан Гординський був у той час лікарем митрополита і йому, як довірєній особі, доручали надавати медичну допомогу переховуваним євреям. Він зокрема відвідував у цій справі монастир сестер Службниць у Пустомитах. Проте, як зазначає сам автор, це були поодинокі екстренні випадки<sup>743</sup>.

Леон Хамайдес описує у своїх спогадах, що коли він захворів у Брюховичах і в нього була гарячка, в студиток була проблематична дилема – лікар, якого вони б

<sup>740</sup> Інтерв'ю з ієромонахом Севастьяном (Степаном Дмитрухом), студит, від 19.07.2016, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L002.

<sup>741</sup> Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. DVD. 47-01.

<sup>742</sup> Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. Арк. 21.

<sup>743</sup> Гординський В. Львів під час двох окупацій (спостереження та записи очевидця). *Сучасність*. 1986. № 12. С. 86.

викликали, міг виявити обрізання в дитини, і це наразило б всіх на небезпеку, оскільки за переховування євреїв покаранням була смерть<sup>744</sup>. Герберт Хамайдес свідчить, що він також захворів, перебуваючи у цьому сиротинці<sup>745</sup> і до нього таки довелося викликати лікаря. Лікар з'явився без попередження у супроводі монахині у кімнаті для хворих сиротинця. Оскільки ліжко Герберта Хамайдеса було біля дверей, обстеження почалося саме з нього. Лікар послухав груди, тоді опустив штани, побачив, що дитина обрізана і швидко натягнув їх назад. Запитально подивився на монахиню, а та в свою чергу зберігала непорушний спокій, ніби нічого надзвичайного не сталося. Через годину після цього, прийшла монахиня відповідальна за кімнату хворих, тихо спиталася у Герберта Хамайдеса, де лікар оглядав його. Підтвердивши свої здогади, сестри діяли швидко. Цієї ж ночі Леона та Герберта Хамайдесів, Одеда Амаранта, який також тоді переховувався там, перевели на одну ніч до василіанського монастиря<sup>746</sup>.

Торкаючись у цьому контексті питання готовності і неготовності людей брати участь у допомозі євреям, варто зазначити, що траплялися випадки, коли керівництво монастирів чітко відмовлялось брати на себе таке небезпечне завдання. Показовим щодо цього є випадок, який відбувся у монастирі Воздвиження Чесного Хреста сестер ЧСВВ у с. Словіті (Золочівського району Львівської області)<sup>747</sup>, неподалік Унева. У 1943 р. до цього монастиря зі Львова приїхало двоє монахинь – с. Марія (Марія Гула) та с. Софія (Надія Данилович). Вони привезли з собою єврейського трирічного хлопчика. Цей вчинок був розцінений в монастирі Воздвиження Чесного Хреста як непослух і монахині були вимушені покинути монастир. Вони переїхали до монастиря Пресвятої Трійці сестер ЧСВВ в Підмихайлівцях, де дитина дістала належний догляд<sup>748</sup>. Там з ним зустрічався Корнилій Петришин (1936 р.н.), який переховувався у сестер разом зі своїми батьками Іваном та Джеммою Петришин від німецької влади, і підтвердив побут

<sup>744</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 124.

<sup>745</sup> Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. Арк. 21.

<sup>746</sup> Там само. Арк. 22.

<sup>747</sup> Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 46.

<sup>748</sup> Служебное дело по обвинению Полянской Марии Николаевной № 2086-а за 1946 г. УМГБ Станиславской области. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 027. 220. Арк. 80.

цього хлопчика, якого монахині назвали Юрієм<sup>749</sup>. Поведінка людей була різною, але її особливістю було те, що на випадок неготовності одних знаходилися завжди особи, наділені розумінням загрозовості моменту і обов'язку взяти на себе відповідальність.

Після ночі у василіанському монастирі, наступного дня монахиня перевела дітей до монастиря святого священномученика Йосафата у Львові, де ієромонах Марко (Стек) повідомив дітям, що Леона Хамайдеса та Огеда Амаранта буде направлено до сиротинця при Святоуспенській Лаврі в Уневі, а Герберт Хамайдес наразі залишається, оскільки для нього ще тривають пошуки надійного укриття<sup>750</sup>. Після цього перших двох хлопців було відправлено до Унева, де перебували до завершення німецької окупації, а останній зазнав ще двох переїздів. Він розділив долю єврейських дітей, яких студити переховували на парохіях. У селі ці діти здебільшого пасли худобу, а як тільки виникала підозра у місцевого населення щодо їх походження, вони відразу змінювали місце проживання<sup>751</sup>. Прикладом цього може бути історія Натана Левіна. Його у серпні 1942 р. забрав до с. Підмихайлівців ієромонах Кипріян (Шульган), який там одночасно виконував служіння як парохіального священика, так і капелана монастиря Пресвятої Трійці сестер ЧСВВ. Після декількох місяців його перевезли до с. Бачів (тепер Перемишлянського району Львівської області), де парохом був студит ієромонах Платон (Будзінський), який там проживав разом з братом Гервасієм (Івасівим). По одному разу за цей час їх відвідували ієромонахи Марко (Стек) та Никанор (Дейнега), які, очевидно, перевіряли стан переховування. Після цього Натан Левін був знову перевезений до Львова<sup>752</sup>.

<sup>749</sup> Інтерв'ю з Корнилієм Петришиним, 1936 р.н., від 24.05.2001, м. Львів. АСУЛ. Ф. 07. Оп. 1. Спр. 7. DVD. 209.

<sup>750</sup> Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. Арк. 22.

<sup>751</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 326.

<sup>752</sup> Свідчення Натана Левіна від 12 серпня 1994 р. Арк. 11.



Проте вільних місць на парохіях студитів було мало<sup>753</sup>, і доводилось залучати родичів монахів задля порятунку єврейських дітей. Цві Барнеа свідчить, що його, після перевезення з сиротинця в Брюховичах, протягом дев'яти місяців переховував рідний брат ієромонаха Марка (Стека) – о. Дмитро Стек (1889–1959) разом з своєю матір'ю. Ієромонах Марко (Стек) привіз хлопця потягом до с. Панівці Зелені<sup>754</sup> (сучасна назва – с. Панівці Борщівського району Тернопільської області). У 1934–1946 рр. о. Дмитро Стек був парохом цього села і обслуговував парохію в сусідньому селі Латківцях (тепер Борщівський район Тернопільської області). Це була непересічна людина для ГКЦ. Він навчався у Папській Руській колегії в Римі (тепер Українська Папська Велика семінарія св. Йосафата), знав латинську, грецьку, німецьку, англійську і французьку мови, був кавалером Ордена Відродження Польщі, довіреною людиною єпископа Григорія Хомишина і одним з трьох кандидатів у 20-их рр. XX ст. на служіння єпископа-помічника Станіславівської єпархії<sup>755</sup>. Ієромонах Марко (Стек) ризикував життям рідного брата і матері, а ті усвідомлювали всю загрозу прийняття єврейської дитини, та весь цей час доглядали її. Це був глибокий вияв вірності християнським ідеалам з боку родини Стеків. Після цього етапу переховування Герберта Хамайдеса також перевезено до Львова<sup>756</sup>.

Перевезення Леона Хамайдеса та Огеда Амаранта зі Львова до Унева відображає небезпеки, на які натрапляли студити під час транспортування єврейських дітей. Супровід Леона Хамайдеса забезпечував ієромонах Марко (Стек). У Львові, по дорозі до вокзалу, у трамваї навпроти нього сів офіцер СС і почав щось лагідно говорити. Ієромонах Марко (Стек) боявся, щоб Леон Хамайдес, який володів німецькою мовою, не відповів. Це би відразу видало його особу, оскільки українські діти вільно по-німецьки не розмовляли. Дитина зберегла мовчання, і це врятувало їх

<sup>753</sup> Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). Львів: Накладом греко-католицького митрополичого ординаріату, 1944. С. 22, 27, 31, 35, 36.

<sup>754</sup> Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. Арк. 22.

<sup>755</sup> Польовий Я. Духовенство Рогатинщини. Львів: Логос, 2013. С. 191, 189, 190.

<sup>756</sup> Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. Арк. 22.

обох<sup>757</sup>. Студити розуміли всю складність перевезення хлопчиків, тому вдавалися до різних способів уникнення неприємностей і додаткової уваги з боку влади. Одним із таких способів перевезення було передягання їх на дівчаток. Ним користувався часто ієромонах Юрій (Макар). Він повинен був бути вдвічі обережнішим, оскільки мав єврейську зовнішність. Одного разу гестапо навіть затримало його і перевіряло щодо обрізання. Привозячи переодягнених хлопчиків, він деколи мав курйози з сестрами, яким їх передавав. Зокрема, переправивши чергову дитину, він передав її у сиротинець в Брюховичах. Сестри вирішили спочатку викупати «дівчинку» і виявили, що це хлопчик. Вони прийшли з цією новиною до ієромонаха Юрія (Макара), і на те він коротко відповів: «Сестри мають заховувати скромність погляду і не оглядати, що там є»<sup>758</sup>. Вони зрозуміли походження дитини і без зайвих слів прийняли її<sup>759</sup>. Майстерність у справі перевезення забезпечила те, що жодного разу за час німецької окупації в дорозі студити разом з дітьми не були спіймані поліцією.

У сиротинці при Святоуспенській Лаврі Леон Хамайдес та Оded Амарант зустрілися з третьою єврейською дитиною в цьому закладі, яка разом з ними перебуватиме там до завершення німецької окупації. Ідеться про Адама Даніеля Ротфельда, який потрапив туди у віці трьох з половиною років<sup>760</sup>. У двох інтерв'ю він стверджує, що прибув до сиротинця на початку грудня 1941 р.<sup>761</sup>. Проте в свідченнях, копію якого надіслав до архіву Святоуспенської Лаври Курт Левін, він говорить про пізню осінь 1942 р.<sup>762</sup>. Адам Даніель Ротфельд, очевидно, не пам'ятає точного року, оскільки, як він сам писав: «з перспективи дитини дрібні справи є

<sup>757</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 124–125.

<sup>758</sup> Інтерв'ю з ієромонахом Севастьяном (Степаном Дмитрухом), студит, від 19.07.2016, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L002.

<sup>759</sup> Там само.

<sup>760</sup> Лист Адама Даніеля Ротфельда до ієромонаха Венедикта (Алексійчука) від 19 грудня 2003 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 7. Арк. 16.

<sup>761</sup> Див.: Ротфельд А. Д. Все, що пам'ятаю. *Поступ.* 2005. 22 серпня. С. 2; Ротфельд А. Монастир був острівцем спокою і безпеки. *Нова доба.* 2012 р. 13 грудня. С. 6.

<sup>762</sup> Свідчення Адама Даніеля Ротфельда від 2 травня 1996 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 15.

важливими, натомість справді суттєві – не залишаються в пам'яті»<sup>763</sup>. Версія пізньої осені 1942 р. є найбільш вірогідною.

Причиною, чому саме Адама Даніеля Ротфельда прийняли на переховування студити, було те, що його батька, д-ра Леона Ротфельда, добре знало керівництво Лаври. Він був їхнім адвокатом перед початком Другої світової війни. Адам Даніель Ротфельд пам'ятає акції, організовані німецькою адміністрацією проти євреїв у Перемишлянах<sup>764</sup>, переховування та вбивства. Керівництво Лаври запропонувало д-ру Леонові Ротфельду в тих обставинах передати їм для опіки декількох хлопців з його родини. Ці діти прибули в сиротинець при монастирі, але, очевидно, не витримали умов і за тиждень були повернуті назад до Перемишлян<sup>765</sup>. Те, що сталося, коли їх привезли, Адам Даніель Ротфельд дуже добре запам'ятав: «Монах, котрий привіз хлопців, перед тим, як попрощатися, вже стоячи в дверях, звернувся до мого батька (цю мить я пам'ятаю дуже добре, бо стократно повертався до неї в думках) з питанням: «Пане докторе, а може Ви б віддали нам під опіку свого сина?» Мені було тоді три з половиною роки. Я зорієнтувався, що всі дивляться на мене з очікуванням. Підвівся. Раптом ціла родина кинулась в поспіху мене вдягати, стискати, цілувати. Мене вивели на подвір'я, де чекав запряжений віз. Це була остання мить, коли я бачив батьків»<sup>766</sup>. Родина Адама Даніеля Ротфельда залишилась в Перемишлянах, де загинула взимку 1942 р.<sup>767</sup>. Він же потрапив до сиротинця при Святоуспенській Лаврі, де зустрівся ще з двома єврейськими хлопчиками.

Рішення переховувати трьох дітей одночасно демонструє певну еволюцію в організації цього процесу з боку унівських студитів. З відомих сьогодні дітей, першим, хто побував в цьому сиротинці, був Герберт Хамайдес. Його привіз туди брат Сильвестр (Боярський). Тієї ж ночі він дізнався, що частину євреїв з Перемишлян німці вивезли на знищення, тому будуть проводити додаткові пошуки

<sup>763</sup> Лист Адама Даніеля Ротфельда до ієромонаха Венедикта (Алексійчука) від 19 грудня 2003 р. Арк. 16.

<sup>764</sup> Свідчення Адама Даніеля Ротфельда від 2 травня 1996 р. Арк. 15.

<sup>765</sup> Ротфельд А. Д. Все, що пам'ятаю. *Поступ.* 2005. 22 серпня. С. 2.

<sup>766</sup> Там само.

<sup>767</sup> Ротфельд А. Д. Все, що пам'ятаю. *Поступ.* 2005. 22 серпня. С. 2

за втікачами. Оскільки у закладі вже переховували одну єврейську дитину, унівські студити заявили, що не можуть прийняти ще однієї. Біда Герберта Хамайдеса полягала в тому, що він у цей час захворів. Тому, як тільки він видужав, його негайно перевезли з Унева до сиротинця в Брюховичах, де він зустрівся з Леоном Хамайдесом і Одедом Амарантом<sup>768</sup>. У наступні місяці монахи змінили тактику. Вони погодились переховувати трьох дітей одночасно, а коли приїжджали німці, переводили їх з сиротинця до внутрішніх приміщень Лаври<sup>769</sup>. Але так було не завжди. Одного разу, коли німецька делегація приїхала до монастиря, студити представили їм своїх вихованців, в тому числі і Адама Даніеля Ротфельда. Офіцери гладили його по голівці і навіть вручили подарунок, як і всім іншим дітям<sup>770</sup>.

Тактика непривертання надмірної уваги з боку властей виправдовувала себе з огляду на атмосферу недовір'я німців. Про це свідчить випадок, про який розповів Василь Кравчишин. Восени 1942 р. німці приїхали машиною до монастиря по дрова. Місцеві хлопці допомагали їм вантажити дерево. Сталося так, що машина застрягла у болоті, її залишено на ніч і наступного дня німці приїхали іншим автомобілем її витягати. Місцевий хлопець Мар'ян Партика, який перебував там, був схожим на єврея. Один з німців помітив цю особливість і звинуватив його у тому, що він єврей. Перекладач, німці і затриманий Мар'ян Партика пішли до сільської ради, де місцевий солтис – Павло Казимира на підставі домової книги Унева довів їм, що хлопець є українцем. Перекладач порадив Мар'янові Партиці відразу тікати, що останній і зробив<sup>771</sup>.

З іншого боку студити повинні були бути обережними і з місцевими жителями. Як показали опитування, більшість мешканців Унева знала, що в

<sup>768</sup> Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. Арк. 22.

<sup>769</sup> Свідчення Одеда Амаранта в 2006 році.  
URL:[http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna\\_testimony\\_1.asp](http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna_testimony_1.asp) (дата звернення: 17.05.2017).

<sup>770</sup> Див.: Ротфельд А. Монастир був островцем спокою і безпеки. С. 6; Ротфельд А. Д. У тіні. 12 розмов з Марціном Войцеховським. Львів: Літопис, 2012. С. 79.

<sup>771</sup> Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.ІІ. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L010.

монастирі переховуються єврейські діти<sup>772</sup>. Така ж ситуацію простежувалася і у с. Якторів<sup>773</sup>. За свідченнями жительки Унева Лукії Лесіцької, єврейські діти відрізнялися від українських антропологічно і селяни здогадувалися про це<sup>774</sup>. Під час періодичних доносів студитам завжди вдавалося переправляти дітей у надійне місце і жодного разу вони не були спійманими.

Наступне питання стосується побуту цих трьох дітей у сиротинці. Найбільше про це написав у своїх спогадах Леон Хамайдес. Найважливішою засадою їх проживання при Лаврі було збереження таємниці особи як перед сторонніми людьми, так і перед дітьми-співмешканцями. Ієромонах Даниїл (Тимчина), який був префектом сиротинця, за спогадами Оеда Амаранта проінформував хлопців, як себе поводити у компанії інших дітей<sup>775</sup>. Їм було заборонено ходити в туалет, коли неподалік були інші<sup>776</sup>. Митися вони ходили разом парами, тому один з них мився завжди з опікуном<sup>777</sup>. Діти повинні були пам'ятати, що їм не можна було говорити про своє минуле, батьків, традиції<sup>778</sup>. Тепер вони були: Леон Хамайдес – Левко Хамінський, Оед Амарант – Дорко Боровецький, Адам Даніель Ротфельд – Данило Червінський. Особливість цих нових прізвищ та імен полягала у тому, що справжні прізвища прив'язували до вигаданих перекладом перших українською чи

<sup>772</sup> Див.: Інтерв'ю з Остапом Казиминою, 1936 р.н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L013; Інтерв'ю з Ольгою Стащишин, 1937 р. н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянський район Львівська область. Інтерв'юер: Ю.Скіра. DVD L016; Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р.н., від 19.10.2016, с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.ІІ. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L010.

<sup>773</sup> Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016, с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.І. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). DVD L007.

<sup>774</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. Арк. 5.

<sup>775</sup> Свідчення Оеда Амаранта в 2006 році.  
URL:[http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna\\_testimony\\_1.asp](http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna_testimony_1.asp) (дата звернення: 17.05.2017).

<sup>776</sup> Там само; Див. також: Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 124.

<sup>777</sup> Свідчення Оеда Амаранта в 2006 році.  
URL:[http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna\\_testimony\\_1.asp](http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna_testimony_1.asp) (дата звернення: 17.05.2017).

<sup>778</sup> Див.: Ротфельд А. Монастир був островцем спокою і безпеки. С. 6; Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 124.

польською<sup>779</sup>. Між собою у розмовах студити називали єврейських дітей «Наші отці»<sup>780</sup>.

Задля дотримання гігієни усім сиротам було поголено голови. Леон Хамайдес згадує, що для нього це було внутрішньо травматично, оскільки він втратив частинку своєї ідентичності<sup>781</sup>. Але такий захід був необхідним, оскільки, за спогадами Адама Даніеля Ротфельда у сиротинці виникали шкірні захворювання<sup>782</sup>. Їх лікували маззю<sup>783</sup>. Весь цей процес адаптації відбувався під педагогічним контролем ієромонаха Даніїла (Тимчини). Леон Хамайдес згадує його як добру людину, яка однак вміла тримати строгу дисципліну за допомогою різки<sup>784</sup>. Коли цього вимагали обставини, він брав її до рук без вагань<sup>785</sup>. Адам Даніель Ротфельд згадує з цього приводу: «За порушення застосовували тілесні кари. Ставили у куток, наказували ставати навколішки на розсипаний сухий горох. Найвищим виміром покарання було биття різками, яке виконували з цілим церемоніалом»<sup>786</sup>.

Щодо їжі, то Лавра не відчувала гострої її нестачі аж до кінця 1943 р. – початку 1944 р.<sup>787</sup>. Тоді німецька влада конфіскувала худобу<sup>788</sup>. Брати Шептицькі, коли дізнавались про подібну ситуацію, реагували досить швидко. Прикладом може слугувати монастир Пресвятої Трійці сестер ЧСВВ в с. Підмихайлівцях. Мати Моніка (Полянська) ЧСВВ, яка переховувала там доручених їй митрополитом єврейських дітей, листувалася з ієромонахом Климентієм (Шептицьким). За свідченнями брата Лаврентія (Кузика), одного разу вона написала, що діти не мають молока. Митрополит Андрей Шептицький дав розпорядження студитам відвести зі Львова до с. Підмихайлівців свою найкращу корову. Двоє монахів-студитів відвели

<sup>779</sup> Ротфельд А. Д. Все, що пам'ятаю. С. 2

<sup>780</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). *Україна Модерна*. 1999–2000. № 4–5. С. 326.

<sup>781</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 126.

<sup>782</sup> Ротфельд А. Монастир був острівцем спокою і безпеки. С. 6.

<sup>783</sup> Ротфельд А. Д. У тіні. 12 розмов з Марціном Войцеховським. С. 81.

<sup>784</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 126.

<sup>785</sup> Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. DVD. 49-01.

<sup>786</sup> Ротфельд А. Монастир був острівцем спокою і безпеки. С. 6.

<sup>787</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 132.

<sup>788</sup> Ibid.

її. Один з них носив бороду, тому українська поліція зупиняла його аж чотири рази у підозріваючи у ньому єврея. Монахів рятувала наявність листа від ігумена ієромонаха Климентія (Шептицького) і кожного разу їх відпускали<sup>789</sup>. Так вони добралися до монастиря в с. Підмихайлівцях і передали корову на потреби сиріт.

Отже, Святоуспенська Лавра почала відчувати проблеми з харчуванням на зламі 1943/1944 рр. Шематизм Львівської архієпархії станом на 1 січня 1944 р. фіксує, що в цьому монастирі мешкало двоє ієромонахів, троє ієродияконів, тридцять п'ять монахів і тридцять хлопців у сиротинці<sup>790</sup>. Леон Хамайдес пише, що в перший рік перебування в сиротинці їжі було досить, але в наступний період відчувався дефіцит і навіть гнила картопля стала бажаною<sup>791</sup>. У цьому контексті варто зазначити, що монастирям, а відтак і сиротинцям при них, у сільській місцевості жилося набагато легше у щодо їжі ніж, подібним закладам у містах. Тому між ними існувала взаємодопомога, без якої міські обителі не вижили б під час війни. Прикладом цього може бути сиротинець сестер Студійського Уставу на вул. Таборовій 55 у Львові. Сестра Хризантія (Гнатів), яка там виховувалася разом з десятима єврейськими дітьми, яких монахині переховували, свідчить, що харчовий раціон був дуже скромним. Але ситуацію рятували харчі з Святопокровського монастиря в с. Якторові та передачі Українського Центрального Комітету<sup>792</sup>. Так вони виживали у міському просторі, позбавленому стабільного продовольчого постачання.

Конфіскація худоби в Святоуспенській Лаврі не тільки ознаменувала початок проблем з їжею, вона порушила звичний спосіб життя дітей сиротинця. До цього часу догляд за тваринами належав до одного з провідних занять вихованців. Для них ці тварини мали особливе значення. Адам Даніель Ротфельд пише, що єдиною істотою, з якою він ділився своїми думками, була кобила, яку він пас і яка ставилася до нього як опікунка. Крім цього, він випасав тринадцять корів, тридцять овець із

<sup>789</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 326.

<sup>790</sup> Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). С. 43.

<sup>791</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 132.

<sup>792</sup> Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів). АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 54-01.

дзвіночками<sup>793</sup>. Леон Хамайдес, якого скерували працювати в приміщення з худобою, мав спочатку проблеми, бо він виріс у місті і ніколи до того не зустрічався з цими тваринами так близько. Але поступово він звик<sup>794</sup>. Із зникненням тварин звузилися обов'язки вихованців, була втрачена одна з буденних частин життя при монастирі.

Говорячи про будні дітей, ватро зауважити, що вони були строго окреслені правилами. Щоранку їх будив монах стуком і закликком до молитви<sup>795</sup>. Діти вмивали лице і вирушали до каплиці сиротинцю на Святу Літургію. До церкви Успіння Пресвятої Богородиці ходили тільки у неділю і на великі свята. Спали діти в довгій кімнаті<sup>796</sup>. Хтось з друзів Леона Хамайдеса якось сказав йому, що він розмовляє уві сні. Він дуже перелякався, що хтось почує, якою мовою він розмовляє і здогадається, що він єврей. Тому хлопець перед сном молився до Ісуса Христа і Матері Божої з проханням, щоб не відкрилося, ким він є насправді. На думку Леона Хамайдеса цей випадок демонструє дивний сплав релігійних почуттів у голові єврейської дитини, яка переховувалася у церковному сиротинці<sup>797</sup>.

Відчуття кінця такого способу життя почалося навесні 1944 р., коли став зближатися фронт. У Лаврі загострилося відчуття голоду, і діти почати їсти всі рослини, які до цього надавалися. Прибувало багато біженців з прифронтових околиць. В монастир почали доставляти поранених<sup>798</sup>. До роботи з ними залучали вихованців сиротинця. Зокрема, завданням Леона Хамайдеса було прання бинтів, знімання їх з померлих<sup>799</sup>. Час, коли німці відійшли, а Унів почали займали радянські війська, був найбільш небезпечним для всіх мешканців села. Люди шукали захисту в Лаврі, а новоприбула влада в свою чергу почала негайну мобілізацію чоловіків, яка мала в собі елемент брутальності. Тоді біля

<sup>793</sup> Ротфельд А. Д. Все, що пам'ятаю. С. 2.

<sup>794</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 132.

<sup>795</sup> Ibid. P. 133.

<sup>796</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 132.

<sup>797</sup> Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. DVD. 49-01.

<sup>798</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. P. 132.

<sup>799</sup> Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. DVD. 49-01.



монастирської церкви Успіння Пресвятої Богородиці застрелили Івана Нагуляка, мешканця Унева, який перебував там з місцевими людьми<sup>800</sup>.

У Львові, наприклад, було ще небезпечніше, ніж в Уневі, адже там загострилося українсько-польське протистояння на тлі операції «Буря» Армії Крайової<sup>801</sup>. У районі, розташування Святоіванівської Лаври і її сиротинця, розпочалися етнічні чистки, спровоковані і реалізовані польськими підпільниками<sup>802</sup>. Будинком, у якому переховувалися єврейські діти<sup>803</sup>, опікувався ієромонах Гедеон (Григорій Сироїд). Він згадує, що в цей час на вулицю Павлінів Горішніх 3 прийшли з обшуком налаштовані вороже польські бійці Армії Крайової. Вони заявили, що будуть проводити обшук і поцікавилися про присутніх у будинку. Ієромонах Гедеон (Сироїд) відповів, що немає нікого. Тоді один з підпільників почав стукати карабіном по підлозі і той вистрілив. Студит закричав. За сто метрів від сиротинця була радянська стійка протиповітряної оборони. Вона налічувала п'ятнадцять солдатів під командуванням капітана Пилипа Недогоди, з яким ієромонах Гедеон (Сироїд) уже встиг познайомився. Почувши постріл і крик, командир прислав двох озброєних солдатів, які стали по обидва боки священика. Польські підпільники почали задавати свої питання і невдовзі пішли<sup>804</sup>. Цей момент в тих обставинах міг завершитися фатально для українських і єврейських мешканців притулку.

Після того, як стало зрозуміло, що небезпека повернення німців минула, а ситуація в регіоні перейшла під контроль радянської влади, митрополит Андрей Шептицький прийняв рішення повернути дітей Єврейському комітету, який очолив рабин Давид Кагане. Брат Лаврентій (Кузик), як безпосередній учасник акції

<sup>800</sup> Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою, 1932 р.н., від 20.08.1998, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. DVD. 406-001.

<sup>801</sup> Литвин М., Науменко К. Львів: між Гітлером і Сталіном. Львів: Піраміда, 2005. С. 109.

<sup>802</sup> Інтерв'ю з Анною Канич, 1928 р.н., від 15.06.2016, м. Львів. Ч. I. Інтерв'юер: Ю. Скіра. DVD L004.

<sup>803</sup> Див.: Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. Арк. 23; Свідчення Натана Левіна від 12 серпня 1994 р. Арк. 11.

<sup>804</sup> Інтерв'ю з ієромонахом Гедеоном (Григорієм Сироїдом), студитом, 1925 р.н., від 13.09.1997, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 403-007-010.

порятунку євреїв, називає цифру врятованих дітей у Львові та в околицях – близько двохсот<sup>805</sup>. Саме тоді до Львова були привезені Леон Хамайдес та Овед Амарант<sup>806</sup>, а Адам Даніель Ротфельд залишився в сиротинці при Святоуспенській Лаврі аж до його ліквідації у 1947 р.<sup>807</sup>.

Проте на цьому опіка над єврейськими дітьми глави ГКЦ не завершилась. Під час передачі дітей членам Єврейського комітету митрополит Андрей Шептицький заявив їм, що всі діти охрещені і взяв з делегації чесне слово, що їм буде надана свобода визначитися з релігією у майбутньому<sup>808</sup>. Ігумен ієромонах Климентій (Шептицький) тоді заявив: «Для мене діти є запорукою, яку лишили мені померлі батьки. Їх я віддам тільки в руки відповідальних людей»<sup>809</sup>. Кожній дитині був наданий новий одяг, пару взуття. На думку Курта Левіна, в умовах воєнного дефіциту це був надзвичайно благородний жест<sup>810</sup>. Пізніше митрополит Андрей Шептицький продовжував надсилати харчі та одяг Єврейському комітету, допоки всі діти не виїхали зі Львова або ж не були усиновленні новими батьками<sup>811</sup>.

Переходячи до висновків, варто зауважити, що координаційній групі у Львові вдалося налагодити надійну систему переховування єврейських дітей при монастирських сиротинцях. Було вироблено методи перевезення та адаптації до нових умов життя, підібрано відповідальних людей для реалізації проекту. Результатом цього стало витворення мережі закладів, в яких надавали допомогу переслідуваним дітям різного віку.

Сиротинець при Святоуспенській Лаврі в с. Уневі займає особливе місце з огляду на те, що найкраще висвітлений у джерелах. Четверо єврейських хлопців, які там перебували протягом 1942–1944 рр. залишили свої свідчення та спогади. З

<sup>805</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 330.

<sup>806</sup> Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. Р. 136.

<sup>807</sup> Ротфельд А. Д. Все, що пам'ятаю. С. 2.

<sup>808</sup> Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). С. 330.

<sup>809</sup> Свідчення Курта Левіна про ігумена ієромонаха Климентія (Шептицького) від 11 червня 1987 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. Арк. 85.

<sup>810</sup> Свідчення Курта Левіна від 8 серпня 1994 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. Арк. 7.

<sup>811</sup> Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. С. 486.

іншого боку описаний ними досвід та побут підтверджується та доповнюється матеріалами інтерв'ю монахів та старожилів с. Унева. У сукупності це дозволяє відобразити цілісну картину життя, небезпек та викликів, з якими зустрічалися унівські студити та довірені їм діти.

Згаданий заклад у порівнянні з іншими не був надійним укриттям. Доноси місцевого населення, періодичні обшуки та пильність німецької адміністрації робили його вразливим і лише спритність та винахідливість монахів врятувала виконавців та мешканців сиротинцю від викриття та арешту. Важливим елементом у цьому була атмосфера дисципліни. Вона стала запорукою того, що на відміну від сиротинця при Святоіванівській Лаврі тут жодного разу не розкрито дітей як євреїв з подальшими проблемами і наслідками. Заслуга у цьому належала ієромонаху Даниїлу (Тимчині), який тримав ситуацію під своїм педагогічним контролем.

У початковій фазі акції порятунку сиротинець відігравав більше транзитну роль, однак з кінця 1942 р. він перетворився на постійне місце проживання трьох єврейських хлопців. До завершення 1943 р. унівським студитам вдавалося забезпечувати нормальним харчовим раціоном євреїв, яким вони допомагали. У наступний період, який тривав аж до приходу радянської влади у липні 1944 р., в Лаврі через конфіскацію худоби відчувалося постійне недоїдання. Проте, незважаючи на ці несприятливі обставини, монахам вдалося виконати поставлене архімандритом завдання і врятувати трьох дітей. У серпні 1944 р. двох було передано митрополитові Андрею Шептицькому. Разом вони увійшли до складу тих двохсот єврейських дітей, яким вдалося пережити Голокост за допомогою рішень координаційної групи у Львові та через готовність монахів різних згромаджень виконати прохання глави ГКЦ.

## ВИСНОВКИ

Визначено, що питання участі монахів Студійського Уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії практично не досліджувалося, або ж, коли й була спроба його висвітлювати, то характер опрацювання був фрагментарним. До здобуття незалежності України українські діаспорні дослідники не мали можливості працювати з архівами, на території тодішнього СРСР. У другій половині XX ст. в середовищі вчених української діаспори так і не було сформовано наукового підходу до вивчення цієї проблематики. Коли вони її розглядали, то лише у світлі заперечення тези радянської та деякої ізраїльської історіографії про колабораціонізм митрополита Андрея Шептицького, його байдужість до долі єврейського населення Галичини у роки Другої світової війни. Тому дискусії набували полемічного характеру і не були цікавими для ширшого світового наукового товариства. Як результат – тема перебувала у стані заполітизованості, наростаючої упередженості. Усе змінилося лише упродовж двох останніх десятиліть, коли вона стала частиною галузі досліджень Голокосту сучасної української історіографії. На сьогодні для української науки постала гостра потреба дати відповідь на окремі базові питання у цій ділянці, щоб заповнити цю прогалину. Доступ до джерельної бази дозволяє це зробити і уможливив написання цього дослідження.

У процесі виконання роботи встановлено, що порятунок євреїв і митрополитом, і монахами Студійського Уставу не був спонтанною реакцією на геноцид. Цьому передували довгі роки контактів між сторонами. Митрополит Андрей Шептицький цікавився життям єврейського населення Галичини з перших років свого єпископського служіння. Він надавав матеріальну допомогу єврейським установам, а у 30-их рр. XX ст. підтримував тісні контакти з окремими представниками їхнього релігійного і культурного середовища. Поряд з цим він дивився на євреїв з точки зору душпастиря, намагаючись прихилити їх до християнства. За його активної підтримки у Львові у другій половині 30-их рр. XX ст. постала християнсько-юдейська спільнота, розвиток якої був перерваний подіями початку Другої світової війни. Під час Голокосту митрополит і

його оточення категорично і принципово дотримувалося позиції несхиляння переховуваних ними євреїв до християнства. З переслідуваними людьми в жодному разі не проводили ніяких розмов у цьому плані. Винятком був лише випадок Фаїни Ляхер, яка сама просила про духовні науки, оскільки, живучи у монастирі сестер Студійського Уставу, відчула в собі покликання до монашества. У міжвоєнний період глава ГКЦ був відкритим противником антисемітизму у суспільно-культурному житті довіреної йому пастви і намагався підтримувати толерантне ставлення до єврейського народу у ситуації міжнародної напруги і агресії, що наростала і призвела до катастрофи 1 вересня 1939 р.

З початком німецької окупації митрополит Андрей Шептицький став на позицію захисту справедливості і пошани до життя будь-якої людини. З перспективи наростаючого терору він звертав особливу увагу на єврейське питання. Його головним завданням тоді було вберегти українську молодь від участі у вбивствах, знущаннях та грабежах євреїв. Ці речі стимулювала німецька адміністрація, тому митрополит переживав у своїх діях фазу первинного опору через публікування пастирських послань з наголосом на потребу протилежних до реалій часу вчинків населення. Коли стало зрозуміло, що до певної міри ця фаза себе вичерпала і потрібно рятувати в умовах геноциду всіх, кого можна, – митрополит у серпні 1942 р. розпочинає це робити.

Базовими для порятункової акції митрополита Андрея Шептицького стали студійські монастирі, яким відносно швидко вдалося відновити звичний ритм життя та чисельність у порівнянні з іншими монашими спільнотами після першої радянської окупації Західної України. У дисертації було порушено питання про внутрішню готовність монахів Студійського Уставу до смертельно-ризикованої справи в ім'я спасіння життя людини іншої національності та віри. З'ясовано, що у міжвоєнний період брати Шептицькі проводили роботу з підготовки студійського монашества до викликів тоталітаризму. Окремі монахи мали досвід виживання в умовах воєнного часу. Перша радянська окупація сприяла відсіянню ненадійних людей у їхньому середовищі. Тому після всіх цих подій станом на 1942 р. залишилися найнадійніші люди, які могли усвідомлено йти на згадану діяльність.

Для реалізації проекту, митрополит Андрей Шептицький створив координаційну групу, яка складалася із секретарів глави Церкви та студитів. Провідну роль у ній відігравав ігумен Святоуспенської Унівської Лаври Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький). Ця група встановила систему монастирів, дочерних домів, сиротинців, парафій, на які скеровували єврейських дорослих та дітей з метою укриття. Про добре налагоджений механізм порятунку свідчить той факт, що нацистам жодного разу не вдалося виявити і заарештувати як рятівників, так і переховуваних.

Серед головних студійських місць укриття євреїв у Львові були: монастир священномученика Йосафата на вул. П. Скарги, Святоіванівська Лавра, взуттєва фабрика «Солід» на вул. Трибунальській, 16. Опікувалися євреями, яким надав притулок митрополит, студити і у Святоюрському комплексі. Як з'ясувалося, часто євреї, що приходили просити митрополита про переховування, не були місцевими і навіть нікого особисто з оточення глави ГКЦ не знали. Вони просто десь чули, що до нього можна звернутися. Митрополит їх приймав, не боячись, що вони можуть бути підсланими агентами гестапо. З іншого боку, для євреїв це було важким вибором, оскільки, майже всі, переживали, чи їх дітей не наведуть до християнства і не асимілюють. Однак, митрополит під час особистих розмов з батьками гарантував їм цього не чинити. Після завершення німецької окупації він передав усіх дітей Єврейському комітету у Львові для подальшого всиновлення у єврейських родинах і допомагав цій установі харчами, одягом, грошима.

У місцях укриття студити дбали не лише, щоб люди були ситими й у безпеці, але й щоб вони зберегли психічне здоров'я. Для цього їм надавали різноманітну неважку роботу, яка мала на меті відволікти їх від постійних думок про те, що діялося навколо. При перших ознаках викриття євреїв переміщували у більш надійні місця. Ніщо так добре не ілюструє цього процесу, як доля єврейських дітей. Через різноманітні провали у адаптації в українському дитячому середовищі сиротинців монахи були змушені переміщати їх з одного закладу до іншого. Найбільш висвітленим у спогадах залишається унівський сиротинець. Причина, чому троє єврейських хлопців залишалися у ньому протягом тривалого часу, полягає у

дотриманні дисципліни у закладі з боку вихователя-студита. У дисертації було показано цю установу у системі подібних і з'ясовано, що саме через цей елемент у початковій фазі єврейські діти часто не могли залишатися у інших закладах.

У роботі також з'ясовано небезпеки, які очікували рятівників. Це були перш за все доноси сусідів. Особливий акцент зроблено на с. Уневі. Відкрито досі невідому сторінку надання допомоги єврейським родинам, які переховувалися спочатку на території Святоуспенської Лаври, а пізніше в місцевих лісах. Описано життя всередині Святоуспенської Лаври, дочерного дому сестер-студиток, де надавали притулок євреям, а також зовнішній тодішній світ у селі та околицях. Це переконує, що студійське монашество сповняло задум свого архімандрита в умовах щоденного бачення проявів Голокосту.

У підсумку можна твердити, що дисертація відобразила комплексний підхід до дослідження процесу переховування монахами Студійського Уставу євреїв у роки Другої світової війни. Відображено передумови, перебіг подій, які поклали початок акції порятунку та, найважливіше, досліджені нові факти шляхів та способів рятування євреїв. Це дало можливість заповнити досі неопрацьовану ділянку діяльності духовенства та монашества ГКЦ щодо допомоги єврейському народу під час Голокосту.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

### АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

#### АРХІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (АІЦ УКУ)

1. Інтерв'ю з ієромонахом Петром (Павлом Гладієм), студит, від 03.12.1992, м. Львів. Інтерв'юер: В. Благей. *АІЦ УКУ* (Архів Інституту Історії Церкви Українського католицького університету). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-65.3. 22 арк.
2. Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів), студитка, від 10.12.1992, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Кухар. *АІЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-66.3. 16 арк.
3. Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів), студитка, від 12.08.1996, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. *АІЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-66.9. 63 арк.
4. Інтерв'ю з сестрою Дарією (Єфросинією Канюкою), студитка, від 25.02.1993, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Проців. *АІЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-112.2. 7 арк.
5. Інтерв'ю з братом Василем (Михайлом Стецем), ЧНІ, від 07.05.2002, м. Тернопіль. Інтерв'юер: О. Личковський. *АІЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-181.5. 24 арк.
6. Інтерв'ю з отцем Степаном (Захарківим), ЧНІ, від 17.02.1994, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. *АІЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-309.3. 46 арк.
7. Інтерв'ю з сестрою Марією (Анною Ляхер), студитка, від 23.08.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. *АІЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-743.7. 123 арк.



8. Інтерв'ю з сестрою Марією (Фаїною-Анною Ляхер), студитка, від 02.02.2001, м. Львів. Інтерв'юер: брат Іриней-Іван Волошин. *АИЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-743.10. 16 арк.
9. Інтерв'ю з ієромонахом Василем (Володимиром Вороновським), студит, від 03.01.1994, м. Львів. Інтерв'юер: Т. Будзінський. *АИЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-903. 32 арк.
10. Інтерв'ю з владикою Юліаном (Юрієм Вороновським), студит, від 29.09.1998, м. Львів. Інтерв'юер: Л. Купчик. *АИЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-945. 22 арк.
11. Інтерв'ю з ієромонахом Методієм (Миколою Костюком), студит, від 14.12.2007, с. Кирачинів Яворівського району Львівської області. Інтерв'юер: О. Криськів. *АИЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-1670.5. 15 арк.
12. Спогади о. Будзінського Григорія, від 01.06.1991, м. Львів, рукопис. *АИЦ УКУ*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. П-1-1-1670.6. 30 арк.

### АРХІВ СВЯТОІВАНІВСЬКОЇ ЛАВРИ СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ (АСІЛ)

13. Інтерв'ю з Степаном Яськівим від 04.09.2016 р., м. Львів. Інтерв'юери: Г. Терещук, Х. Кутнів. *АСІЛ*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. 14 арк.
14. Інтерв'ю з Анною Канич від 22.03.2016 р., м. Львів. Інтерв'юер: Х. Кутнів. *АСІЛ*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. 5 арк.
15. Монастирська хроніка, писана ієромонахом Теофаном, настоятелем монастиря в Скиті св. Андрея Студійського Уставу в Лужках, 1944 р. *АСІЛ*. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1. 137 арк.

### АРХІВ СВЯТОПОКРОВСЬКОГО МОНАСТИРЯ СЕСТЕР СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ (АСПМ)

16. Лист Лілі Польман до матері Серафими (Датків) від 15 листопада 2016 р. *АСПМ*.  
Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. 5 арк.

**АРХІВ СВЯТОУСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ  
СТУДІЙСЬКОГО УСТАВУ  
(АСУЛ)**

17. Інтерв'ю з ієромонахом Гедеоном (Григорієм Сироїдом) від 2.09.1998 р. *АСУЛ*.  
Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. Т. 2. 12 арк.

18. Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою від 11 грудня 1997 р. *АСУЛ*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2.  
Т. 2. 44 арк.

19. Парохіальна книга с. Унева, 1866–1932 рр. *АСУЛ*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1. 710 арк.

20. Парохіальна книга с. Унева, 1932–1944 рр. *АСУЛ*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 2. 224 арк.

21. Зізнання Петра П'ясецького у справі порятунку євреїв під час Другої світової війни, складене для Українського конгресового комітету в США від 20 лютого 1963 р. *АСУЛ*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Т. 1. 3 арк.

22. Щоденник Петра П'ясецького. *АСУЛ*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Т. 1. 4 арк.

23. Будзінський Григорій Антонович, кримінальна справа №1697, 1964 р. *АСУЛ*.  
Ф. 15. Оп. 1. Спр. 1. Т. 2. 289 арк.

24. Свідчення Анни Шептицької від 3. XI. 1988 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 3.  
12 арк.

25. Свідчення Яна Казимира Шептицького від 24 листопада 1988 р. *АСУЛ*. Ф. 15.  
Оп. 1. Спр. 2. Т. 3. 10 арк.

26. Свідчення сестри Терези (Шептицької) від 8 грудня 1988 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1.  
Спр. 2. Т. 3. 3 арк.

27. Свідчення Катерини Дембінської від 30 листопада 1988 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1.  
Спр. 2. Т. 3. 2 арк.

28. Спогади Івана Кривуцького про зустріч з о. архімандритом Климентієм (Шептицьким) від 8 вересня 1995 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 5. 6 арк.

29. Спогади Романа Новосада про зустріч і спільне перебування з архімандритом Климентієм Шептицьким в камері внутрішньої тюрми МГБ в Києві у 1948 р. від 17 липня 1995 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 5. 8 арк.
30. Лист Климентія Шептицького до Кирила Королевського від 15 серпня 1946 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 5. 6 арк.
31. Слово про убожество й послух ієромонаха Климентія ігумена монастирів Студійського Уставу. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 7. 12 арк.
32. Лист Адама Даніеля Ротфельда до ієромонаха Венедикта (Алексійчука) від 19 грудня 2003 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Т. 7. 2 арк.
33. Свідчення Лілі Польман від 16 серпня 2016 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 1. 2 арк.
34. Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький у спогадах моїх батьків і архівних документах. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 1. 11 арк.
35. Свідчення Цві Барнеа від 5 березня 1996 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. 2 арк.
36. Свідчення Натана Левіна від 12 серпня 1994 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. 1 арк.
37. Свідчення Курта Левіна від 8 серпня 1994 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. 4 арк.
38. Свідчення Леона Хамайдеса від 21 лютого 1996 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. 1 арк.
39. Свідчення Едварда Харвітта від 9 травня 1996 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. 1 арк.
40. Свідчення ієромонаха Марка (Стека) від 28 серпня 1974 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. 2 арк.
41. Свідчення Лілі Польман від 4 березня 1996 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. 3 арк.
42. Свідчення Огеда Амаранта від 2 травня 1996 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. 2 арк.

43. Свідчення Адама Данієля Ротфельда від 2 травня 1996 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 14. Т. 2. 2 арк.
44. Інтерв'ю з Йосипом Зіником, 1929 р.н. Записано з уст від 16.06.2003 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 2 арк.
45. Інтерв'ю з Василем Кравчишиним, 1932 р.н. Записано з уст від 14.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 7 арк.
46. Інтерв'ю з Катериною Казиминою, 1933 р.н. Записано з уст від 16.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 3 арк.
47. Інтерв'ю з Дмитром-Петром Бараном, 1934 р.н. Записано з уст від 20.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 3 арк.
48. Інтерв'ю з Іриною Чучман, 1952 р.н. Записано з уст від 2.05.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 1 арк.
49. Інтерв'ю з Йосипом Зіником, 1929 р.н. Записано з уст від 15.01.2009 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 2 арк.
50. Інтерв'ю з Ярославою Гетьман, 1948 р.н. Записано з уст від 10.05.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 3 арк.
51. Інтерв'ю з Анною Костельною, 1938 р.н. Записано з уст від 10.05.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 1 арк.
52. Інтерв'ю з Ганною Камінською, 1929 р.н. Записано з уст від 17.08.2005 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 2 арк.

53. Інтерв'ю з Параскевією Баран, 1939 р. н. Записано з уст від 13.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 4 арк.
54. Інтерв'ю з Ольгою Стацишин, 1937 р. н. Записано з уст від 13.04.2016 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 1 арк.
55. Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р. н. Записано з уст від 30.05.2017 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 1 арк.
56. Виказ подружжя, народжень і смерті між 1939–1943 рр. і першими п'ятьма місяцями 1943 р. підготовлений греко-католицьким парохіальним урядом в Уневі для управи волості в Перемишлянах. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 1 арк.
57. Інтерв'ю з Василем Кравчишином, 1932 р. н. Записано з уст від 15.01.2009 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 2 арк.
58. Свідчення Курта Левіна про ігумена ієромонаха Климентія (Шептицького) від 11 червня 1987 р. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 5 арк.
59. Інтерв'ю з Дарією Соколик, 1947 р.н. Записано з уст від 24.06.2017 р. Юрієм Скірою в с. Боршеві Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. 1 арк.
60. Інтерв'ю з ієромонахом Петром (Павлом Гладієм), студит, від 8.06.2016 р., м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L001.
61. Інтерв'ю з ієромонахом Севастьяном (Степаном Дмитрухом), студит, від 19.07.2016, м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L002.
62. Інтерв'ю з Анною Канич, 1928 р.н., від 15.06.2016 р., м. Львів. Ч. I. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L004.
63. Інтерв'ю з Анною Канич, 1928 р.н., від 15.06.2016 р., м. Львів. Ч. II. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L005.

64. Інтерв'ю з Анною Канич, 1928 р.н., від 15.06.2016 р., м. Львів. Ч. III. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L006.
65. Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016 р., с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.І. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L007.
66. Інтерв'ю з Богданом Гнатівом, 1929 р.н., від 5.10.2016 р., с. Якторів, Золочівського району, Львівської області. Ч.ІІ. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L008.
67. Інтерв'ю з Василем Кравчишиним, 1932 р.н., від 12.10.2016 р., с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.І. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L009.
68. Інтерв'ю з Василем Кравчишиним, 1932 р.н., від 19.10.2016 р., с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Ч.ІІ. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L010.
69. Інтерв'ю з Дмитром-Петром Бараном, 1934 р.н., від 12.10.2016 р., с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юери: Ю. Скіра, рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L011.
70. Інтерв'ю з Богданом Зіником, 1936 р.н., від 7.11.2016 р., с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L012.
71. Інтерв'ю з Остапом Казиминою, 1936 р.н., від 7.11.2016 р., с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L013.
72. Інтерв'ю з Параскевією Баран, 1939 р. н., від 7.11.2016 р., с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L014.
73. Інтерв'ю з Ольгою Стащишин, 1937 р. н., від 7.11.2016, с. Унів, Перемишлянський район Львівська область. Інтерв'юер: Ю.Скіра. АСУЛ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L016.

74. Інтерв'ю з Ігорем Дюком, 1938 р.н., від 01.06.2016 р., с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: рясофор Леонтій (Вірослав Викшта). *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L017.
75. Інтерв'ю з Олександром Кіцeroю, 1931 р.н., від 24.01.2017 р., м. Львів. Інтерв'юер: Ю. Скіра. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L018.
76. Інтерв'ю з Ярославом Остюком, 1936 р.н., від 15.03.2017 р., с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L021.
77. Інтерв'ю з Ігорем Демковичем, 1944 р.н., від 06.04.2017 р., с. Унів, Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: Ю. Скіра. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L022.
78. Спогади ієромонаха Гедеона (Григорія Сироїда 1914–2004). Записано з уст від 10.05.2002 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L101.
79. Спогади Лукії Лесіцької, 1932 р.н. Записано з уст від 13.04.2013 р. рясофором Леонтієм (Вірославом Викштою) в с. Уневі Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Т. 1. DVD L102.
80. «Нехай славиться ім'я Марії!». Великопреподобному Отцю Ігумену, Найдорожчому моему Духовному Батькові. С. Марія (Ляхер). 1 серпня 1948 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 43. Т. 1. 14 арк.
81. Свідчення Ярослави Чабан від 12 березня 2016 р. *АСУЛ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 43. Т. 1. 1 арк.
82. Інтерв'ю з Корнилієм Петришиним, 1936 р.н., від 24.05.2001 р., м. Львів. *АСУЛ*. Ф. 07. Оп. 1. Спр. 7. DVD. 209.
83. Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007 р., с. Унів Перемишлянського району Львівської області. *АСУЛ*. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 46-14.

84. Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007 р., с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 47-01.
85. Інтерв'ю з Леоном Хамайдесом, 1935 р.н., від 17.10.2007 р., с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 49-01.
86. Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів). АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 54-01.
87. Інтерв'ю з сестрою Хризантією (Марією Гнатів). АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 54-02.
88. Свідчення Марка Вайнтраупа. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 372-002.
89. Свідчення Марка Вайнтраупа. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 373-001.
90. Свідчення Марка Вайнтраупа. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 378-002.
91. Інтерв'ю з ієромонахом Гедеоном (Григорієм Сироїдом). АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 403-008.
92. Інтерв'ю з ієромонахом Гедеоном (Григорієм Сироїдом), студитом, 1925 р.н., від 13.09.1997, с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD 403-007-010.
93. Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою, 1932 р.н., від 20.08.1998 р., с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 406-001.
94. Інтерв'ю з Лукією Лесіцькою, 1932 р.н., від 02.08.1998 р., с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 406-002.
95. Інтерв'ю з Іваном Біликом, 1927 р.н., від 07.09.1998 р., с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 406-003.
96. Інтерв'ю з Юлією Чучман, 1925 р.н., від 03.08.1998 р., с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 406-004.



97. Інтерв'ю з Ольгою Заверухою, 1919 р.н., від 16.08.1998 р., с. Унів Перемишлянського району Львівської області. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 406-005.
98. Інтерв'ю з сестрою Марією (Фаїною-Аною Ляхер). АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 010. DVD. 406-006.
99. Інтерв'ю з Євгенією Жемчук, 1926 р.н., від 21.08.2001 р., с. Унів Перемишлянського району Львівської області. Інтерв'юер: схимник Іриней (Іван Волошин). АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 011. DVD. 406-012.
100. Служебное дело по обвинению Полянской Марии Николаевной № 2086-а за 1946 г. УМГБ Станиславской области. АСУЛ. Ф. 017. Оп. 1. Спр. 027. 220 арк.

**АРХІВ УПРАВЛІННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ЛЬВІВСЬКІЙ  
ОБЛАСТІ  
(АУ СБУ у Львівській області)**

101. Особиста справа №376 на Матковського Володимира Йосифовича. АУ СБУ у Львівській області. Ф. «Припинений». Оп. 62. Спр. П-10343. 38 арк.
102. Кримінальна справа №3019 на Шестюка Івана Теодоровича. АУ СБУ у Львівській області. Ф. «Припинений». Оп. 62. Спр. П-30153. 171 арк.
103. Кримінальна справа №9733 на Луцишина Івана Степановича. АУ СБУ у Львівській області. Ф. «Припинений». Оп. 62. Спр. П-32607. 110 арк.

**ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ  
СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ  
(ГДА СБУ)**

104. Кримінальна справа №11082 на Будзінського Григорія Антоновича, Т. І. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75184 фп. 234 арк.
105. Кримінальна справа №11089 на Будзінського Григорія Антоновича, Т. І. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75184 фп. 251 арк.

106. Кримінальна справа №11089 на Будзінського Григорія Антоновича, Т. II. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 75184 фп. 250 арк.

107. Кримінальна справа №148913 на Климентія Івановича Шептицького. Т. I. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Спр. 74978 фп. 357 арк.

### **ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАЛО)**

108. Статистичні дані про адміністративний поділ Золочівського окружного староства. *ДАЛО*. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 37. 51 арк.

109. Списки підприємств у м. Львові станом на 31 травня 1942 р. *ДАЛО*. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 655. 4 арк.

### **ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ, м. ЛЬВІВ (ЦДІАЛ України)**

110. Дарчий запис митрополита Андрея Шептицького нерухомого майна на користь Свято-Іванівської Лаври у Львові. 10 грудня 1927 р. *ЦДІАЛ*. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 252. 2 арк.

111. Текст розмови А. Шептицького з представником сіоністської організації про своє ставлення до сіонізму. 1939 р. *ЦДІАЛ*. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 626. 1 арк.

112. Договір про земельну власність в селі Уневі між митрополитом Андреєм Шептицьким та Успенською Лаврою Студійського Уставу. 1 січня 1930 р. *ЦДІАЛ*. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 630. 2 арк.

113. Лист кураєвого адвоката Євгенія Гвоздецького до Центральної адміністрації столових маєтків греко-католицької митрополії у Львові від 7 лютого 1930 р. *ЦДІАЛ*. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 630. 1 арк.

114. Акт даровизни митрополита Андрея Шептицького на утримання хлопців-сиріт з Унівської Лаври. 1 січня 1930 р. *ЦДІАЛ*. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 630. 1 арк.

115. Хроніка монастиря святого Йосафата Студійського Уставу. 1931–1945 рр. *ЦДІАЛ*. Ф. 684. Оп. 2. Спр. 85. 152 арк.

116. Стаття невстановленого автора про заснування монастиря студитів в с. Волсвині. 1923 р. *ЦДІАЛ*. Ф. 684. Оп. 2. Спр. 136. 75 арк.

**ARCHIWUM ŻYDOWSKIEGO INSTYTUTU HISTORYCZNEGO W  
WARSZAWIE  
(AŻIH)**

117. Relacje ocalonych z Zagłady. Stern Lilith. *AŻIH*. Z. 301. T. 1181. 18 ark.

118. Relacje ocalonych z Zagłady. Wolish Marlena. *AŻIH*. Z. 301. T. 1128. 8 ark.

**ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ**

119. Блаженний преподобномученик Климентій (Шептицький): збірка творів / упоряд.: ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів: Колесо, 2014. 225 с.

120. Витяг із доповідної записки начальника УНКДБ по Львівській області К. Волошенка наркомун держбезпеки УРСР С. Савченку про діяльність духовенства УГКЦ в період німецької окупації. *Ліквідація УГКЦ (1939–1946): документи радянських органів держаної безпеки* / ред. В. Сергійчук. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т. 1. С. 196–218.

121. Декрет Митрополита Андрея «Не убий» і правила до декрету «Про п'яту Божу заповідь». *Шептицький А. Пастирські послання 1939–1944 рр.* / упоряд.: О. Гайова, Р. Тереховський. Львів: АРТОС, 2010. Т. 3. С. 541–550.

122. За Божі права і людські права: збірник на пошану о. Еміліяна Ковча / упоряд.: А.-М. Ковч-Баран. Саскатун, 1994. 180 с.

123. Катехизм Католицької Церкви / Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002. 772 с.

124. Лист ієромонаха Климентія (Шептицького) до сім'ї Станіслава Шептицького, а також Ганни та Єлизаветі Шептицьким у Корчині. Львів, 07.07.1941 р.

*Шептицький К. Листи до рідного брата Станіслава графа Шептицького та родини. 1881–1945 рр. / упоряд.: І. Матковський, ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів, 2017. С. 177.*

125. Лист митрополита Андрея Шептицького до Папи Пія XII про ситуацію в Архієпархії під час німецької окупації. *Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 / упоряд.: А. Кравчук. Львів: Місіонер, 1999. Т. II, кн. II. С. 982–986.*

126. Листи дітей-сиріт до митрополита Андрея Шептицького / упоряд.: О. Гайова, М. Перун. Львів: Артос, 2011. 108 с.

127. Наші звичаї. Звичаї монахів Студійського Уставу складені в Унівській Святоуспенській Лаврі. Львів: Свічадо, 1992. 124 с.

128. Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства «О канонічній візитації», 26 липня 1902 р. *Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 / ред. А. Кравчука. Львів: Місіонер, 1998. Т. II, кн. I. С. 117–136.*

129. Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства та вірних «Про милосердя». *Шептицький А. Пастирські послання 1939–1944 рр. / упоряд.: О. Гайова, Р. Тереховський. Львів: АРТОС, 2010. Т. 3. С. 206–223.*

130. Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького з нагоди проголошення Української держави. *Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 / ред. А. Кравчука. Львів: Місіонер, 1998. Т. II, кн. I. С. 516–517.*

131. Пастирське послання «Про злочин чоловікоубійства». *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / упоряд.: Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 45–47.*

132. Протокол допиту Вергуна Петра Івановича від 2 квітня 1946 р. *Отець Петро Вергун – апостольський візитатор у Німеччині. Документи архіву СБУ: зб. док. / упоряд.: Д. В. Буріма. Київ, 2016. С. 221–237.*

133. Римська або Львівська єпархія: для інформативного процесу беатифікації й канонізації слуги божого Андрея Шептицького, Архієпископа Львівського

українців, Митрополита Галицького, Єпископа Кам'янця-Подільського: артикули для започаткування процесу. Рим: Накладом Постуляції М. А., 1958. 71 с.

134. Типікон / упоряд.: А. Шептицький, К. Шептицький. Львів: Свічадо, 1996. 255 с.

135. Шептицький К. Листи до рідного брата Станіслава графа Шептицького та родини. 1881–1945 рр. / упоряд.: І. Матковський, ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів, 2017. 215 с.

136. Шептицький К. Митрополит Андрей і оновлення східної чернечої традиції. *Блаженний преподобномученик Климентій (Шептицький): збірка творів* / упоряд.: ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів: Колесо, 2014. С. 133–144.

137. Шептицький К. Монахи Студити. *Блаженний преподобномученик Климентій (Шептицький): збірка творів* / упоряд.: ієрм. Юстин (Ю. Бойко). Львів: Колесо, 2014. С. 145–149.

138. Шептицький Я. К. Отець Климентій Шептицький: життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких. Львів: Свічадо, 2016. 112 с.

## СПОГАДИ

139. Винницька І. «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм (Кузиком). *Україна Модерна*. 1999–2000. № 4–5. С. 319–342.

140. Вороновський В. Свідчення. Львів: Свічадо, 2008. 128 с.

141. Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки. Київ: Дух і Літера, 2011. 96 с.

142. Гординський В. Львів під час двох окупацій (спостереження та записи очевидця). *Сучасність*. 1986. № 12. С. 85–92.

143. Гординський В. Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто: Накладом Студентства Богословської Академії, 1983. Ч. III. С. 463–468.

144. Дворников О. А это было так... *Лавра*. 1999. Вип. 12. С. 12.

145. Іжик С. В кігтях гестапо. *В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Г. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 252–275.
146. Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. Львів: Свічадо, 2007. 478 с.
147. Мариглад Т. Арешт і Дахав. *В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Г. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 462–465.
148. Масюк А., ЧСВВ Могутність Христової віри (Спогади) / упоряд.: О. Мідик. Львів: Добра книжка, 2002. 158 с.
149. Пелех В. Мій святий працедавець. *Альманах УНС. Джерсі Сіті-Нью-Йорк: Свобода*, 1989. Р. 79. С. 89–126.
150. Роман В. В рядах ОУН. *В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Г. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 240–251.
151. Ротфельд А. Д. У тіні. 12 розмов з Марціном Войцеховським. Львів: Літопис, 2012. 258 с.
152. Сліпий Й. Спомини. Львів–Рим: Видавництво УКУ, 2014. 608 с.
153. Сопуляк М. Пам'яті великого Митрополита (Жмут спогадів). *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто-Чикаго, 1983. Ч. III. С. 445–449.
154. Спогади Івана Гірного. *Високий замок*. 1997. 12 вересня. №64. С. 7.
155. Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського промисловця – організатора килимарства в Західній Україні. Нью-Йорк, 1969. 139 с.
156. Хігер К., Пейснер Д. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2016. 256 с.
157. Шептицька С. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Свічадо, 2009. 292 с.
158. Шептицький І. Л. Отець Климентій. *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто–Чикаго, 1983. Ч. III. С. 776–782.

159. Шкільник А. Врятування великого рабина з Белза. *В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 739–742.
160. Шкільник М. Як міг, боронив справедливість... Спогади про пережите під владою Австрії, Польщі, СРСР, Третього Райху. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.
161. Шпилькин Т. З Авшвіцу до Фльоссенбінргу та Дахау. *В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни* / ред. М. Г. Марунчак. Вінніпег, 1990. С. 391–404.
162. Штайнгаус Г. Д. Друга окупація. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. 2009. № 58. С. 110–125.
163. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. Київ: Дух і Літера, 2003. 267 с.
164. Яців І. Снігові бункери. Спогад колишнього питомця Української Духовної Семінарії у Львові. *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто–Чикаго, 1983. Ч. III. С. 563–567.
165. Яшун В. Греко-католицька богословська академія у Львові моя незабутня «альма матер» (жмуток споминів). *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто–Чикаго, 1983. Ч. III. С. 543–555.
166. Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times. Wethersfield, 2012. 286 p.
167. Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946. Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich, 2011. 188 s.
168. Lower W. The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia. Lanham: Alta Mira Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2011. 177 p.
169. The tragic end of our Gliniany / Emergency Relief Committee for Gliniany and Vicinity. New York, 1946. 56 p.

### **ЦЕРКОВНІ ШЕМАТИЗМИ**

170. Шематизмъ всего клира греко-католицкой митрополичой архієпархіи Львовской на рокъ 1909. Львовъ: Накладомъ архієпархіального клира, 1909. 282 с.
171. Шематизмъ всего клира митрополичой архієпархіи Львовской на рокъ 1914. Львовъ: Накладомъ архієпархіального клира, 1913. 487 с.
172. Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1927. Львів: Накладом священичої кооперативи «Власна допомога», 1927. 328 с.
173. Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1928. Львів: Накладом канцелярії митрополичої консисторії, 1928. 138 с.
174. Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1930. Львів: Накладом канцелярії митрополичої консисторії, 1930. 164 с.
175. Шематизм духовенства Львівської архієпархії 1931–1932 рр. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1931. 335 с.
176. Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1932–1933. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1932. 241 с.
177. Шематизм духовенства Львівської архієпархії 1935–1936 рр. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1935. 400 с.
177. Шематизм греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на рік 1938. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1938. 114 с.
178. Шематизм всего клира греко-католицької єпархії Станіславівської на рік Божий 1938. Станіславів: Накладом клира єпархіяльного, 1938. 216 с.
179. Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). Львів: Накладом греко-католицького митрополичого ординаріату, 1944. 48 с.

### **ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ**

180. Войтюк О. М. Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу греко-католицької церкви (1898–1947 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Інст. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. 19 с.



181. Войтюк О. М. Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу греко-католицької церкви (1898–1947 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Інст. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. 200 с.
182. Гнот С. І. Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Львівський нац. ун-т. ім. І. Франка. Львів, 2003. 19 с.
183. Дмитришина Н. М. Національне виховання в освітньо-виховних закладах українського чернецтва Галичини (кінець XIX–30-і роки XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Рівненський держ. гум. ун-т. Рівне, 2011. 20 с.
184. Кекош О. М. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Андрея Шептицького: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Дрогобицький держ. пед. ун-т. ім. І. Франка. Дрогобич, 2013. 19 с.
185. Слободинський Д. Порятунк євреїв українцями у роки Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. 234 с.
186. Чорнописька В. З. Релігійна та громадська діяльність Климентія Шептицького (1869–1951 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 25 с.

### СТАТТІ В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ

187. Андрійчук М. Спогади як юридичний документ. *Голокост і сучасність*. 2008. № 1 (3). С. 141–145.
188. Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*. 1984. Листопад–грудень. №. 11–12. С. 11–13.
189. Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). *Незалежний культурологічний журнал «І»*. № 58. 2009. С. 160–190.
190. Горняткевич Д. С. Северина Парилле, ЧСВВ. *Свобода*. 1951 р. 2 лютого. С. 3.
191. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. 1996. № 8. С. 60–68.

192. Зі спогадів ієросхимонаха Герасима (Гедеона Сироїда) – духівника Унівської Лаври. *Галицький шлях*. 2007. 30 листопада. С. 3–4.
193. Ковба Ж. Парох Перемишлян і Майданека. *Єгупець*. 2009. № 18. С. 343–359.
194. Колупаев Р. Священномученик архимандрит Климент Шептицкий (1869–1951) как второй Всероссийский Экзарх. *Слово истины*. 2004. № 3. С. 20–29.
195. Кольбенко А. Слово на Стрітення. *Ясна путь*. 1938. № 1–2. С. 2–5.
196. Лев В. Мати Северина Париллє, ЧСВВ. *Наше життя*. 1991. № 5. С. 2–3.
197. Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. *Світло*. 1960. № 11. С. 482–486.
198. Лобарчук О. Як в краплині роси. *Відродження*. 1990. Серпень. № 54. С. 3.
199. «Маємо незалежну Україну і можна сказати правду» – зі спогадів про Унівський монастир знаменитого скульптора Григорія Пецуха. *Галицький шлях*. 2008. 23 січня. С. 5.
200. Мицько І. Історія Святоуспенської Лаври в Уневі. *Лавра*. 1998. № 1. С. 5–34.
201. Мірчук П. Чому жиди проти слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. *Журнал української молоді «Авангард»*. 1982. №. 3–4 (162–163). С. 214–216.
202. Печерській М. Суперечки німецьких істориків: між пам'ятю, минулим та історією. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. 2003. № 28. С. 264–286.
203. Рабіни м. Львова у митрополита Шептицького. *Діло*. 1936. № 16. 23 січня. С. 3.
204. Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. *Єгупець*. 2006. № 16. С. 195–222.
205. Ротфельд А. Д. Все, що пам'ятаю. *Поступ*. 2005. 22 серпня. С. 2.
206. Ротфельд А. Монастир був островцем спокою і безпеки. *Нова доба*. 2012 р. 13 грудня. С. 6.
207. Рулинский В. «Спор историков» в Германии: проблема ответственности за нацистские преступления. *Вестник славянских культур*. 2013. № 1. С. 46–56.
208. Священники ісповідники і мученики. *Богословія*. 1984. Т. XLVIII., кн. 1–4. С. 226–249.

209. Схм. Хризантія (Гнатів) Історія Святопокровського монастиря Студійського Уставу на основі спогадів її учасників про першу ігуменю мати Йосифу (Вітер). *Наш монастир: Тематичний збірник Святопокровського монастиря Студійського Уставу*. 1999. Вип. 4. С. 8–27.
210. Схм. Хризантія (Гнатів) Монахині Святопокровського монастиря у советських тюрмах та на засланнях. *Наш монастир: Тематичний збірник Святопокровського монастиря Студійського Уставу*. 1999. Вип. 4. С. 45–46.
211. Схм. Хризантія (Гнатів) Пом'яник Святопокровського монастиря Студійського Уставу. *Наш монастир: Тематичний збірник Святопокровського монастиря Студійського Уставу*. 1999. Вип. 4. С. 51–59.
212. Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. 2009. № 58. С. 126–151.
213. Ханас З. Нічого мені не жаль – Тебе мені лиш жаль. *Наше життя*. 2014. № 10. С. 8–10.
214. Heiman L. They saved Jews. Ukrainian patriots defied Nazis. *Ukrainian Quarterly*. New York, 1961. Vol. XVII. No 4. P. 326–332.
215. Jubileusz metropolity. *Chwila*. 1935 r. 29 lipca. S. 2.

### МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ, НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ РОЗВІДКИ

216. Амман А., Стек М. Ченці Студитського Устава. Едмонтон: Бібліотека Католицької акції, 1955. 36 с.
217. Англо-український глосарій християнсько-богословських термінів / укл. Л.А. Закреницька; наук. ред. О.Д. Огуй. Хмельницький: ХНУ, 2012. 152с.
218. Ангрік А. Знищення та праця: євреї та Транзитний шлях IV в Центральній Україні. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / ред. Р. Брандон, В. Лауер. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 264–310.
219. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. 151 с.
220. Беляев В. Я обвиняю! Москва, 1978. 236 с.

221. Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція Митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького (30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ)* / ред. Л. Фінберга. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 7–70.
222. Бусганг Ю. Митрополит Шептицький. Ще один погляд на життя й діяльність. Львів: Друкарські куншти, 2009. 52 с.
223. Вайгель Дж. Кінець і початок. Папа Іван Павло II: перемога свободи, останні роки, спадщина / пер. з англ. Р. Скакуна, М. Прокопович. Львів: Видавництво УКУ, 2013. 584 с.
224. Вайгель Дж. Свідок надії: Життєпис Папи Івана-Павла II / пер. з англ. Р. Скакуна. Львів: Видавництво УКУ, 2012. 1062 с.
225. Возняк Т. Штетли Галичини. Львів: Культурологічний журнал «І», 2010. 442 с.
226. Гентош Л. Митрополит Шептицький 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів: ВНТЛ-КЛАСИКА, 2015. 586 с.
227. Гон М. Комуністичний фактор українсько-єврейських взаємин у Західній Україні (1935–1939 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 108–115.
228. Грінченко Г. Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2007. 28 с.
229. Гузар Л. Андрей Шептицький, Митрополит Галицький, (1901–1944) – провісник екуменізму. Жовква: Місіонер, 2015. 495 с.
230. Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. Київ, 1970. 146 с.
231. Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. Київ, 1976. 169 с.
232. Дмитрук К. Свастика на сутанах. Київ, 1976. 135 с.
233. Дмитрук К. Уніатська церква на службі реакції. *Український історичний журнал*. 1973. № 11. С. 28–40.

234. Дмитрух С. Блаженний Климентій Шептицький про молитву у відроджених монастирях Студійського Уставу. Львів: Свічадо, 2002. 132 с.
235. Дмитрух С. Духовне формування монаха студита у світлі писань о. Климентія Шептицького. Львів: Свічадо, 1997. 62 с.
236. Енциклопедичний довідник «Лауреати Нобелівської премії. 1901–2001» / уклад.: С.О. Довгий, В.М. Литвин, В.Б. Слоіденко. Київ: Український видавничий центр, 2001. 768 с.
237. Кавац К. Арешт та ув'язнення владики Василя Величковського. Вінніпег–Манітопа, 2014. 152 с.
238. Карпинець І. Галичина: Військова історія 1914–1921 рр. Львів: Панорама, 2005. 376 с.
239. Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941–1944 роках. *Вісник ЛНУ*. 2007. Сер. історична, спец.вип. С. 546–566.
240. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ: Дух і Літера, 2009. 296 с.
241. Ковба Ж. Роль митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту. *Митрополит Андрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність. Збірник наукових праць* / гол. ред. В. М. Хмарський. Одеса–Львів, 2007. С. 52–67.
242. Ковба Ж. Секретар Високопреосвященного митрополита. *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944* / упоряд.: Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 282–295.
243. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). Львів: Свічадо, 2015. 490 с.
244. Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації. *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944* / упоряд.: Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 248–281.

245. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2016. 464 с.
246. Лаба В. Нарис історії села Унів та Унівського монастиря від найдавніших часів до 1939 р. Львів, 1997. 30 с.
247. Левін К. Думки очевидця про Митрополита Андрея Шептицького. *Митрополія Нью-Йорку служі Божому Андреєві у п'ятдесятиріччя його смерті: матеріали конференції*. Нью-Йорк, 1996. С. 28–36.
248. Ленчик К. Слуга Божий Митрополит Андрей і жида. *Визначні постаті Української Церкви: митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий*. Львів: Свічадо 2001. С. 217–219.
249. Литвин М., Науменко К. Львів: між Гітлером і Сталіном. Львів: Піраміда, 2005. 128 с.
250. Луцький О. Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 – влітку 1942 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* Київ, 2011. Вип. 16. С. 294–304.
251. Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець ХІІІ ст. – кінець ХХ ст.). Львів: Свічадо, 1998. 319 с.
252. Мірчук П. Зустрічі й розмови в Ізраїлю: чи українці «Традиційні антисеміти» Нью-Йорк: Союз Українських Політв'язнів, 1982. 128 с.
253. Основник і професорська колегія Львівської богословської академії. *Світильник істини: джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П. Синиця. Торонто: Накладом Студентства Богословської Академії, 1973. Ч. І. С. 163–295.
254. Папєжинська-Турек М. Візантинізм чи латинство? Дискусія в українській пресі Галичини міжвоєнного періоду про культурні цінності. *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії* / відп. ред. О. Турій. Львів: Видавництво УКУ, 2015. Ч. 7. С. 403–416.
255. Підручний глосарій церковної термінології / укл. Р. Гайда. Львів, 2013. 56 с.

256. Поїздник І. Політика німецької влади щодо католицьких конфесій на території Генерального губернаторства та її вплив на міжетнічні відносини (1939–1941 рр.). *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії* / відп. ред. О. Турій. Львів: Видавництво УКУ, 2012. Ч. 6. С. 372–383.
257. Польовий Я. Духовенство Рогатинщини. Львів: Логос, 2013. 528 с.
258. Праведники народів світу: довідник / ред. І.Я. Щупак. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. 224 с.
259. Сало С. Провінція Пресвятої Тройці Сестер Чину Святого Василя Великого: нариси з історії. Жовква: Місіонер, 2012. 430 с.
260. Синиця П. Львівська богословська академія під час і після Другої світової війни. *Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П.Синиця. Торонто–Чікаго: Накладом абсолювентів Української католицької богословської академії, 1976. Ч. II. С. 71–89.
261. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
262. Соловка Л. Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького (30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ)* / ред. Л. Фінберга. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 71–110.
263. Стеців-Тимчук У. Свічка в руках Христових. Життя матері Моніки (Марії) Полянської, ЧВСС. Львів: СПОЛОМ, 2013. 112 с.
264. Сурмич О. Дні кривавих свастик: Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.). Львів: СПОЛОМ, 2005. 176 с.
265. Термінологічно-правописний poradnik для богословів та редакторів богословських текстів / гол. ред. М. Петрович. Львів: Видавництво УКУ, 2005. 130 с.

266. Ті, що відійшли. Поминки професорів Богословської академії у Львові. Надгробне Слово Верховного Архієпископа Кир Йосифа 20. XI. 1969 в храмі Св. Софії. *Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* / ред. П.Синиця. Торонто–Чикаго, 1983. Ч. III. С. 865–875.
267. Тринько Р. Ігумен о. Юліан Манько ЧСВВ. Львів, 2008. 72 с.
268. Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини. Київ: Дух і Літера, 2011. 328 с.
269. Черні К. Кажан у храмі. Біографія Юрія Новосільського. Чернівці: Книги-XXI, 2015. 428 с.
270. Чорнописька В. Ігумен Климентій (Шептицький) і студитські монастирі як осередки громадсько-культурного життя Східної Галичини (1912–1939 рр.). *Часопис української історії*. 2010. Вип. 18. С.37–43.
271. Чорнописька В. З. Релігійна та громадська діяльність Климентія Шептицького (1869–1951 рр.). Львів: Галицька видавнича спілка, 2014. 302 с.
272. Alexander J. C. The meanings of social life: a cultural sociology. New York: Oxford University Press, 2003. 291 p.
273. Breitman R. The architect of genocide: Himmler and the final solution. New York: Knopf, 1991. 335 p.
274. Burrin P. Hitler and the Jews: The genesis of the Holocaust. London: Edward Arnold, 1994. 177 p.
275. Cornwell J. Hitler's Pope: the secret history of Pius XII. New York: Viking, 1999. 430 p.
276. Dawidowicz L. The war against the Jews, 1933–1945. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975. 460 p.
277. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / General editor G. P. Megergee. Bloomington: Indiana University Press, 2012. Vol. II. 987 p.
278. Friedländer S. Nazi Germany and the Jews: the years of persecution, 1933–1939. New York: HarperCollins, 1997. 439 p.



279. Friedländer S. The years of extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945. New York: HarperCollins, 2007. 896 p.
280. Friedmann F. Zagłada Żydów lwowskich. Łódź: Wydawnictwo Centralnej żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie żydów Polskich, 1945. 38 s.
281. Hilberg R. The Destruction of the European Jews. Chicago: Quadrangle Books, 1961. 788 p.
282. Jones E. Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945. Łódź: Oficyna Bibliofilów, 1999. 296 s.
283. Kyrek E. Dzieci żydowskie w klasztorach: udział żeńskich zgromadeń zakonnych w akcji ranowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945. Lublin: Wydawnictwo Replika, 2012. 380 s.
284. Morality and reality: the life and times of Andrei Sheptyts'kyi / Editor: P. R. Magocsi; with the assistance of A. Krawchuk; introduction by J. Pelikan. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. 485 p.
285. Phayer M. The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965. Bloomington: Indiana University Press, 2000. 301 p.
286. Prus E. Władyka Świętojurski. Warszawa, 1985. 274 s.
287. Redlich S. Sheptyts'kyi and the Jews during World War II. *Morality and reality: the life and times of Andrei Sheptyts'kyi* / editor: P. R. Magocsi; with the assistance of A. Krawchuk; introduction by J. Pelikan. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. P. 145–162.
288. Schenk D. Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej. Kraków: Wysoki zamek, 2012. 433 s.
289. Wartime rescue of Jews by the Polish Catholic Clergy. The testimony of survivors / Edited and complied by M. Paul. Toronto: Polish Education in North America, 2007. 259 p.

**ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ**

290. Свідчення Одеда Амаранта в 2006 році. URL:  
[http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna\\_testimony\\_1.asp](http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/ukraine/tymchyna_testimony_1.asp) (дата  
звернення: 17.05.2017).

## ДОДАТОК 1

### СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Статті у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:*

1. Скіра Ю. Р. Взаємовідносини монахів Святоуспенської Лаври Студійського Уставу з євреями села Унева напередодні Голокосту. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 47. С.142–146.
2. Скіра Ю. Р. Переховування Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського Уставу під час Голокосту. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 138–144.

*Статті у наукових виданнях інших країн:*

3. Скіра Ю. Діяльність ієромонаха Германа (Будзінського) у порятунку євреїв під час Голокосту в селі Уневі та у Львові. *Scientific journal of academic research «The Caucasus»*. Takalo, 2016. Vol. 16. P. 38–42.
4. Скіра Ю. Початок акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у серпні 1942 р. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2017. V. 3, Sv. 3. S. 14–18.

*Статті у наукових фахових виданнях України:*

5. Скіра Ю. Лихоліття Першої світової війни як чинник формування досвіду протистояння викликам воєнного часу в монахів Студійського Уставу. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2017. Вип. 4 (353). С. 43–48.
6. Скіра Ю. Р. Переховування євреїв монахами Студійського Уставу на взуттєвій фабриці «Солід» у Львові в 1942–1944 рр. *Науковий журнал «Історико-культурні студії»*. Львів, 2016. № 1 (3). С. 113–117.

7. Скіра Ю. Переживання трагедії Голокосту митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів очевидців. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Вип. 27. С. 50–54.
8. Скіра Ю. Позиція Греко-Католицької Церкви у змаганнях за вищу національну освіту в Галичині у 1900–1939 роках. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2016. Вип. 9. С. 78–90.
9. Скіра Ю. Порятунком родини Штерн митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів Лілі Польман. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Київ, 2017. 2 (133). С. 68–70.

*Тези конференцій:*

10. Скіра Ю. Р. Діяльність координаційної групи організованої митрополитом Андреем Шептицьким для порятунку євреїв під час Голокосту у 1942 р. *Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації»* / уклад.: Ю.М. Курдина. Львів, 2017. С. 116–117.
11. Скіра Ю. Переховування єврейських дітей у сиротинці Свято-Іванівської Лаври Студійського Уставу у 1942-1944 рр. *Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24–25 лютого 2017 року)*. Херсон: Гельветика, 2017. Ч. 1. С. 216–218.
12. Скіра Ю. Розвиток студійського монашества у 20–30 рр. XX ст. з перспективи його діяльності щодо порятунку євреїв під час Голокосту. *Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 10–11 квітня 2017 р.)*. Вінниця, 2017. С. 28–31.
13. Скіра Ю. Справа Митрополита Андрея Шептицького і Яд-Вашем: проблеми визнання. *Митрополит Андрей Шептицький – великий праведник України, фундатор національно-культурного відродження в Україні. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Коломия,*

- 20 травня 2015 р.) / ред. М. Ковальчука, С. Михайлюк, О. Русакової. Івано-Франківськ: НАІР, 2015. С. 15–20.
14. Скіра Ю. Ставлення Митрополита Андрея Шептицького до політики «остаточного вирішення єврейського питання». *Полілог. Збірник статей науковців з історії, філософії, культурології*. Одеса, 2015. С. 160–167.
  15. Скіра Ю. Ставлення представників студійського монашества до ОУН під час Другої світової війни. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців*. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. С. 287–288.
  16. Skira Y.R. The Ukrainian Greek Catholic Church and the challenges of totalitarian in 1939–1946. *Materialy V międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Osobowość, społeczeństwo, polityka» (23.12.2016–24.12.2016)*. Lublin: WSEI, 2016. Cz. I. S. 68–70.

## ДОДАТОК 2

### ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Всеукраїнська наукова студентська конференція «Між опором і пристосуванням: Церква в умовах тоталітарних режимів у XX–XXI ст.». Львів, Український католицький університет. 12–13 травня 2016 р. Доповідач.
2. II Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центральній Східній Європі (XX – поч. XXI століття)». Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 25 травня 2016 р. Доповідач.
3. Літня школа «Історія Голокосту в Європі та Україні». Київ, Київський національний університет ім. Т. Шевченка. 3–13 липня 2016 р. Учасник.
4. Українсько-німецький молодіжний семінар «Learning from History: Rights of ethnical and religious minorities nowadays». Львів, Український католицький університет. 6–19 серпня 2016 р. Учасник.
5. Ars Vivendi Central European Summer School «Virtuous Leadership: From personal growth to culture renewal». Кальварія Зебжидовська-Вадовіце-Краків. 21–27 серпня 2016 р. Учасник.
6. Міжнародний молодіжний проект «Бабин Яр: пам'ять і сучасний світ». Київ. 23–29 вересня 2016 р. Учасник.
7. Міжнародна конференція «Чи беремо ми уроки з історії? Культура пам'яті як шлях до європейського порозуміння». Варшава. 27–30 жовтня 2016 р. Учасник.
8. Міжнародна наукова студентська конференція «Україна в добу радянського тоталітаризму: інститути державного насильства, соціальні практики пристосування та опозиційні рухи опору». Львів, Український католицький університет. 28–29 квітня 2017 р. Доповідач.
9. XIX Міжнародна науково-практична конференція для студентів і молодих науковців «Релігія та глобальні виклики епохи: історичний досвід, реалії

сьогодення, перспективи на майбутнє». Львів, Український католицький університет. 28–29 квітня 2017 р. Доповідач.

10. III Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX – поч. XXI століття)». Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 24 травня 2016 р. Доповідач.
11. Вступний навчальний семінар освітнього курсу «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення». Київ. 26–28 травня 2017 р. Учасник.
12. Міжнародна наукова конференція присвяченій 100-річчю ієрейських свячень Йосифа Сліпого. Унів, Святоуспенська Унівська Лавра Студійського Уставу. 30 вересня 2017 р. Доповідач.
13. Міжнародна наукова конференція «Засновники і монахи Святоіваніської Лаври Студійського Уставу УГКЦ 1927–1946 рр.». Львів, Музей народної архітектури і побуту у Львові ім. К. Шептицького. 17–19 листопада 2017 р. Доповідач.

### ДОДАТОК 3

#### ПОЯСНЕННЯ ТЕРМІНІВ, ОКРЕМИХ СЛІВ, РЕЛІГІЙНИХ НАЗВ

**Архарій** – особа, яка відбула першу шестимісячну пробу новика-послушника і одержала перший постриг. Це перший ступінь монашого посвячення. Архарій одержує підрясник, шкіряний пояс і скуфію.

**Архарій-рясофор** – після успішної однорічної проби архарій одержує рясу і стає архарієм-рясофором. Тоді він складає тимчасові обіти з побожності, які щороку відновлює, допоки залишається архарієм-рясофором. Рясофором можна залишатися до смерті, якщо існують перешкоди для одержання схими, а бажанню рясофора відповідає згода монастиря. Архаріат триває три роки і коротшим не може бути.

**Архієпархія** – церковна структура, що підлягає юрисдикції архієпископа. Як правило, є центром митрополії.

**Архієпископ** – вищий титул єпископа. У Східній Церкві архієпископ очолює митрополію, до якої входять єпархії та архієпархії.

**Архімандрит** – голова чоловічого чину або монастиря. Часом глава Церкви дає цей титул целібсові, який не є монахом, за особливі заслуги.

**Аскеза** – давній елемент релігійного життя, притаманного усім релігіям. Має на меті змінити людину, умертвити в неї бажання плоті чи інші функції організму. Мета християнської аскези – очиститися від гріхів, досягти любові до Бога і до ближніх, щоб вільно наслідувати Христа.

**Беатифікація** – у Католицькій Церкві перший ступінь канонізації – зарахування до лику, сану святих.

**Божественна літургія** – євхаристійне богослужіння Східних Церков. Найбільш відомі Східні Божественні літургії – св. Івана Золотоустого та св. Василя Великого.

**Великосхимник** – найвищий ступінь Церковного посвячення Богові. Здійснюється за «Чином Великого Ангельського образу». Монах при цьому чині не складає інших обітів від тих, які він зложив у «Чині Малого Ангельського образу». Церква вимагає тільки урочистого відновлення попередніх обітів. З монашого одягу великосхимник одержує: куکیل з вишитим червоним хрестом на ньому і аналав.



**Вечірня** – богослужіння, яке звершують увечері та яке літургійно впроваджує у наступний день. Є три види Вечірньої: Велика (перед неділею), Велика Вечірня з литією (перед святами) і Повсякденна Вечірня. У монастирях часом звершують і Малу Вечірню.

**Гетто** – виокремлений район міста, куди нацисти депортували євреїв з інших частин того ж населеного пункту чи інших містечок, сіл з метою ізоляції, контролю і використання як дешевої робочої сили. 21 вересня 1939 р. керівник Головного управління імперської безпеки группенфюрер СС Р. Гейдріх висловив думку про потребу концентрувати євреїв у більших містах. 28 жовтня 1939 р. виникло перше гетто в Європі у місті Пьотрикові Трибунальському (Польща). Згодом, у процесі війни, гетто стало пристановищем перед ліквідацією єврейського населення.

**Голокост** – загибель значної частини єврейського населення Європи (близько 6 мільйонів людей) у результаті організованого знищення євреїв нацистами і їх поплічниками в Німеччині та на захоплених нею територіях в 1939–1945 рр.

**Декан** – священик, якому єпископ доручає нагляд за певною кількістю парафій (як правило десятьма).

**Диякон** – особа, яка отримала перший ступінь священства. Дияконат передує висвяченню на священика. В деяких випадках особа може залишатись постійним дияконом.

**Духовенство** – служителі Церкви навчаючої, керівники громад вірних, котрі проповідують вчення Церкви і звершують культові дії.

**Духовна академія** – інститут, вищий освітній заклад, випускник якого може стати доктором богослов'я.

**Духовність** – систематичне і розважливе практикування молитовного, узгодженого з духовними приписами, християнського життя.

**Євхаристія** – належить до Святих Таїнств християнського втаємничення. Вона є змістом і підсумком віри християнина. Це найголовніша Свята Тайна, оскільки під час Літургії хліб і вино містично перемінюються на Тіло і Кров Ісуса Христа. Приймаючи Святе Причастя, віруючий приймає самого Бога. Це стає джерелом святості для нього і духовно скріплює та допомагає жити у дусі Христової віри.

**Екуменізм** – всесвітній рух серед християн, натхнених Святим Духом через молитву і діалог – з метою усунення перешкод для об'єднання Церкви в єдину, чого прагнув Ісус Христос.

**Єпископ** – пресвітер, рукоположений в сан єпископа, який дбає про духовне і матеріальне життя єпархії. Єпископ посідає повноту священства і є наслідником апостолів. Єпископи вділяють іншим Тайну Священства.

**Єпархія** – церковно-адміністративний округ на чолі з єпископом.

**Згромадження/чин** – деякі централізовані монаші спільноти мають статус чину, деякі – згромадження. Згромадження та чини є пізніми формами монашого життя. Різниця між ними полягає у формі та силі обітниць.

**Ігумен** – настоятель чоловічого монастиря. Рангом нижчий від архімандрита.

**Ієромонах** – священник-монах.

**Канонізація** – урочисте й офіційне ствердження Церкви, що один з її попередньо беатифікованих членів знаходиться серед святих у небі і до нього можна звертатися за молитвою.

**Капелан** – священник, який на відмінну від парафіяльного священника не кожен день трудиться на парафії, а служить серед військових або в школах, лікарнях, в'язницях.

**Капітула** – в католицьких і протестантських Церквах рада при єпископі, що складається з духовних осіб, яка бере участь в управлінні єпархією.

**Катедра** – центральний храм єпархії.

**Клявзура** – частина монастиря, яка призначена виключно для перебування монахів чи монахинь. Вхід туди постороннім особам є заборонений.

**Коадютор** – духовна особа в Католицькій Церкві, яку Папа Римський призначає для допомоги хворому єпископові, якщо він не може повністю виконувати обов'язки. Його наділяють повнотою влади єпископа, він є його наступником.

**Конференція єпископату** – зібрання католицьких єпископів регіону чи однієї країни раз на п'ять років для планування спільних душпастирських ініціатив.

**Крилошанин** – дійсний або почесний член катедрального крилосу, дорадник єпископа.

**Лавра** – назва визначної монашої оселі, яка своєю історичною назвою, кількістю монахів і своїм впливом є великим осередком релігійної духовної культури.

**Миряни** – вірні, хрещені члени Церкви. Не мають богослужбових функцій.

**Митрополія** – церковна структура, що підлягає юрисдикції митрополита-архієпископа, до складу якої входять єпархії та одна (часом більше) архієпархія.

**Митрофорний протоієрей** – священик, який отримав право носіння митри. Митру надає єпископ заслуженому священикові.

**Монастир** – приміщення, призначене для проживання і молитовного життя чоловіків або жінок, які склали монаші обітничі вбогості, чистоти і послуху. За Типіконом, укладеним митрополитом Андреем Шептицьким та ієромонахом Климентієм (Шептицьким), монастирем називаються монаші оселі, в яких живе не менше шести схимників, в тому числі бодай один ієромонах і один ієродиякон.

**Монах** – чоловік, який склав монаші обітничі чистоти, вбогості і послуху в тій чи іншій монашій спільноті.

**Монаший устав** – правила, за якими живуть монахи і монахині.

**Мученик** – людина, яка віддає себе терпінню та смерті за віру і любов до Ісуса Христа.

**Навернення** – перехід у інше віровизнання.

**Новіціат** – у Католицькій Церкві період підготовки і випробування для бажаючих прийняти монаший чин. Переважно період випробування – один рік.

**Новик-послушник** – особа, яку прийняли на випробувальний термін для проживання у монастирі і розпізнання покликання до монашого життя. Протягом цього часу людина носить свій світський одяг. За дозволом монастирської влади він може залишатися послушником на ціле життя. Такий послушник згодом одержує підрясник і шкіряний пояс, але не є монахом.

**Нунцій** – постійний дипломатичний представник Ватикану в державах, з якими Ватикан має дипломатичні відносини.

**Обрізання** – хірургічна операція усунення частини крайньої плоті. В юдаїзмі обрізання є складовою обряду, який проводять на восьмий день після народження

хлопчика. Він символізує союз Бога і Авраама. Через обрізання кожний єврей стає учасником благословення і обітниць, даних Богом єврейському народу.

**Папа** – офіційний титул глави Католицької Церкви, єпископа Риму.

**Парафія** – церковно-адміністративна одиниця єпархії, яка об'єднує парафіян в межах певної визначеної території. Перебуває під пасторальною опікою священника-пароха, який є настоятелем парафіяльної церкви. Його затверджує своїм декретом правлячий архієрей.

**Підрясник** – щоденний одяг священника, монаха з вузькими рукавами.

**Піст** – свідоме обмеження у їжі в цілому чи її окремих видах, розвагах з метою концентрації уваги віруючих на духовному житті.

**Понтифікат** – час перебування на престолі Папи Римського, один із титулів якого з V ст. – «Верховний Понтифік».

**Послух** – готовність до виконання законів і наказів або до визнання правдивими тверджень, що походять від найвищого авторитету Бога.

**Постриження** – в католицькому і православному обрядах вистригання частини волосся на маківці голови; супроводжує посвяту у духовний чи монаший сан.

**Рабин** – звання, яке присвоюється чоловікові після здобуття вищої єврейської релігійної освіти. Воно надає право очолювати релігійну громаду, викладати в ієшиві, бути членом релігійного суду.

**Рекреація** – дозвілля монаха.

**Розважання** – відповідно до науки Церкви: роздуми над правдами віри і її вимогами.

**Ряса** – верхній довгий та вільний із широкими рукавами одяг священника Східної Церкви. Монашу рясу вдягають монахи та монахині.

**Священик** – другий ступінь священства. Священики звершують Святі Таїнства, душпастирюють на парафіях. На великих парафіях зазвичай буває кілька священиків, один з яких є парохом, а інші сотrudниками.

**Сіонізм** – політичний рух та ідеологія, метою якої є відродження єврейської державності та народу на його історичній батьківщині в Ізраїлі.

**Синагога** – молитовний будинок чи приміщення, в якому юдеї вивчають Тору та моляться. На відміну від християн, синагога не є храмом, а лише місцем для молитви.

**Скит** – невеликий монастир, збудований у пустинних місцях, в якому життя монахів повинно відзначатися строгішим усамітненням та здержливістю.

**СС** – Захисні загони Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (нім. – *Schutzstaffel der NSDAP*). У період 1934–1945 рр. входили до складу збройних сил Третього рейху. Під час Другої світової війни СС стало одним з головних інструментів, за допомогою якого нацисти здійснили Голокост.

**Студити** – народна назва монахів Студійського Уставу.

**Схимонах-ставрофор** – по закінченні архаріату монах вступає в ряди досвідчених монахів через другий ступінь монашого Церковного посвячення, тобто через «Чин Малого Ангельського образу», або «Чин Мантиї», названий також «Малою Схимою». З цього часу монах стає схимником або схимником-ставрофором. Приймаючи чин схими, монах складає вічні обіти. На цьому ступені монашества новосхимник одержує такі частини монашого одягу: параман, мантию і нагрудний хрест.

**Утрєня** – перша вранішня відправа дня.

**Хрещення** – належить до Святих Тайнств християнського втаємничення. Через нього людина входить і стає членом Христового Містичного Тіла – Церкви. Його уділяє священник раз у житті людини шляхом потрійного полиття водою в ім'я Пресвятої Трійці і згідно з обрядом Церкви. Охрещений здобуває благодать, якою він очищається від первородного гріха. Тайна Хрещення є передумовою прийняття людиною інших Святих Тайн. Без неї нехрещена особа не може приступити до Святих Тайн.

**Часи** – молитви впродовж дня. Перший Час – 6-9 години; Третій Час – 9-12 години; Шостий Час – 12-15 години; Дев'ятий Час – 15-18 години.

**Юденрат** – єврейський адміністративний орган самоврядування, який нацисти створювали у кожному гетто з метою організації його функціонування та контролю.